

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БЛАЙ Юрій Вікторович

УДК 94(477.7)“1918-1920”

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВООХОРОННІ ОРГАНИ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА ТА П. ВРАНГЕЛЯ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918-1920 РР.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:
Константінова Вікторія Миколаївна,
доктор історичних наук, професор

Бердянськ, Запоріжжя – 2019

АНОТАЦІЯ

Білай Ю.В. Державоохоронні органи урядів А. Денікіна та П. Врангеля на Півдні України (1918–1920 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Бердянський державний педагогічний університет, Запорізький національний університет, Бердянськ–Запоріжжя, 2019.

У дисертаційному дослідженні здійснено реконструкцію подій 1918–1920 рр. у контексті діяльності державоохоронних структур білогвардійців як багатовимірного процесу. Автором визначено обсяг повноважень державоохоронних структур, їх сили та засоби на теренах Півдня. Досліджено стратегічні цілі білогвардійських сил безпеки.

Поглиблено розуміння етнополітичних процесів, зокрема, встановлено, які з етносів налагоджували співпрацю з державоохоронними структурами, а які, навпаки, були об'єктом репресивної політики. З'ясовано реальний обсяг повноважень державоохоронних структур. Звернено увагу на індивідуально-психологічні особливості А. Денікіна та П. Врангеля в контексті розбудови сил безпеки.

Розглянуто особливості діяльності складових державоохоронних сил, встановлено регіональну специфіку формування осередків державоохоронних структур, вичерпний перелік стратегічних опонентів та методи боротьби із ними.

Ключові слова: державоохоронні структури, Білий рух, Південь України, агент, контррозвідка, Державна варта, спецслужби.

*Статті у наукових фахових виданнях та виданнях,
включених до міжнародних наукометричних баз*

1. Білай Ю. Контррозвідка та Державна варта Білого руху на півдні України (1918–1920). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* Вип. 2 (12). 2016. С. 34-44.

URL: http://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.07.2016/pdf/full.pdf

2. Білай Ю. Контррозвідка та державна варта Білого руху на Півдні України (1918–1920 рр.). *Мандрівець*. Тернопіль: Терно-граф, 2016. № 2. С. 25-29.

3. Білай Ю. Боротьба білогвардійських державоохоронних органів з українським державницьким рухом (1918–1920 рр.). *Історичний архів*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 6-12 (*Index Copernicus*)
4. Білай Ю. Державоохоронні органи Білого руху та українські культурні організації на півдні України (1918–1920 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Видавництво Запорізького національного університету, 2017. Вип. 48. С. 121-125 (*Index Copernicus*)
5. Білай Ю. Інституційний інструментарій державоохоронних структур Білого руху на півдні України (1918–1920 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 25. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. С. 97-102. (*Index Copernicus*)
6. Білай Ю. Силы и средства государствоохранных органов Белого движения на юге Украины. *East European Scientific Journal*. Warsaw. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe, 2018. С. 18-22.

*Публікації, що додатково відображають результати
дослідження та його апробацію*

7. Білай Ю.В. Діяльність спецслужб Білого руху на території Болгарського царства (1919-1941 рр.). *III Міжнародна наукова конференція молодих учених*. Бердянськ: БДПУ, 2013. С. 386-390.
8. Білай Ю.В. Деятельность Бердянского Отдела контрразведки Добровольческой Армии. *Сборник научных трудов 56-й научной студенческой конференции ТГПИ им. А.П. Чехова*. Таганрог: ТГПИ 2013. С. 89-90.
9. Білай Ю.В. Правове регулювання діяльності органів контррозвідки Білого руху на території Півдня України (1918 – 1920 рр.). *II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання теорії та історії держави і права в дослідженнях студентів і молодих учених»*. Донецьк: «Юго-Восток ЛТД», 2013. С. 44-45.
10. Білай Ю.В. Білогвардійська контррозвідка в еміграції на території Болгарського Царства (1920-1941 рр.). *Матеріали III Міжнародного науково-*

- методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії. Бердянськ: БДПУ, 2014. С. 106-108.
11. Білай Ю.В. Інститут спецслужб Білого руху на Півдні України (1918–1920 рр.): законодавче забезпечення діяльності. *II Всеукраїнська наукова конференція «Права людини перед викликами XXI століття»*. Донецьк: ЛАНДОН – XXI, 2014. С. 59-65
  12. Білай Ю.В. Діяльність контррозвідки Білого руху в м. Юзівка (за даними Державного архіву Донецької області). *Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті»*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 7-10.
  13. Білай Ю.В. Протистояння спецслужб РПАУ (м) та контррозвідки Білого руху на теренах міста Бердянська. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної науки»*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 125-128
  14. Білай Ю.В. Позасистемні контррозвідувальні підрозділи Білого руху на півдні України (1918–1920 рр.). *Materiały vi międzynarodowej konferencji naukowo-praktycznej «Osobowość, Społeczeństwo, Polityka»*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2017. P. 72-75.
  15. Білай Ю.В. Вплив державоохоронних органів Білого руху на соціально-політичний розвиток півдня України. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибейські читання»*. Одеса: Букаев Вадим Вікторович, 2017. С. 3-12.
  16. Білай Ю. Суспільно-політичний вплив державоохоронних органів Білого руху на півдні України (1918–1920 рр.). *Науковий вісник Межибіж*. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2017. С. 263-267.
  17. Білай Ю.В. Білогвардійські спецслужби та кримськотатарський визвольний рух. *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції*. Київ: Університет ім. Б. Грінченка, 2017. С. 82-94.
  18. Білай Ю.В. Взаємовідносини німців-колоністів з державоохоронними структурами Білого руху на півдні України (1919-1920 рр.). *Україна у світовому*

історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Маріуполь: МДУ, 2018. С. 4-6.

19. Білай Ю.В. Підпільна діяльність державоохоронних структур Білого руху в Одесі (1920 р.). *Національно-визвольний рух українців у ХХ ст. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (до 75-річчя утворення Української дивізії «Галичина» та 100-річчя утворення Гетьманату П. Скоропадського)*. Тернопіль: ТОКІППО, 2018. С. 23-25.

SUMMARY

Bilay Yu. V. State Protective services of the Governments of A. Denikin and P. Wrangel in the South of Ukraine (1918–1920) – Manuscript.

A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy (Ph.D). Speciality 07.00.01 – the History of Ukraine. – Berdyansk State Pedagogical University, Zaporizhzhia National University, Berdyansk-Zaporizhzhia, 2019.

The research is devoted to the problem of creation and activity of State Protective Services of the Governments of A. Denikin and P. Wrangel in the South of Ukraine (1918–1920). The specifics of the activity of the State Protective Services of the White Movement on the territory of the south of Ukraine became the subject of special scientific research for the first time. The author carried out a scientific reconstruction of the events of 1918–1920s in the context of the activity of State Protective Services of the White Guards as a multidimensional process that concerned not only the political life of the region but also its social, economic, military and foreign policy aspects. The scope of the powers of the White Guard State Protective Services, their forces and means used on the territory of the South were determined by the author. He discerned the strategic goals of the White Guard security forces and the peculiarities of using special methods in their work. The specifics of the deployment of «white terror» in the region were analyzed, and the features of the structural elements of each unit of the special services of the governments of A. Denikin and P. Wrangel were outlined. The author has deepened the understanding of ethnic and political processes that took place in the territory occupied by the White Guard troops; in particular, he has found out what ethnic groups have established cooperation with state-owned structures and what, on the contrary, were the object of repressive policies. He outlined who from the list of strategic opponents of the

security forces of the White Movement were really dangerous for the military-political regimes of A. Denikin and P. Wrangel. The real, and not the legal scope of authorities of the State Protective Services, and the peculiarities of their use in the South-Ukrainian region was ascertained by the researcher who put emphasis on the individual psychological peculiarities of A. Denikin and P. Wrangel in the context of the development of security forces.

The fundamentals of the ideological constructions built by A. Denikin and P. Wrangel with the participation of intelligence officials were analyzed in details. The local specificity of the formation of cells of the State Protective Structures was clearly shown. It was emphasized that the strategy of the special services of the White Movement in the southern Ukrainian region was formed on the basis of the idea of splitting of the Ukrainian national movement, the hard opposition to the Bolsheviks and the conquest, or the involvement of the representatives of national minorities, who densely populate the region to the cooperation. The author attempts to analyze the causes of the defeat of the White Movement in the region on examples of false actions by the leadership of the State Protective Structures.

The author determined the official position of the leadership of the Government of the Armed Forces of the South of Russia, headed by A. Denikin and the «South Russian Government» headed by P. Wrangel toward the State Protective Services, and analyzed the conceptual differences between them. It was noted that the role of organizers of special services was assumed by people who did not belong to the circle of professional security forces of the former Russian Empire, and only when P. Wrangel came to the power the approach was changed, and professionals were returned to service. The role of the Ukrainian and Bolshevik movements in the issue of disrupting the activities of the State Protective Services of the White Movement in the region was identified and the main reasons for the failure resistance to the non-standard methods of intelligence activities of the anarchists were outlined.

Key words: the State Protective Services, White Movement, the South of Ukraine, agent, counterintelligence, state guard, special services, military.

List of publisher publications

Articles in scientific professional editions included in international sciencecomputer databases

1. Bilai Y. Counter-intelligence and the State Guard of the White Movement in the South of Ukraine (1918-1920). *Viiskovo-istorychnyi merydian*. Elektronnyi naukovi fakhovyi zhurnal Vyp. 2 (12). 2016. S. 34-44 – URL: http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_12_2016.pdf
2. Bilai Y. Counter-intelligence and the State Guard of the White Movement in the South of Ukraine (1918-1920). *Mandrivets*. Ternopil: TOV Terno-hraf, 2016. P. 25-29.
3. Bilai Y. The struggle of White State Protective Services with Ukrainian Nation State Movement (1918–1920 pp.). *Istorychnyi arkhiv*. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU im. Petra Mohyly, 2017. P. 6-12 (Index Copernicus)
4. Bilai Y. State Protective Services of White Movement and Ukrainian Ukrainian cultural organizations in the south of Ukraine (1918–1920). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 48. Zaporizhzhia: Vydavnytstvo Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 2017. S. 121-125 (Index Copernicus)
5. Bilai Y. Methods of working of State Protective Services of White Movement in the south of Ukraine (1918–1920 pp.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vyp. 25. Vinnytsia: FOP Korzun D.Iu., 2017. P. 97-102. (Index Copernicus)
6. Bilai Y. Strength and capabilities of State Services of White Movement in the south of Ukraine. *East European Scientific Journal*. Warsaw. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe, 2018. P. 18-22 (RINTs)

Publications that additionally reflect the results of the research and its testing

7. Bilai Y. The activity of the special services of White Movement on the territory of the Bulgarian kingdom (1919-1941). *III Mizhnarodna naukova konferentsiia molodykh uchenykh*. Berdiansk: BDPU, 2013. P. 386-390.
8. Bilai Y. The Activity of the Berdyansk Department of Counter-intelligence of the Volunteer Army. *Sbornyk nauchnykh trudov 56-y nauchnoi studencheskoi konferentsyy THPY ym. A.P. Chekhova*. Tahanroh: THPY 2013. P. 89-90.

9. Bilai Y. Legal regulation of the activities of counterintelligence services of White Movement on the territory of the south of Ukraine (1918 – 1920). *II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Aktualni pytannia teorii ta istorii derzhavy i prava v doslidzhenniakh studentiv i molodykh uchenykh»*. Donetsk: «Iuho-Vostok LTD», 2013. P. 44-45.

10. Bilai Y. White Guard Counterintelligence in exile on the territory of the Bulgarian Kingdom (1920-1941). *Materialy III Mizhnarodnoho naukovo-metodychnoho seminaru z bolharskoi movy, literatury, kultury ta istorii*. Berdiansk: BDPU, 2014. P. 106-108.

11. Bilai Y. The Counterintelligence of White Movement in the south of Ukraine. (1918–1920): legislative support of activity. *II Vseukrainska naukova konferentsiia «Prava liudyny pered vyklykamy KhKhI stolittia»*. Donetsk: LANDON – KhKhI, 2014. P. 59-65

12. Bilai Y. The activity of the counterintelligence of White Movement in Yuzovka (according to the State Archives of Donetsk region). *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Priorytetni napriamky rozvytku suspilnykh nauk u KhKhI stolitti»*. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2015. P. 7-10.

13. Bilai Y. The Confrontation of Special Services of RIAU (M) and the Counterintelligence of White Movement in Berdiansk. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Aktualni pytannia suchasnoi nauky»*. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2016. S. 125-128

14. Bilay Y. Non-system counterintelligence units of White Movement in the south of Ukraine (1918–1920). *Materialy vi międzynarodowej konferencji naukowo-praktycznej «OSOLOWOŚĆ, SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA»*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2017. P. 72-75.

15. Bilai Y. The influence of State Protective Services of White Movement to the social political development of the South of Ukraine. *Materialy Vseukrainskoi naukovoii konferentsii z istorii Ukrainy studentiv ta aspirantiv «Khadzhybeivski chytannia»*. Odesa: Bukaev Vadym Viktorovych, 2017. P. 3-12.

16. Bilai Y. Social and Political influence of State Protective Services of White Movement in the south of Ukraine (1918–1920). *Naukovyi visnyk Medzhybizh*. Khmelnytskyi: PP Melnyk A. A., 2017. P. 263-267.

17. Bilai Y. White Guard Counterintelligence and the Crimean Tatar liberation movement. *Tendentsii i perspektyvy rozvytku istorychnoi nauky ta filosofii v umovakh hlobalizatsii : materialy Vseukrainskoi molodizhnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv: Universytet im. B. Hrinchenka, 2017. P. 82-94.

18. Bilai Y. The Relationship of Germans-colonists with State Protective Services of White Movement in the south of Ukraine (1919-1920). *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Mariupol: MDU, 2018. P. 4-6

19. Bilai Y. Underground activities State Protective Services of White Movement in Odesa (1920). *National liberation movement of Ukrainians in the twentieth century. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (do 75-richchia utvorennia Ukrainskoi dyvizii «Halychyna» ta 100-richchia utvorennia Hetmanatu P. Skoropadskoho)*. Ternopil: TOKIPPO, 2018. P. 23-25.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	11
ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми дослідження.....	17
1.2. Джерельна база дослідження.....	40
1.3. Методологія дослідження.....	56
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЇ, СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ, СИЛ ТА ЗАСОБІВ ДЕРЖАВООХОРОННИХ СТРУКТУР БІЛОГО РУХУ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ	
2.1. Ідеологічна стратегема білогвардійського уряду та державоохоронні органи.....	67
2.2. Аналіз структурних елементів державоохоронних органів Білого руху на Півдні України.....	84
2.3. Сили та засоби державоохоронних органів Білого руху на Півдні.....	104
РОЗДІЛ 3. ЦІЛІ ДЕРЖАВООХОРОННИХ СТРУКТУР ТА ПРАКТИКА БОРОТЬБИ ПРОТИ ОСНОВНИХ СТРАТЕГІЧНИХ ОПОНЕНТІВ	
3.1. Стратегічні цілі сил безпеки Білого руху на Півдні.....	117
3.2. Боротьба сил безпеки Білого руху проти українського національного руху та підпілля на Півдні.....	128
3.3. Більшовизм та державоохоронні органи Білого руху на Півдні України.....	149
РОЗДІЛ 4. ДЕРЖАВООХОРОННІ СТРУКТУРИ, НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ТА ІРРЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ФОРМАЦІЇ	
4.1. Державоохоронні структури та національні меншини	170
4.2. Контррозвідувальна діяльність білогвардійців проти РПАУ (м).....	186
ВИСНОВКИ.....	201
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	210
ДОДАТКИ.....	247

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем при Раді Народних Комісарів. Існувала у 1917-1922 рр.

Директорія УНР – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року на території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві.

ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії. Одночасна назва військового формування та державного утворення білогвардійців на чолі з А. Денікіним.

КРВ – контррозвідувальний відділ

КРП – контррозвідувальний пункт

КРЧ – контррозвідувальна частина

ОРС – оперативно-розшукова справа

ОРД – оперативно-розшукова діяльність

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління, існувало у 1924-1934 рр. Попередник Народного Комісаріату внутрішніх справ.

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків), що існувала у період 1918-1925 рр. Пізніше перейменована у Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків).

РПАУ (м) – Революційна повстанська армія України (махновців) (таку назву повстанська армія одержала 1 вересня 1919 року після переформування) вела збройну боротьбу проти австро-угорської та німецької окупаційних армій, Гетьманату, Директорії, білогвардійців, окупаційних військ Радянської Росії.

УНР – українська держава, що існувала в 1917–1918 рр. на території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві.

УЦР – спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій; згодом, після Всеукраїнського Національного Конгресу — революційний парламент України, який керував українським національним рухом. Період дії: 1917-1918 рр.

ВСТУП

Актуальність теми. У 1918–1920 рр. на теренах Півдня України одночасно реалізувалося декілька концепцій державотворення: українська, білогвардійська, радянська та анархістська. Усі вони, змагаючись одна з одною, намагалися утвердитися на цих землях, що обумовлювало використання для досягнення цілей не тільки армії, а й державоохоронних органів. Такий розвиток ситуації сприяв масованому розгортанню сил та засобів структур безпеки Білого руху на Півдні України.

Визначення місця Білого руху через призму національно-визвольних змагань та роль його сил безпеки є дискусійною темою й сьогодні цікавить не тільки істориків. Обрана тема дослідження є актуальною в контексті військово-політичного протистояння з Російською Федерацією, що продовжує діяти в контексті імперського дискурсу. Виходячи із сучасних реалій українсько-російських взаємин і того, що сучасна Росія намагається відтворити імперську модель держави із залученням територій, що колись входили до її складу, необхідно вивчати досвід роботи імперських сил безпеки та, осмислюючи його, намагатися не дати стратегічному опоненту шансів втілити в життя концепцію «єдиної і неподільної» Росії під сучасними гаслами та з новими інструментами впливу.

Не зважаючи на доволі значну роль в історії військово-політичного протистояння в південноукраїнському регіоні, державоохоронні структури Білого руху не отримали від істориків належної оцінки, оскільки означена тема тривалий час комплексно не досліджувалася.

Пов'язано це насамперед із розпорошеністю джерельної бази та закритістю спеціалізованих архівних установ. Оскільки у сфері діяльності спецслужб є чимало нез'ясованих фактів та обставин, які впливали на військово-політичне становище Півдня України, автор вбачає за доцільне звернутися до вивчення історії діяльності державоохоронних структур Білого руху в 1918–1920 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось у межах комплексної програми «Південна Україна XVIII ст. – першої половини XX ст.», що розробляється кафедрою історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету.

Об’єкт дослідження – Білий рух на Півдні України.

Предмет дослідження – діяльність контррозвідки та Державної варти Білого руху, стратегія і тактика протидії українському, більшовицькому та повстанському рухам, а також національним меншинам на Півдні України в умовах військово-політичного становища 1918–1920 рр.

Відповідно до поставленої мети висувались такі **дослідницькі завдання**:

- визначити рівень наукової розробки проблеми;
- виявити та проаналізувати інформативний потенціал джерельного масиву та окреслити методологію дослідження;
- дослідити процес становлення та діяльність білогвардійських державоохоронних структур;
- охарактеризувати сили й засоби білогвардійських органів безпеки на Півдні;
- з’ясувати роль ідеологічно-пропагандистської діяльності державоохоронних структур у регіоні;
- проаналізувати стратегічні цілі сил безпеки Білого руху на Півдні;
- розкрити процес боротьби з більшовицьким підпіллям регіону;
- висвітлити процес боротьби державоохоронних структур Білого руху проти українського підпілля, національного руху й Революційної повстанської армії України (махновців) на Півдні;
- дослідити процес протидії державоохоронних структур розгортанню руху національних меншин у південноукраїнському регіоні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із січня 1918 р. до 16 листопада 1920 р. Нижня межа дослідження зумовлена датою заснування Добровольчої армії та, зокрема, створенням її спецслужб, верхня – евакуацією Російської Армії під командуванням П. Врангеля з території Кримського півострова і припиненням діяльності білогвардійських спецслужб.

Територіальні рамки дослідження. Зважаючи на часту зміну адміністративно-територіального поділу на теренах України у період національно-визвольних змагань, ми спираємось на дореволюційний адміністративно-територіальний поділ Російської імперії, що включав Херсонську (утворену в

1803 р. Олександром I указом від 15 травня), Таврійську й Катеринославську губернії (засновані указом Сенату від 8 жовтня 1802 р.).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що діяльність державоохоронних структур Білого руху на Півдні України вперше стала предметом спеціального комплексного дослідження.

Вперше:

- запропоновано періодизацію розбудови та функціонування державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля на теренах південноукраїнського регіону;
- визначено роль ідеологічно-пропагандистської роботи державоохоронних структур у регіоні; проаналізовано стратегічні цілі сил безпеки Білого руху;
- охарактеризовано сили та засоби білогвардійських безпекових структур;
- розкрито регіональні особливості діяльності сил безпеки Білого руху протягом 1918–1920 рр.;
- уведено до наукового обігу документальні матеріали українських центральних та обласних архівів, іноземних архівних установ, музеїв (загалом – 190 позицій), що допомогли виявити невідомі раніше факти про структуру та особливості діяльності державоохоронних структур Білого руху в регіоні;
- досліджено процес боротьби державоохоронних структур Білого руху з військово-політичними угрупованнями, що оперували на теренах регіону.

Уточнено:

- штатні розписи структур сил безпеки, що функціонували в регіоні;
- чисельність сил та засобів державоохоронних структур на Півдні України;
- повноваження підрозділів сил безпеки та особливості їх здійснення;
- події і факти з процесу діяльності окремих підрозділів державоохоронних структур.

Набули подальшого дослідження:

- вивчення регіональної специфіки діяльності державоохоронних структур Білого руху на теренах України;
- діяльність позаштатних державоохоронних структур на Півдні України.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що матеріали роботи можуть стати підґрунтям для подальших наукових розробок, пов'язаних із дослідженням державоохоронних структур Білого руху на теренах України. Теоретичні положення та результати дисертації можуть бути використані для підготовки наукових матеріалів з історії України та краєзнавства, військової історії, розробки навчальних посібників та методичних матеріалів спеціалізованих навчальних закладів військово-патріотичного спрямування.

Особистий внесок здобувача. Положення дисертації, узагальнення, висновки здобуті дисертантом самостійно і є свідченням вирішення наукової проблеми. Всі публікації автора одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету.

Положення й результати дослідження знайшли відображення в публікаціях і доповідях на таких наукових конференціях: 56-та наукова конференція Таганрозького державного педагогічного університету ім. А.П. Чехова (Таганрог, 2013), III Міжнародна наукова конференція молодих учених «Мова і соціум: етнокультурний аспект» (Бердянськ, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання теорії та історії держави і права в дослідженнях студентів і молодих учених» (Бердянськ, 2013), Всеукраїнська наукова конференція «Права людини перед викликами XXI ст.» (Бердянськ, 2013), III Міжнародний науково-методичний семінар з болгарської мови, літератури, культури та історії (Бердянськ, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Херсон, 2015), IV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної науки» (Одеса, 2015); Всеукраїнська молодіжна наукова конференція «Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації»; Всеукраїнська наукова конференція з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» (Одеса, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Особа, суспільство, політика» (Люблін, 2017), Всеукраїнська наукова конференція «Українська національно-демократична революція 1917–1921: передумови, процеси, наслідки, уроки» (Меджибіж, 2017), Міжнародна

науково-практична конференція «Ольвійський форум–2017: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (Миколаїв, 2017), 70-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2017), Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна у світовому історичному просторі» (Маріуполь, 2018).

Публікації. Результати дослідження відображені у 19 публікаціях, із них 5 статей опубліковано у наукових фахових виданнях України (у т.ч. 3 статті у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття – у зарубіжному виданні.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована сформульованим меті й завданням дослідження, визначена логічною послідовністю в розгляді питань. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, 4 розділів, висновків, списку джерел та літератури (503 позиції) та 8 додатків. Загальний обсяг дослідження становить 273 сторінки, з них основного тексту – 200 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми дослідження

В історичній науці накопичений багатий історіографічний масив, у якому висвітлюються різні аспекти діяльності державоохоронних структур Білого руху, зокрема урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Не обійдена увагою і діяльність «білої» контррозвідки, зокрема, на Півдні в період 1918-1920 років. В даному пункті автор намагається аналізувати увесь історіографічний масив, що стосується визначеної теми дисертаційного дослідження.

Праці з історії діяльності сил державної безпеки на Півдні України можна поділити на такі групи: 1) радянська історіографія (1920-1991 рр.); 2) білоемігрантська історіографія; 3) українська діаспорна історіографія; 4) українська національна історіографія (починаючи з 1991 р.); 5) російська сучасна історіографія (починаючи з 1991 р.). У той же час у кожного з означених нами періодів було проведено додаткову систематизацію історіографічного доробку за двома напрямками: 1) праці, що мають вузькоспеціальну тематику, тобто безпосередньо стосуються державоохоронних структур Білого руху на Півдні України; 2) роботи, що опосередковано торкаються означеної нами теми дослідження.

Група радянської історіографії (1920-1991 рр.) представлена широким колом праць, які аналізують різні аспекти діяльності державоохоронних структур Білого руху на теренах південноукраїнського регіону. Дані праці мають доволі велику цінність з точки зору обраної нами теми дослідження, адже даний сегмент історіографічного масиву аналізує події з точки зору стратегічних опонентів.

Серед підгрупи вузькоспеціальних досліджень з групи радянського історіографічного доробку слід визначити декілька праць, що вперше аналізували діяльність державоохоронних структур Білого руху урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Однак, як правило це робилося у прив'язці до діяльності Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВНК).

Багато фактологічного матеріалу знаходимо у дослідженні Л. Бичкова «ВЧК в годы Гражданской войны». Це дає змогу зрозуміти методіку роботи радянської

контррозвідки. Однак автор не надав інформації щодо політичного впливу даних структур на події, що розгорталися на підконтрольних їм територіях[287].

Значним внеском у вивчення історії національно-визвольних змагань на Півдні колишньої Російської імперії стала робота О. Єгорова, яка являє собою оперативний нарис бойових дій, висвітлює політичні, економічні питання сторін. Автор аналізує стан тилу протиборчих сил, визначає його вплив на перебіг військових дій [373].

У нарисі М. Бабахана «Крымское подполье (1919–1920)» аналізує діяльність більшовицьких підпільних організацій, широко описуючи ті заходи, що застосовувалися білогвардійськими державоохоронними структурами для їх нейтралізації [259].

У роботі Д. Кіна «Деникинщина» розглядається питання встановлення на окупованих білогвардійським урядом територіях так званого «білого терору» та зазначається, що його провідником були державоохоронні структури [354].

Наукова розвідка І. Шкляєва «Подпольная контрразведка Одесского областного комитета КП(б)У во время австро-германской оккупации и англо-французской интервенции» цікава нам з точки зору фактологічного матеріалу та того, що у ній окреслено головні принципи роботи одеських державоохоронних структур, зокрема означено про їх непрофесійність, у той же час визначено як головних провідників «білого терору» [490].

Робота Ф. Загородських «Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму» цікава тим, що ній автор намагається проаналізувати два окремих періоди окупації Кримського півострова білогвардійськими військами, виокремлюючи в окремих моментах роботу державоохоронних структур Білого руху як тих, на яких покладалося завдання з утримання тилкових районів та боротьби з інакодумством і партизанським рухом [328].

Важливим елементом дослідження є робота дослідників С. Турло та І. Задлата «Антология истории спецслужб России 1905-1924 гг.», яка була видана в 1924 р. в типографії Об'єднаного державного політичного управління(ОДПУ) під грифом «таємно» і перевидана лише в 2002 р. для широкого загалу. Автори публікації узагальнили великий масив інформації з історії, теорії та практичній діяльності спецслужб. Керуючись класовим підходом, вони намагалися з наукової

точки зору оцінити роль контррозвідки в системі захисту державних інтересів [448].

В дослідженні радянського історика Б. Кандідова «Церковь и контрразведка. Контрреволюционная и террористическая деятельность церковников на Юге в годы Гражданской войны» розглядається достатньо специфічна категорія контррозвідників Білого руху – церковних діячів. Так, автор стверджує, що крім звичайної агентури сил безпеки проти більшовицького руху діяли ще і таємні агенти, що могли бути серед ієрархів православної церкви. Робота є досить цікавою і специфічною, але не позбавлена ідеологічних кліше та штампів [350].

Підручник з історії державоохоронних структур СРСР під авторством В. Чебрикова «История советских органов государственной безопасности: учебник» є доволі специфічним виданням, адже до 1993 р. знаходився під грифом «цілком таємно» та викривувався при навчанні майбутніх офіцерів розвідки та контррозвідки СРСР. У ньому відображені основні віхи створення, діяльності та специфіки роботи радянських спецслужб, а в окремих розділах мова йде про протистояння з «контрреволюційними силами контррозвідки та розвідки Білого руху» [483].

Радянський дослідник С. Рабінович в своїй праці «Иностранный шпионаж в СССР в годы Гражданской войны» вважає, що діяльність білогвардійських контррозвідувальних організацій на території радянської Росії в 1918-1920 рр. слід розглядати як шпигунство на користь іноземних держав, оскільки Білий рух був союзником «антантівських інтервентів» [414]. Зазначене дослідження є цінним з точки зору вияву специфіки боротьби проти білогвардійської контррозвідки.

Наступна підгрупа радянської історіографії представлена роботами, що опосередковано стосуються означеної теми дослідження та в більшій мірі аналізують діяльність переважно державоохоронних структур більшовицького уряду.

Серед історіографічних доробків цієї підгрупи слід виокремити працю І. Потрясова «Советская разведка в годы Гражданской войны и интервенции» [409], де автор надає інформацію щодо функціонування радянських спецслужб, досліджує проблему боротьби з «іноземними та контрреволюційними» органами безпеки.

Робота С. Карпенко «Крах последнего белого диктатора» цікава тим, що у ній розглядається питання боротьби між А. Денікіним та П. Врангелем за владу. Автор окремо зупиняється на доволі непрофесійній роботі державоохоронних структур, зазначаючи, що саме вони стали однією з причин відставки А. Денікіна з посади Головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії [351].

Історичний екскурс В. Борщевського «Бердянск помнит 18 год» надає інформацію про діяльність підпільної білогвардійської організації, що мала на меті організацію повстання у Бердянську. У цій роботі визначено не тільки чисельність організації, а й імена її лідерів. Варто зазначити, що організація, яка діяла під прикриттям «Спілки скалічених воїнів», стала однією з перших, що успішно скинула більшовицьку владу та стала фактично офіційною державоохоронною організацією в місті, хоч і на дуже нетривалий час [284].

Серед історіографії досліджуваного періоду, варто згадати посібник «Военные контрразведчики: Особым отделам ВЧК-КГБ», виданий в 1978 р. за редакцією Г.К. Цинева і Ю.В. Селіванова, у якому вміщено загальні відомості щодо методики контррозвідувальної діяльності, спираючись на історичний фактичний матеріал з протидії радянських спецслужб органам безпеки білогвардійців [481].

Енциклопедична праця «Історія громадянської війни в СРСР» надає нам доволі велику кількість фактологічного матеріалу, який ми використали при написанні дисертації. Зокрема, авторський колектив у роботі визначає специфіку діяльності більшовицької ВНК, тісно прив'язуючи її до діяльності білогвардійських державоохоронних структур. Крім того, автори детально розглядають питання розстановки сил у процесі військових конфліктів та теренах колишньої імперії та вплив різних факторів (зокрема інтервенції) на внутрішньополітичні процеси як в середовищі більшовиків так і білогвардійців [346-348].

У науковій розвідці С. Семанова «Махновщина и ее крах» представлені результати дослідження з історії махновського руху. Автор розглядає питання створення й функціонування контррозвідки армії анархістів. Зокрема, дослідником зазначаються передумови та причини краху махновського руху на теренах південноукраїнського регіону. Однією з причин автор вважає саме діяльність

багаточисленних сил безпеки більшовиків, білогвардійців та українських «буржуазних» урядів [428].

У роботі М. Анісімова та В. Оппокова йдеться про організацію та діяльність контррозвідувальних організацій армії Н. Махна, однак для нас дане дослідження цікаве тим, що доволі тісно переплітається з одним із підпунктів роботи, а саме з протидією державоохоронних структур Білого руху контррозвідці анархістської армії на теренах південноукраїнського регіону. У дослідженні, зокрема, представлено доволі детальну інформацію про заснування анархістської контррозвідки та її головні цілі [257].

У роботі Н. Нарцова «Борьба за власть Советов в Молдавии» автор розглядає питання боротьби радянського підпілля на теренах Бессарабії та Придністров'я з білогвардійськими організаціями, які були афільовані з державоохоронними структурами Білого руху та окупаційними румунськими військами, що часто підігравали білогвардійцям [401].

Аналітична військова праця О. Свечіна «Стратегия» призначена для штабних співробітників та керівників військових частин. У ній розглядається питання діяльності спецслужб як одну з найголовніших передумов успішних військових дій проти стратегічних опонентів, зокрема в окремих моментах автор посилається на досвід військових дій у 1918-1921 рр.[427].

У науковій розвідці Ю. Гавена «Борьба большевистского подполья за Советский Крым» зазначається, що основним стратегічним опонентом більшовицького підпілля на території Кримського півострова були державоохоронні структури Білого руху, армія та неформальні контрреволюційні організації [304].

У роботі С. Когана «Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік)» питання повстання місцевих німців-колоністів проти більшовицької влади тісно переплітається з діяльністю білогвардійських державоохоронних структур, адже саме вони були одними із тих, хто спровокував ці дії. Зокрема, представники сил безпеки Білого руху координували дії повстанців зі своїми підпільними організаціями та представниками на території Криму [368].

Робота І. Шехтмана «История погромного движения на Украине» важливе для нашого дослідження тим, що у ньому автор розглядаючи погроми на теренах

України зазначає про те, що у середовищі білогвардійців цим займалися в основному представники державоохоронних структур, зокрема Державної варти [489].

Дослідник П. Софінов у своїй науковій праці «Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии (1917-1922)» досліджує аспекти політичного протиборства контррозвідок більшовиків і Білого руху, частково висвітлюючи чисельність кадрового складу білогвардійських спецслужб. Не висвітленим в праці залишилося питання щодо методів боротьби з антирадянськими органами безпеки, а також специфіки агентурної роботи більшовицьких осередків спецслужб [441].

Наступною працею, що викликає зацікавлення у рамках нашого дослідження стала робота Н. Каткова «Агитационно-пропагандистская работа большевиков в войсках и тылу белогвардейцев в период 1918-1920 гг.». У ній автор розкриває особливості агітаційної роботи, яка проводилась проти денікінської армії та спецслужб, висвітлює аспекти пов'язані з методами розвалу осередків контррозвідки Білого руху [353].

У роботі В. Джингердзе означено основні принципи та способи ведення контррозвідки, розвідки та роботи з політичними діячами представників державоохоронних структур Російської імперії. У висновках автор зазначає, що більшість означених ним методів використовувалося і під час громадянської війни 1918-1920 рр.

У роботі П. Рябікова досліджується питання організації та діяльності розвідувальної служби в мирний та військовий часи. На прикладах діяльності розвідувальної служби в часи Першої світової війни автор аналізує роботу цих структур [421]. Хоча це дослідження не має прямого відношення до нашої роботи, вважаємо за необхідне долучити його до історіографічного масиву задля оперування окремими специфічними термінами та методологічними прийомами державоохоронної діяльності.

Науковець Л. Маймескулов, як і всі радянські науковці, у своїй науковій розвідці «Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922)» відображає офіційну комуністичну ідеологему про «ворожі контрреволюційні елементи», які проводили свою діяльність проти більшовицької влади. Ця праця цікава тим, що в

ній зосереджено значну увагу на структурі більшовицького підпілля у 1918-1920 рр., а також на чисельності цього підпілля, яке, у свою чергу, виступало в ролі агентурної мережі ВНК [392].

Ряд радянських істориків, що спеціалізувалися на вивченні питань історії національних меншин, дослідивши взаємовідносини між представниками білогвардійського уряду та окремими етнічними групами південноукраїнського регіону, прийшли до висновку, що державоохоронні структури Білого руху були одним з інструментів недопущення розвитку національних рухів на території, що була підконтрольна білогвардійцям. Так, у наукових доробках Л. Катеніної [352], О. Гуковського [315; 316], Д. Лінського [390] розглядається питання боротьби кримськотатарського та єврейського національних рухів з білогвардійцями.

Окремі роботи радянських авторів цікаві нам з точки зору аналітичного та фактологічного матеріалу, окремих краєзнавчих аспектів. Серед таких робіт вирізняються дослідження І. Гуржія [319], П. Выборного [302], О. Михайлова [397], Ф. Волкова [299], Б. Козельського [369], Б. Грекова [310].

Отже, радянський історіографічний сегмент представлений в більшості своїй працями, що мали на меті дослідження роботи ВНК, а не державоохоронних структур Білого руху. Тож, діяльність останніх у літературі відображено побіжно, не зупиняючись на особливостях означених процесів. Крім того, варто зауважити, що більшість праць мають чітке ідеологічне забарвлення. Радянська історіографічна школа не ставила за мету дослідження білогвардійського руху як такого, а її представників в основному приваблювали сюжети боротьби представників пролетаріату та селянства проти білогвардійців, не акцентуючи увагу на діяльності державоохоронних структур.

Група білоемігрантської історіографії має доволі обмежений перелік праць, адже більшість емігрантських істориків та військових, хто був знайомий з методикою, тактикою та стратегією роботи державоохоронних структур, намагалася не розголошувати цю інформацію через побоювання за власну безпеку. Крім того, варто зазначити, що велике число колишніх офіцерів, що мали відношення до будівництва та діяльності спецслужб певний час працювали консультантами при створенні державоохоронних структур європейських держав, а, отже, застосовували свої знання у практичній площині.

Серед досліджень, що безпосередньо стосуються визначеної нами теми є декілька праць, які якісно вирізняються на фоні інших та дають неабиякий спектр фактологічного матеріалу.

Найвизначнішою працею з точки зору розуміння особливостей ідеологічного концепту Білого руху автор вважає праці російського філософа-емігранта І. Ільїна [344]. Саме у його роботах розкривається сутність усіх ідеологічних компонентів білогвардійців та її особливостей, а особливо важливим є розкриття змісту понятійно-категоріального апарату.

Так, наукова розвідка М. Батюшина «Тайная военная разведка и борьба с ней», який стояв біля витоків побудови контррозвідувальної мережі уряду А. Денікіна, є цікавим з методологічної точки зору. Робота написана як навчальний посібник для слухачів курсів органів спецслужб і була підручником для офіцерів контррозвідки Болгарського царства, де й була видана. У дослідженні йдеться про діяльність контррозвідки й розвідки, їх завдання, цілі, методи роботи [263].

У рамках нашого дослідження актуальною є книга Н. Росса «Врангель в Криму», видана в Франкфурті-на-Майні у 1983 р. Дослідивши архівні документи Гуверського і Стенфордського університетів, автор присвятив частину даного дослідження питанням реорганізації контррозвідувальних структур Російської армії П. Врангеля, боротьбі правоохоронних органів і філерської служби з державними злочинами [418].

До другої підгрупи білоемігрантського історіографічного масиву належить доволі багато праць, що мають на меті не стільки висвітлення самого процесу роботи державоохоронних структур Білого руху, скільки визначення методологічних принципів і прийомів роботи.

У роботі російського політика-емігранта та історика С. Мельгунова досліджується питання «червоного терору» та зазначається про те, що «білий терор» став відповіддю білогвардійського командування на «безчинства» комісарів та представників ВНК відносно тих, хто підтримував ідеї Білого руху [395].

Праця за редакцією М. Рутіча «Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: материалы к истории Белого движения» дає змогу відстежити біографії всіх без винятку вищих

офіцерів денікінської армії. Також автор відзначає офіцерський склад контррозвідувальних організацій [420].

Праця Д. Пасманіка «Русская революция и еврейство» акцентує свою увагу на значенні подій 1917-1921 рр. для євреїв Росії. Автор також зупиняється на питанні взаємодії контрреволюційних збройних формувань та євреїв [404].

Дослідження А. Зайцова «1918 год. Очерки по истории русской гражданской войны» є однією з перших спроб узагальнення досвіду військового протистояння білогвардійців та більшовиків та намагання його використовувати для навчання майбутніх військових. У роботі автор зупиняється на аналізі стратегічного становища Білого руху, зазначаючи про те, що починаючи із заснування керманічам армії не вдалося унормувати тилове життя та забезпечити громадський порядок на зайнятих територіях [329].

Робота М. Головина, російського генерала-емігранта, являє собою найбільшу узагальнюючу працю з історії контрреволюційного руху, написану в еміграції. Автор зупиняється на діяльності усіх військових організацій, що виникли як опозиція до більшовицького перевороту, окремо зупиняючись на Добровольчій армії, Збройних силах Півдня Росії та їх складових, зокрема Державній варті [308].

Тож емігрантський спектр історіографічного масиву представлений доволі обмеженою кількістю досліджень, і це пояснюється тим, що більшість представників державоохоронних структур, які емігрували в Європу та Америку у 1920 р., боялися публікувати свої роботи через загрозу власному життю з боку спецслужб СРСР. Крім того, обмеженість кола історіографічного масиву групи пояснюється ще й тим, що частина представників російської еміграції спрямовувала свою увагу в дослідженнях на економічні та політичні причини краху Білого руху, а не на провальну роботу державоохоронних структур. Стан вивченості означеної нами проблеми в групі емігрантської історіографії залишився на рівні опису певних відірваних від загального контексту фактів, які, однак, дають можливість оцінити весь спектр проблем і з яким стикалися державоохоронні структури Білого руху.

Українська діаспорна історіографія представлена роботами українських істориків, що займалися вивченням питання діяльності білогвардійських сил безпеки перебуваючи на еміграції. Цей сегмент автором не розподілявся на

підгрупи, оскільки під час дослідження історіографічного масиву виявлено, що праці мають опосередковане відношення до теми дослідження, однак дають неабиякий фактологічний матеріал для реконструкції цілісної картини подій, що відбувалися у 1918-1920 рр. Варто зауважити, що ця група є доволі нечисленною, однак її важливість не варто недооцінювати.

Так, у роботі П. Мірчука «Україно-московська війна (1917-1919)» розкриваються аспекти військового протистояння стратегічних опонентів: в обличчі білогвардійців та представників українського визвольного руху. Зокрема, автор фокусує свою увагу на неможливості пошуку компромісу між даними військово-політичними формаціями на тлі тотальних ідеологічних розбіжностей [496].

Робота історика та сучасника подій 1917-1920 рр. О. Доценко «Зимовий похід (6.XII.1919-6.V.1920)» опосередковано стосується теми нашого дослідження, однак дає багатий фактологічний матеріал для розуміння природи протистояння українського національного руху та білогвардійців. Крім того, автор побіжно розглядає питання діяльності в рядах армії ворожих агентів [497].

У роботі М. Капустянського «Похід українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд» автор торкається питання ворожих підпільних організацій, що не припиняли своєї діяльності аж до евакуації білогвардійців з Криму восени 1920 р. і керувалися представниками спецслужб Білого руху [498; 499].

Отже, праці цієї групи мають опосередковане значення для нашого дослідження, однак допомагають автору у повній мірі реконструювати події, що відбувалися на теренах України у 1918-1920 рр.

Група української національної історіографії (починаючи з 1991 р.). Представницький український історіографічний масив вважаємо за необхідне досліджувати, починаючи із 1991 р. Це обґрунтовується тим, що саме з 1991 р. можна починати відлік ідеологічно незаангажованого історіографічного масиву, що мав доволі незалежну точку зору на події українських національно-визвольних змагань. Крім того, важливо зазначити, що більшість закордонних істориків, праці яких були написані до здобуття Україною незалежності, не надавала Білому руху

великого значення у контексті подій 1918-1920 рр. та, відповідно не торкалися питання державоохоронних структур.

Дана група представлена багатьма дослідженнями сучасних істориків, які внесли значний вклад у розробку теми окупації українських земель представниками Білого руху на скоєння злочинів з боку державоохоронних структур.

Перша підгрупа, що стосується безпосередніх досліджень діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України має доволі скупий перелік, адже до сьогоднішнього дня українські історики не акцентували свою увагу на їх роботі. Більшість авторів розглядають розбудову та функціонування білогвардійських сил безпеки в контексті будівництва та розвитку українських національних спецслужб.

Робота історика спецслужб України Д. Веденєєва «Украинский фронт в войнах спецслужб» цікава з точки зору фактологічного матеріалу, який в них викладено. Автор зазначає, що Україна в період 1918-1920 рр. стала ареною змагань між різного роду спецслужбами урядів, що виступали проти існування окремої держави на цих землях. До книги увійшли написані на основі документів Державного архіву Служби Безпеки України нариси про протистояння українських національних органів безпеки більшовикам та білогвардійцям в середині держави [290].

У ще одній своїй роботі «З історії розвідки і військової дипломатії України» автор зазначає про історичний розвиток спецслужб українських національних урядів та їх роботу по нейтралізації впливу на українські території контррозвідок іноземних урядів, у тому числі і Білого руху[293].

Наукове дослідження «Спеціальні служби в історії Української держави» [294] цікаве тим, що в ньому висвітлюються основні етапи становлення і діяльності української розвідки та контррозвідки періодів Козацько-гетьманської держави, Української держави 1917-1920 рр., Української РСР, становлення органів державної безпеки суверенної України. У контексті нашої теми дослідження є важливим те, що автор зробив змогу узагальнити досвід розбудови спецслужб, побіжно зазначаючи про їх протистояння з контррозвідкою Білого руху.

У роботі «Разведка его ясновельможности. Малоизвестное о спецслужбах гетмана Павла Скоропадского» автор розглядає проблематику розбудови та діяльності державоохоронних структур Гетьманату, побіжно торкаючись проблематики агентурної діяльності білогвардійських спецслужб [289].

Дослідження ще одного фахівця з історії українських спецслужб В. Сідака цікаві тим, що в них автор не тільки досліджує історичні зрізи питання спецслужб, але і розглядає питання методів та засобів боротьби з спецслужбами. Так, у роботі «З історії української розвідки та контррозвідки(нариси)», яка стала першою спробою комплексного вивчення процесів зародження і становлення української розвідки та контррозвідки, автор в окремих аспектах досліджує питання протиборства і «війни спецслужб» Білого руху, українських національних урядів, повстанців та радянського режиму [437]. У роботі «Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр.» [435] досліджується питання історичного досвіду національного державотворення початку ХХ ст. та, відповідно, спецслужб національних урядів. У тому числі автор досліджує деякі моменти протистояння білогвардійської та української контррозвідок. Нариси «Контррозвідка останнього гетьмана» [436] цікаві тим, що в ньому автор досліджує спецслужби того державно-політичного режиму, що, за визначенням білогвардійського генералітету, став одним з тих, якому було під силу протистояти їх підривної діяльності. У процесі дослідження автор вивчає питання протистояння білогвардійських спецслужб та охоронного апарату Української Держави.

Праці автора В. Крестьяннікова, що не обійдені нашою увагою – «Варфоломеевские ночи в Севастополе. Декабрь 1917 – февраль 1918 гг.: Документы и материалы» [378], «Севастополь. Год 1920-ый. Исход» [377] та «Белая контрразведка в Крыму в гражданскую войну» [376] є цікавими з точки зору оперування автором місцевими джерелами: описано масштаби репресій, влаштованих більшовиками в Севастополі. У дослідженні використовуються матеріали, які безпосередньо стосуються працівників білогвардійської контррозвідки та її ролі у зміні влади в березні 1917 р. і приході до влади генерала М. Сулькевича. Поєднуючи археографію та власне дослідження, автор доводить, що більшовики влаштували в Севастополі справжній терор, об'єктом якого міг бути будь хто.

Дослідження Т. Вронської акцентує увагу на джерельній компоненті історії державоохоронних структур Білого руху. Тут представлені результати аналізу джерел архіву одного з найвизначніших творців державоохоронних структур Білого руху В. Орлова [300].

Друга підгрупа, що представлена роботами, які опосередковано стосуються означеної теми дослідження, має доволі значний перелік. Це пов'язано, зокрема, з дослідженнями в рамках діяльності українських спецслужб та роботи спецслужб іноземних інтервентів.

У монографії В. Чопа та І. Лимана на основі унікальних архівних, музейних документів, спогадів старожилів, мемуарів учасників подій, фотодокументів, приватних колекцій, аудіоматеріалів досліджується комплекс проблем, пов'язаних із визначенням місця Бердянська в історії махновського руху і місця махновського руху в історії Бердянська 1918 – 1921 рр. В числі фактологічного матеріалу визначаються деякі з методів повстанської контррозвідки щодо протидії білогвардійським спецслужбам. Автори відзначають про новаторські методи махновців, в той же час, зазначаючи, що білогвардійці не були до цього готові [485].

Зрозуміти певний загальний контекст роботи державоохоронних структур Білого руху у південноукраїнському регіоні можна з низки дисертаційних досліджень сучасних українських істориків.

Так, у своєму дослідженні Ю. Рябуха розглядає питання, пов'язані з перебуванням армій А. Денікіна на території України. Окремий підрозділ дослідження присвячений діяльності Харківського управління контррозвідки, якому підпорядковувалася велика кількість контррозвідувальних пунктів на Півдні України [422].

Дослідження В. Гвоздика «Південь України в революції 1917 – початку 1918 років» побіжно порушує проблеми контррозвідки в контексті військово-політичної боротьби різних політичних угруповань. У роботі автор висвітлює процес наростання національно-визвольного руху в регіоні в умовах військових дій, згадуючи про роль контррозвідки Білого руху, як інструментарію зі стримування політичного розвитку [306].

У дисертації В.А. Шапорди «Південь України в період денікінського режиму (грудень 1918 – січень 1920 рр.)» розкривається питання національно-визвольної боротьби в означений період на території південноукраїнського регіону. Автор, враховуючи історичні, соціальні, економічні, національні та культурні особливості краю торкається питання багатовладдя, окупації території шовіністичним, ультраконсервативним, військово-політичним угрупованням під проводом російського генералітету. Дослідник також побіжно розглядає діяльність спецслужб Білого руху, вказуючи на їх репресивний, військово-тоталітарний характер [488].

У дослідженні В. Крупини «Білий рух в Україні (1917-1920 рр.)» на основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих джерел та відповідної літератури розглянуто питання виникнення, становлення та боротьби Білого руху в контексті національно-визвольних змагань. Проаналізовано зародження Білого руху та його особливості в Україні. Значну увагу приділено становленню Білого руху та його стосункам з Українською Державою, висвітлено діяльність «білих» сил в Україні та її наслідки. Побічно автор також торкається діяльності деяких складових державоохоронних структур Білого руху [381].

У дисертаційному дослідженні Я. Штанько «Білий рух Півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918-1920 рр.)» на основі аналізу архівних документів, вітчизняної та зарубіжної історіографії проаналізовано основні положення національної програми Білого руху та її вплив на політику щодо української державності. Розглянуто передумови, хід і наслідки воєнно-політичного конфлікту між Білим рухом та УНР. З'ясовано суть взаємин військово-політичного режиму П.М.Врангеля з українською національною державністю, представниками культурних-просвітницьких, освітніх, політичних організацій [494].

У дисертації С. Олійника «Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 - травень 1920 рр. розглядаються питання визвольних змагань на теренах Правобережної України, однак побіжно автор торкається проблематики південноукраїнського регіону[403].

У роботах М. Ковальчука [365; 366], Т. Бикова [266], В. Савченко [424; 426; 425; 423], Л. Костюк [372], Т. Лазанської [388], В. Малахова [394], Окіпюк В. [402]

П. Михайленко [396], Р. Хаялі [463], Є. Скуліша [438], О. Кучика [386], Я. Тинченка [444], В. Крупіни [380], О. Токовило [446], В. Семененка [429], Г. Процик [410], В. Смолія [407], В. Сергеева [432] та В. Чисникова [258] діяльність державоохоронних структур Білого руху висвітлюється на рівні окремих фактів, не має системності та узагальненості. Окремі цікаві для нашої роботи факти зустрічаються у роботі українського історика Ю. Митрофаненка [398].

Окремі дослідження українських істориків, зокрема Г. Турченко торкаються питань української національної політики [449; 450; 451; 452; 453]. У цих працях авторка намагається проаналізувати не тільки саму національну політику білогвардійського режиму, й дати відповіді на окремі військово-політичні питання. Зокрема, автор звертає увагу на те, що саме шовінізм у національній політиці та консерватизм в економічній сфері призвели до того, загальні антибільшовицькі сили не могли об'єднатися навіть під загрозою програшу у війні. Крім того, автор зазначає, що навіть у період невдач на фронті та загального відкату білогвардійського фронту на терени південноукраїнського регіону, білогвардійські керівники не ішли на те, аби змінити свою позицію щодо національної політики та питання майбутнього державного устрою країни, залишаючись прибічниками тези про «єдину і неподільну Росію».

Окремі автори розглядають питання військової справи, соціальних взаємовідносин [419], стратегічної військової ситуації на теренах Півдня [318], повстанських загонах, що оперували в регіоні [373; 264], специфіці розвитку національного руху окремих народів, регіональній специфіці діяльності державоохоронних структур стратегічних опонентів [384], тощо. Незважаючи на доволі строкатий вище вказаний перелік праць, зауважимо, що всі вони надають чимало окремих фактів про діяльність державоохоронних структур Білого руху на Півдні України.

Тож, група українського сегменту історіографічного масиву презентована доволі представницьким колом робіт, що мають неабияке значення для нашого дослідження. Однак, варто звернути увагу на те, що більшість дослідників у своїх роботах не ставили за мету аналізувати діяльність державоохоронних структур Білого руху, зазначаючи про неї лише побіжно. Важливою особливістю українського сегменту історіографічного масиву є те, що жоден із досліджених

нами авторів не розглядає Білий рух в цілому і його державоохоронні структури зокрема, як одну із причин поразки українського національно-визвольного руху. Українські історики в масі своїй звертаються до соціально-економічної тематики досліджень, побіжно характеризуючи перебіг військових дій. Навіть у тих працях, де автори розглядають діяльність українських спецслужб, питання протидії білогвардійцям відсувається на другий план.

Група російської сучасної історіографії (починаючи з 1991 р.) представлена багатьма специфічними роботами. У них автори розглядають як окремі проблеми діяльності державоохоронних структур Білого руху, так і політику білогвардійського керівництва загалом. У даній групі історіографічного масиву переставлені як поодинокі, несистемні дослідження, так і роботи істориків, що спеціалізуються на вивченні історії білогвардійських державоохоронних органів.

Беззаперечно цікавим для нашого дослідження є цілий комплекс робіт радянського, а пізніше і російського історика В. Бортневського. Він одним із перших відійшов від офіційних установок «генеральної лінії партії» та об'єктивно почав висвітлювати у своїх дослідженнях історичні факти, що стосувалися Білого руху. Зокрема його роботи торкалися і проблематики організації та діяльності державоохоронних структур. Його роботи на сьогоднішній день є одними з найвизначніших, через те, що у них висвітлено процес організації [279] сил безпеки [280], їх діяльність [281], результати, процес вербування та створення агентурної мережі [282], а також вплив негативних факторів на роботу [283].

Широкий спектр робіт, цікавий у рамках нашого дослідження, представлений науковими доробками російського військового історика М. Кірмеля. У них частково розкриваються специфічні особливості організації та діяльності денікінської контррозвідки на території Півдня України. Однак, варто зазначити, що автор ставив за мету вивчити загальні дослідження з історії спецслужб часто не вдаючись у подробиці регіональних особливостей Півдня. Роботи переважно присвячені різним аспектам діяльності органів безпеки Білого руху, зокрема автор розкриває різні аспекти діяльності органів безпеки Білого руху [360], висвітлює процес боротьби цих організацій проти більшовицького підпілля та злочинності [357], описує нагляд за політичними настроями в суспільстві [362].

Разом із тим, зважаючи на методологічні принципи дослідження, покладені в основу робіт, слід наголосити, що вони не можуть бути достатньо об'єктивним джерелом інформації з вивчення означеної проблематики, адже висвітлення відбувається з точки зору російського державницького підходу до проблеми. Окремо зазначимо, що автор доволі часто виступає з позиції критики у бік білогвардійського керівництва, його ідеологічних принципів тощо.

Також автором досліджено питання організаційного будівництва державоохоронних структур Білого руху [361], ефективності їх роботи [355], постійні реструктуризації та зміни обсягу повноважень [359] тощо. Детально автор зупиняється на питанні боротьби контррозвідки з іноземними шпигунами [363].

У даному контексті ми вважаємо за необхідне детально зупинитися на монографії автора «Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918-1922 гг.)». Дослідження присвячене комплексному дослідженню питання розбудови мережі спецслужб Білого руху на територіях, які контролював уряд А. Денікіна, а також розгляду проблем пов'язаних з функціонуванням контррозвідки, її фінансуванням, професійній компетентності керівництва та працівників цих структур [358].

Багатий історіографічний доробок, що є цікавим у рамках нашого дослідження, представлений істориком Білого руху В. Цветковим. Автор спеціалізується на вивченні питань історії силового блоку денікінського та врангелівського урядів [470]. У своїх роботах, на відміну від М. Кірмея, автор не вдається до критики керівників уряду, намагаючись об'єктивно дослідити як історичний контекст тих чи інших подій [469], так і причини прийняття певних, здавалось би доволі нелогічних рішень А. Денікіним та П. Врангелем [477].

У своїх роботах автор дає оцінку діяльності білогвардійським органам безпеки, характеризує органи контррозвідки всіх існуючих білогвардійських державних утворень на теренах колишньої Російської імперії [472], узагальнює досвід будівництва й роботи спецслужб, зазначає про негативні тенденції в роботі сил безпеки, які, на його думку, поступово перетворювалися на політичний інструмент, який виконував роль карального органу відносно офіцерів власної

армії. Водночас автор не дає пояснення причин перетворення контррозвідки з суто військового органу на карально-судовий [474].

В інших дослідженнях: «Месяц действий белого подполья» та «Особенности антисоветской разведывательной работы подпольных военно-политических структур Белого движения 1917–1918 гг.» – В. Цветков висвітлює структурні особливості підпільної діяльності спецслужб білогвардійських урядів на зайнятих більшовиками територіях в 1917-1918 рр., побіжно зазначаючи про характерні особливості денікінської контррозвідки [467]. У той же час він не розкриває специфічні особливості вербування агентів під прикриттям та їх діяльності в умовах підпільного існування [473].

Ще одне дослідження В. Цветкова «Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России)» цікаве тим, що в ньому представлений великий масив документів російських архівів. Аналізуючи їх, автор робить висновок, що спецслужби не мали ані таких великих повноважень, ані відігравали провідної ролі у військових діях, а отже є підстави спростувати інформацію радянської пропаганди про «всесильність» денікінських спецслужб [468].

Стаття В. Цветкова «Ряснянский – основоположник спецслужб Белого движения на юге России» присвячена питанню дослідження ролі С. Ряснянського у розбудові цілісної мережі контррозвідки на територіях, що контролював уряд А. Денікіна [475].

У дослідженні «Сотрудничество военных ведомств Великобритании с Белым движением в России в 1918-1920 гг.» В. Цветков розглядає питання співробітництва денікінської контррозвідки з британськими армійськими спецслужбами в Одесі [476].

У своїх роботах автор намагається довести тезу про намагання командування виробити спільну позицію щодо розвитку спецслужб, зазначає про специфіку перетворення контррозвідувальних організацій Добровольчої Армії в урядову спецслужбу загальнодержавного значення уряду Збройних Сил Півдня Росії. Хоча, не зазначає про те, яким чином відбувалося таке реформування [479; 471; 465].

Науковий доробок історика спецслужб О. Здановича «Отечественная контрразведка (1914-1920): Организационное строительство» розкриває специфіку

розбудови та функціонування мережі більшовицької контррозвідки. Крім того, досліджується питання протидії діяльності білогвардійським спецслужбам зі сторони більшовиків [337].

Ще в одній своїй праці О. Здановича «Свои и чужие – интриги разведки» торкається питання впливу особистості В. Орлова, слідчого таємної царської охоронки, таємного агента в рядах ВНК та організатора білогвардійських спецслужб, на процес функціонування останніх у денікінській армії. При цьому не розглядається питання, яким чином його попередня професійна діяльність за часів Російської імперії вплинула на те, що довгий час В. Орлов знаходився поза процесами розбудови спецслужб Білого руху [338].

До тематики нашого дослідження належать ще декілька праць цього автора. Незважаючи на те, що вони окреслюють період Першої світової війни [335], специфіка роботи державоохоронних структур, охарактеризована у роботах, має безпосереднє відношення до розвитку сил безпеки Білого руху [336].

До групи досліджень, що стосуються означеної нами теми належать також і низка дисертацій, які були написані російськими істориками спецслужб та державоохоронних органів. Так, вважаємо необхідним виокремити дисертації вже згаданого нами М. Кірмеля [356], М. Кривенка [379] та Ю. Кушера [387], Єремєєвої [324], В. Ізвергіної [342]. Зокрема в роботах М. Кірмеля та Ю. Кушера системно розглядається питання організації та специфіки діяльності державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Однак зауважимо, що автори у своїх роботах не розглядали питань регіональної специфіки діяльності сил безпеки Білого руху.

До другої підгрупи робіт, що дотичні до означеної автором проблематики, насамперед належать дисертаційні дослідження низки російських істориків – фахівців досліджень Білого руху. Автором було проаналізовано дисертації групи російських істориків спецслужб та Білого руху загалом.

Так, у роботі О. Шувалова «Командный состав Красной армии и Белого движения в годы Гражданской войны: октябрь 1917 — конец 1920 года» проаналізовано особовий командний склад Червоної та Білої армії. У розділах присвячених білогвардійським офіцерам, окремо досліджено біографії кількох

керівників контррозвідки та Державної варти, що входили до складу державоохоронних структур [495].

Наукова праця Р. Абінякіна «Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917–1920» цікава фактологічним матеріалом, а також висвітленням діяльності деяких окремих осередків контррозвідки Білого руху на території Півдня України. Зокрема дослідник висловлює думку, що під прикриттям всеросійської організації «Скалічених воїнів» діяли відділення спецслужб, наприклад, у Бердянську [252].

Цікавим з точки зору біографічного опису та визначення політичних переконань лідерів білогвардійських державоохоронних структур є дисертація Д. Бабкова «Политическая деятельность и взгляды В.В. Шульгина в 1917-1939 гг.», у якій висвітлено як окремі процеси організаційного будівництва державоохоронних структур, так і особисті погляди одного з ідеологів та підпільників-білогвардійців В. Шульгіна [260].

У роботі Р. Гагукаєва розглядається питання соціального складу збройних формувань Білого руху на Півдні України. Окремо автор торкається питання соціального складу представників Державної варти [305]. У роботі А. Морозова розглядається питання зовнішньої політики, однак автор зазначає, що на неї неабиякий вплив мала діяльність державоохоронних структур, зокрема впровадження практики «білого терору» [399].

Вплив «білого терору», основним провідником якого були державоохоронні структури, розглядається в дисертаційних дослідженнях В. Федюка [461], В. Зінов'євої [339], П. Грішаніна [312], С. Кондратова [415].

Крім того, до означеної автором другої підгрупи відносимо низку робіт, у яких досліджується доволі широкий спектр проблем: від формування військових частин Білого руху до розвитку і становлення державоохоронних інститутів різних військово-політичних угруповань, що мали на меті встановлення контролю на теренах південноукраїнського регіону.

Дослідження О. Зарубіна мають доволі багато фактологічного матеріалу, однак, автором його роботи були віднесені до другої підгрупи, адже вони не стосуються напряму теми нашої роботи. Автор у своїх розвідках досліджував питання міжнаціональних відносин у Криму [332; 333; 331; 330], акцентуючи свою

увагу на тому, що неабиякий вплив на розвиток міжнародної взаємодії на теренах півострову мали державоохоронні органи Білого руху та встановлена ними система «білого терору».

Роботи К. Звонарьова [334] та О. Іванова [340] узагальнюють досвід організації та комплектування державоохоронних структур як Російської імперії, так і Білого руху. У своїх дослідженнях автори зупиняють свою увагу на тому, що більшість співробітників сил безпеки не була фаховими, тоді як фахівці не могли влаштуватися на роботу у контррозвідку та Державну варту через непублічну заборону на це А. Денікіна.

До робіт, що мають опосередковане значення для дослідження, віднесені наукові розвідки І. Андрієнко [255] та В. Азарова [253], у яких автори вивчають особливості розбудови та функціонування махновських спецслужб. У той же час вони є для нас важливими в аспекті протистояння двох різних за ідеологіями та принципами формування державоохоронних систем.

Науковий доробок С. Волкова є цікавим в контексті досліджуваної проблеми тим, що в ньому розглядається питання організаційної структури білогвардійських збройних сил, в тому числі побіжно зазначається про організації, під прикриттям яких діяли спецслужби Добровольчої Армії. Дана робота включає в себе короткі нариси по історії майже всіх визначних подій, що відбулися за безпосередньої участі білогвардійців («Бердянське повстання 1918 р.», бердянський «Союз скалічених воїнів» тощо) [297; 298].

Стаття О.В. Рєпнікова та В. Христофорова окреслює біографію одного з найвидатніших ідеологів-білогвардійців В. Шульгіна, що за сумісництвом був ще й очільником підпільної контррозвідувальної організації «Азбука», яка оперувала на теренах південноукраїнського регіону [416].

В дослідженнях таких авторів як О. Шаваєв і С. Лекареєв [486], Н. Єрмаков [325], В. Голованов [307], І. Сімбірцев [433], В. Єлагін [323], О. Єфімов [326], В. Кулаков [385], Є. Богуславський [275], С. Фідельський [462], П. Шорніков [491; 492], О. Венков [291], В. Измозик [343], Г. Жирков [327], Г. Іполітов [345] та В. Слободін [439] питання білогвардійських спецслужб розглядається побіжно і несистемно, однак ми вважаємо за потрібне розглянути їх, як складову процесу

визначення якомога повного переліку історіографічних здобутків з теми дисертаційного дослідження.

Великий пласт історіографічного масиву, що був використаний автором при написанні дисертаційного дослідження представлений роботами істориків, що спеціалізуються на аналізі національних взаємовідносин між різними етнічними групами у контексті подій 1918-1921 рр. Зокрема О. Кручинінім [382], В. Віноградовим [296], І. Плеве [406], Т. Симоновою [434], В. Брошеваном [285], Г. Бордюговим [277] В. Корольовим [371], Є. Аніміцею [256] О. Вяткіним [303], С. Громовим [313] були проаналізовані стосунки між кримськими татарами та росіянами в Криму у 1918-1921 рр.. Всі, без виключення, автори приходять до висновку, що державоохоронні структури Білого руху були структурою, що провадили політику терору проти національних менших та посилювали несприйняття цих категорій населення збоку армії та цивільних структур управління.

Окремі автори у своїх дослідженнях зупиняються на побіжних питаннях, які так чи інакше стосуються нашого дослідження, надаючи фактологічний матеріал та даючи змогу розширити горизонти дослідження. Так, В. Ідзінський [341], В. Краснов [375], Є. Алтабаєва [254], О. Пученков, І. Родін [417] розглядають питання розбудови та існування денікінського та врангелівського режиму загалом, не торкаючись деталей функціонування державоохоронних структур Білого руху. Однак, дані роботи є важливими через те, що у нас існує можливість залучити додаткову інформацію про окремих очільників режиму, тощо.

Отже, сучасна російська історіографія з питань діяльності державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля носить доволі представницьке коло робіт, більшість із яких має характер узагальнювальних і таких, що не акцентують увагу на регіональній специфіці діяльності державоохоронних структур. На нашу думку, значна увага російської історіографії з теми нашого дослідження пояснюється кількома факторами. Починаючи з 1991 р., Російська Федерація намагається повернути на порядок денний культурницької, у тому числі й історичної, спільноти тематику консерватизму та імперськості, а білогвардійство, як ідеологія саме виходить із даних сентенцій. Крім того, у Росії важливим є фактор втручання політики до сфери історичних досліджень, завдяки яким

політичні лідери намагаються обґрунтувати власні зовнішньополітичні проекти. Саме тому дослідження російськими істориками діяльності Білого руху та їх державоохоронних структур мають не тільки ідеологічну, а й фінансову підтримку держави. Серед означеної історіографічної групи важливим є те, що проаналізовані праці авторів розширюють горизонти дослідження. Зокрема, більшість праць не дає відповіді на питання ролі Білого руху в контексті української історії та розгортання національно-визвольних змагань українського народу.

Таким чином, проаналізувавши наявний історіографічний масив, автор розподілив праці з історії діяльності сил державної безпеки на такі групи: 1) радянська історіографія (1920-1991 рр.); 2) білоемігрантська історіографія; 3) українська діаспорна історіографія; 4) українська національна історіографія (починаючи з 1991 р.); 5) російська сучасна історіографія (починаючи з 1991 р.).

Також нами була проведено додаткову систематизацію історіографічного доробку за двома напрямками: 1) праці, що мають вузькоспеціальну тематику, тобто безпосередньо стосуються державоохоронних структур Білого руху на Півдні України; 2) роботи, що опосередковано торкаються означеної нами теми дослідження. Праці згадуються нами у кожній групі у залежності від внеску кожного з авторів у загальний комплекс досліджуваної нами проблеми.

Кожна з груп має свою специфіку та особливості, однак не визначає головного – узагальненої картини історії та розбудови державоохоронних структур Білого руху на території Півдня України та їх ролі в перебігу національно-визвольних змагань. Загалом, ступінь вивченості означеної автором проблеми і на сьогодні залишається доволі низьким. Це пояснюється низкою як суто політичних причин, так і доцільністю вивчення конкретної теми. У сучасних історіографічних студіях посилюються тенденції переходу від збору та констатації фактів, як це робили на початку досліджень проблеми, до їх переоцінки та більш глибокого аналізу. Разом із тим варто зазначити, що історіографічний перелік праць не є вичерпним, через те, що з деяких робіт, які були видані, досі не знято гриф таємності.

Період військово-політичного протистояння 1918-1920 рр. у південноукраїнському регіоні знайшов своє відображення у багатьох працях радянських, російських, українських, білоемігрантських та інших історіографічних доробках, що з різною долею об'єктивності висвітлювали події організації,

напрацювання методологічних особливостей роботи, діяльності та реорганізації державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Проте до сьогодні немає узагальнюючої праці, де знайшли своє відображення діяльність державоохоронних структур на теренах південноукраїнського регіону у 1918-1920 рр., їх роль і місце у військово-політичному протистоянні на означеній автором території.

1.2 Джерельна база дослідження

Принципово важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження є використання репрезентативної джерельної бази, яка дозволяє вирішити поставлені нами завдання.

Із 90-х років ХХ століття тема досліджень, пов'язаних з діяльністю спецслужб, стає окремою, їй присвячено дисертаційні дослідження, монографії, збірники документів. Більша частина досліджень опирається на документи архівних установ Російської Федерації. У свою чергу українські архівні установи також зберігають у своїх фондах чималу репрезентативну кількість матеріалів, які поки що не опубліковані.

Джерельна база нашого дослідження складається з опублікованих та виявлених дослідником в українських архівах документів, які стосуються організації та становлення державоохоронних Білого руху на Півдні України. Виявлені нами джерела можна поділити на чотири групи: до першої відносимо документи українських та російських архівів, у яких відображена інформація щодо роботи контррозвідувальних відділень в містах Півдня України. Ці джерела являють собою масив розпорядчої (накази місцевого керівництва) й діловодної (телеграми, шифрування, листування з кримінально-пошуковими органами) документації та неопубліковані спогади учасників; до другої групи джерел автор відносить періодичні видання (газети, журнали); до третьої – археографія (опубліковані збірки документів), де зосереджені постанови уряду, накази військових керівників, агентурні доноси тощо, до четвертої – опублікований історичний наратив (мемуари, щоденники і спогади керівників Білого руху). Четверту групу джерел також можна умовно розділити на дві підгрупи: 1) видані спогади учасників Білого руху; 2) мемуари представників українського

визвольного руху 2) опубліковані мемуари більшовицьких діячів та махновців; 4) спогади представників національних меншин.

Так, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України містить документи щодо особового складу Маріупольського пункту контррозвідки («Ф. Р–4593 Воинские части и учреждения Добровольческой армии (объединенный фонд)») [11], діловодну документацію («Ф. 3511 Уповноважений Добровільної армії по управлінню і ліквідації установ та організацій військового часу в районі Херсонської губернії та м. Одеси») [6;7], карні справи зі звинувачення в роботі на більшовицьку владну адміністрацію в окупованих районах Донбасу [9;10], які на той час знаходилися в процесуальному провадженні. Окремі справи щодо роботи Київського осередку білогвардійської контррозвідки напряду стосуються Півдня України, адже містять інформацію про заарештованих мешканців регіону, яких тримали в в'язницях міста («Ф. 1081 Контррозвідувальне відділення штабу Добровольчої армії м. Київ») [1;2].

Важливим також є фонд «Ф. 2155 Управління Охтирського повітового начальника при Головнокомандуючому збройними силами на Півдні Росії, м. Охтирка, Харківської губернії» у якому зберігаються копії наказів про мобілізацію, в тому числі у підрозділи державної варти [12]. Пов'язаним із мобілізаційною роботою є фонд «Ф. 1403 «Канцелярія начальника постачання Добровольчої армії Одеського району (період Денікіна), м. Одеса» [24] у якому зосереджено джерела, серед яких автор віднайшов типові штати військових частин, у тому числі підрозділів Державної варти білогвардійців.

В процесі евристичної роботи автору вдалося віднайти джерела, що напряду відносяться до теми взаємовідносин білогвардійських державоохоронних органів з українським національним рухом [13] та його збройними формуваннями («Ф. 269 Державна варта Української держави, м. Гришино, Бахмутського повіту, Катеринославської губернії») [14].

Фонд «Ф. 1824 Штаби повстанських полків імені батька Махна (об'єднаний фонд)» цікавий для нас з точки зору дослідження процесів організації розвідки і контррозвідки у середовищі анархістського руху і протистояння їх білогвардійським державоохоронним органам [15–18].

Фонди «Ф 1076 Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної Ради, м. Київ» та «Ф. 1077 Головне управління Генерального штабу Української Держави», надають для нашого дослідження загальну інформацію про стан військово-політичних справ у середовищі українського національно-визвольного руху, [19] висвітлюють перебіг військових дій, боротьби з підіривною діяльністю білогвардійців [20–23].

У фонді «Ф. 1723 Уповноважений по продовольству Харківської, Курської, Воронезької губерній від Управління продовольства при Головнокомандуючому збройними силами на Півдні Росії, м. Харків» зосереджено масив розпорядчої документації, серед якої нами були віднайдені окремі документи, що напряду стосуються діяльності державоохоронних структур Білого руху у південноукраїнському регіоні[25].

Окремо варто зазначити карні справи, що були в процесуальному провадженні контррозвідки української Директорії – «Ф. Р-4591 Судово-слідчі органи Центральної Ради, Української Держави, УНР (об'єднаний фонд)»[8].

Серед документів архіву важливим є фонд Ф. 1714 «Управління начальника державної варти м. Харкова, м. Харків» який містить величезний масив розпорядчої документації, дозволів на виїзд з міст у зону військових дій та наказів про роботу з місцевим населенням [3-5] при аналізі якої можна виділити безліч матеріалу, що стосується діяльності Державної варти на теренах Харківської області ЗСПР.

Отже, джерела, що були віднайдені автором у Центральному державному архіві вищих органів та управління України представляють для нашого дослідження особливу цінність, адже у них зосереджено величезний об'єм інформації, що дозволяє об'єктивно висвітлити процес діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України.

Для повного розуміння ситуації, що відбувалася із державоохоронними структурами Білого руху у південноукраїнському регіоні важливим є оперування не тільки джерелами самих білогвардійців, а їх стратегічних опонентів, якими були більшовики. Саме завдяки документам Центрального державного архіву громадських об'єднань України ми можемо реально встановити масштаби підпільної діяльності більшовиків [28–33].

Джерела Державного архіву Донецької області представлені в роботі телеграмами та шифрограмами (додаток А) контррозвідального пункту № 7 («Ф. – Р.-128. Телеграми розвідділам, комендантам станцій, про військові замовлення, співробітників розвідувальних пунктів, продовольче постачання, обмундирування Добровольчої армії, масові захворювання робочих військовополонених (1919)» [44-48], у яких відображається поточна робота спецслужб Білого руху, зокрема – виявлення більшовицьких агітаторів на місцевих промислових підприємствах, збір інформації про підпільні організації, що діяли проти режиму А. Денікіна та П. Врангеля («Ф. – Р-2559. Управління начальників повітів») [51]. У документах архіву також зберігаються переписки різних цивільних та інших установ з Бахмутським білогвардійським карно-розшуковим відділом («Ф. – Р-1163 Переписка с Бахмутским белогвардейским уголовно-розыскным отделением и приставами уездной городской и промышленной стражи о борьбе с большевизмом») [49]. У фонді «Ф. – Р-2571 Сухо-Ялынская почтово-телеграфная контора» зосереджено джерела переписки контррозвідального відділу з окремими представниками територіальних осередків державоохоронних структур Білого руху у південноукраїнському регіоні [50]. Окремим цікавим фондом є друкована продукція листівок, серед яких міститься агітаційно-пропагандистські матеріали ОСВАГа [43].

Порівняно невелика кількість документів, що була тут віднайдена нами, засвідчує те, що більшість документів знищувалася відразу після ліквідації чи реорганізації відділів спецслужб. Крім того, великий масив джерел був втрачений під час окупації міста німецько-румунськими військами під час Другої світової війни.

Документи Державного архіву Запорізької області містять інформацію щодо питань пов'язаних з виявленням та вербуванням російського офіцерства в ряди армій ЗСПР (Ф – 97 «Веселянська волосна земська управа, с. Веселянка Мелітопольського повіту Таврійської губернії») [52–54], діяльності «Спілки скалічених воїнів» (Ф – 233 «Управління Бердянського повітового військового начальника, м. Бердянськ Бердянського повіту Таврійської губернії») [55–57], під прикриттям якої діяли спецслужби та загальні накази командуючих арміями Білого руху про мобілізацію та формування військових підрозділів (Ф – 279

«Новоолександрівське сільське управління, с. Новоолександрівка Григорівської на Конці волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії») [58]. Крім того, в фондах архіву містяться відомості арештованих державоохоронними структурами осіб (Ф. Р-4006 «Бюро юстиции исполнительного комитета Мелитопольського волосного совета») [59] та окремі повідомлення засобів масової інформації про їх діяльність [60; 61].

Документи Державного архіву Миколаївської області представлені у дослідженні широким колом карних справ білогвардійських державоохоронних структур, що знаходилися у провадженні (Ф. Р. 332 «Управління начальника контррозвідувального пункту денікінської армії в м.Миколаєві Миколаївського повіту Херсонської губернії») [62-73]. У цих джерелах також містяться відомості про керівництво контррозвідувальних пунктів та Державної варти на теренах губернії, що є доволі важливим для встановлення персональних даних окремих осіб, що відповідальні за впровадження політики «білого терору» в конкретних адміністративно-територіальних одиницях.

Також серед джерельного масиву архіву було віднайдено доволі представницьке коло засобів масової інформації (газета «Луч» та «Южное слово»), що повідомляли про окремі дії Державної варти та контррозвідки на теренах регіону. В окремих публікаціях виголошуються звернення до громадян про загальну або часткову мобілізацію, причому не тільки в діючі на фронті військові частини, а й в Державну варту та добровольчі дружини охорони громадського порядку, підпорядковані останній [89-106]. Дані матеріали мають характер побіжних для нашого дослідження, однак саме вони дозволяють дослідити політичну, економічну та військову ситуацію на певній території і зрозуміти в яких обставинах необхідно було працювати органам контррозвідки Білого руху.

Під час суцільної евристичної роботи в Державному архіві Миколаївської області автором також було віднайдено матеріали, що висвітлюють процеси організації спротиву з боку головного стратегічного опонента – більшовиків. Так, у фонді Р-171 «Николаевский губернский революционный комитет г. Николаев» зосереджено документи які ілюструють процес організації спротиву, перелік осіб, що були задіяні в керівництві більшовицького підпілля, перелік осіб, що були завербовані підпільниками [74–76], тощо. Серед документів архіву представлені

документи міського революційного комітету й спогади учасників подій (Ф. 1817. «Миколаївський кружний відділ з вивчення історії Комуністичної партії і Жовтневої революції інституту історії партії і Жовтневої революції» [77-80]; «Летопись революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине» [88]), які з суб'єктивної сторони, але більш повно висвітлюють процес протистояння більшовиків та сил безпеки Білого руху.

Фонди Ф. 222. «Николаевская городская дума» [81] та Ф. 250 «Николаевская каторжная тюрьма № 2» [82-88] ілюструють взаємовідносини офіційних представників військової та цивільної влади зокрема масштаби так званого «білого терору», списки осіб, засуджених за вироком контррозвідки та військово-польового суду.

Джерела Державного архіву Дніпропетровської області в основні своїй масі представлені масивом спогадів учасників (Ф. Р. 4439. «Лукашенко-Шведова Ф.Д., Лукашенко Т.М.» [34; 35]; Ф.Р. 4446. «Горлунова-Лазарева А.Л.» [36] та Ф. Р. 4416 «Солонуха П.Г.» [39]) про діяльність білогвардійських державоохоронних структур у Катеринославській губернії. Зокрема, автори (хоч і з певним суб'єктивізмом та заідеологізованістю) описують методологію роботи, головні особливості та принципи діяльності сил безпеки.

Крім того, у процесі суцільної евристичної роботи в архіві автором було опрацьовано доволі цікавий та представницький фонд Ф. Р.4082 «Никопольская городская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступностью» [38] у якому зосереджено документальні свідчення про діяльність ВНК у губернії, її принципи роботи та особливості агентурної роботи.

Також варто зазначити, що у дослідженні нами використані окремі документи з фонду Ф. Р-614 «Листовки», у якому зібрано колекцію продукції агітаційно-пропагандистського характеру різних військово-політичних режимів, що контролювали місто та губернію протягом 1918-1920 рр. [40–42].

Доволі представницьке коло джерел, яке безпосередньо стосується нашого дослідження, зосереджено в Державному архіві Одеської області. Так, серед досліджених нами документів значний обсяг займають карні справи, які стосуються як тих, кого арештовували білогвардійці під час окупації Одеси та краю, так і їх самих, коли край був захоплений більшовиками (Ф. Р-3832. –

«Одесская тюрьма (периода Деникинщины), г. Одесса. – 1919 гг.») [107–115]. Саме завдяки цим джерелам нам вдалося встановити безпосередніх виконавців завдань контррозвідки та Державної варти, так і тих, хто віддавав безпосередні накази, будучи керівником певного підрозділу.

Крім того, цікавою є низка справ з фонду Ф. 5072 «Управление коменданта города Одессы и порта г.Одесса. – 1919-1922 гг.», у яких зосереджена інформація про осіб, що співпрацювали з державоохоронними структурами Білого руху в регіоні та були викриті більшовиками [121–127].

Масив діловодної документації щодо діяльності державоохоронних структур Білого руху в Одесі та околицях зосереджений у фонді Ф.4932 «Штаб Одесского корпуса Добровольческой армии» [128].

Окремої уваги заслуговує фонд Ф. 7902 «Куварзин А.И. – генерал майор, почетный сотрудник государственной безопасности» у якому зосереджені рукописні копії листів до П. Врангеля одного із керівників державоохоронних структур Білого руху, очільника підпільної організації «Азбука», громадського діяча В. Шульгіна [116–120].

Ще одним доволі цінним джерелом інформації для нас є документи Російського державного військового архіву, у яких вміщено величезний пласт інформації про організацію роботи, специфіку формування та особовий склад окремих осередків державоохоронних структур.

Так, у фонді «Ф. 39675 Екатеринославский центр Добровольческой армии» міститься інформація про організацію добровільних дружин з охорони міста та громадського порядку у Катеринославі. Окремі документи дають уявлення про чисельність військ, що були задіяні для охорони міста у складі гарнізону [129].

Фонд «Ф. 39673 Штаб 2 армейского корпуса Добровольческой армии (Главнокомандующий ВСЮР). г. Николаев, ст. Белая Церковь, гг. Черкасы, Феодосия и др.» містить у своєму складі джерела, що допомогли автору встановити особливості діяльності державоохоронних структур Білого руху в м. Миколаїв. Крім того, у даному фонді міститься інформація з карних справ, що знаходилися у провадженні контррозвідувальних структур [130].

Окремі фонди («Ф. 40230 Контрразведывательный пункт № 6 штаба Главнокомандующего вооруженными силами на юге России. г. Мариуполь»)

надають нам свідчення, що були використані дослідником під час аналізу роботи одного з місцевих осередків контррозвідки у Північному Приазов'ї. Зокрема, за допомогою цих документів підтверджено факт систематичної роботи контррозвідки у Маріуполі, з'ясовано методологічні особливості діяльності, що у деякій мірі можна екстраполювати на інші підрозділи спецслужб [131].

Окремої уваги заслуговує фонд «Ф. 40238 Особые отделение военно-политического отдела при верховном руководителе добровольческой армии» у якому вміщено матеріали з історії діяльності підпільної організації «Азбука», що оперувала на теренах південноукраїнського регіону та знаходилася у тісній співпраці з державоохоронними структурами [133].

У переліку джерел Державного архіву Російської Федерації, що були нами досліджені, окреме місце посідає фонд «Ф. 39749 Штаб корпуса Добровольческой армии в Крыму («Главкомандующий ВСЮР»). г. Симферополь», який надає нам інформацію про діяльність державоохоронних структур на теренах Кримського півострова [132].

Неопубліковані спогади учасників подій, що зберігаються у Бердянському краєзнавчому музеї, надають нам інформацію краєзнавчого характеру, а саме – в спогадах учасників національно-визвольних змагань містяться факти про Бердянське антибільшовицьке повстання 1918 р., діяльність махновців в місті, робота міської більшовицької НК. Відповідно до цього, дані спогади дають нам можливість, незважаючи на їх заангажованість, реконструювати картину подій Національно-визвольних змагань на території м. Бердянськ [141; 142; 144]. Серед джерел є дійсно унікальні спогади таких визначних особистостей махновського руху, як Л. Задов [143].

Однією з незаповнених лакун джерельного масиву, представленого у дослідженні можна вважати документи Державного архіву Автономної Республіки Крим, який на сьогоднішній день де-факто втрачений для української історичної науки після анексії півострова Російською Федерацією.

Ще одним доволі специфічним сегментом джерельного масиву є періодичні видання та преса, що активно розповсюджувалися на теренах південноукраїнського регіону. Завдяки даним джерелам які ми винесли в окрему групу досліджуваних джерел, автору вдалося встановити хронологію окремих

подій та операцій державоохоронних структур Білого руху. У дослідження нами був включений доволі представницький перелік засобів масової інформації та періодичних видань, які набагато яскравіше, ніж офіційні документи, ілюструють життя населення період денікінської та врангелівської окупації краю [41-42;60–61; 88–106; 146-173].

Третя група джерел представлена доволі представницьким переліком археографічних видань. Дуже важливим для нашого дослідження є виданий у повному обсязі збірник документів «Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине: сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года» [247]. У цьому виданні вміщені всі розпорядчі урядові документи, в тому числі і ті, що стосуються створення, функціонування та фінансування державоохоронних структур Білого руху.

Серед опублікованих джерел цікавим є багатотомний збірник документів під назвою «Белый архив», виданий у Парижі в 1926-1928 рр. Даний збірник – велике за обсягом видання, в якому зібрані історичні нариси подій, що відбувалися під час військово-політичного протистояння в Росії на початку ХХ ст., у різних регіонах, в тому числі і на Півдні України. Крім того, це видання є цінним тим, що в ньому зосереджено представницький масив листів білогвардійського генералітету, а також телеграми та доповіді Таганрозького Центру контррозвідки [245; 246].

Доволі цікавим з точки зору аналізу краєзнавчого матеріалу та фактології є журнали «Літопис Революції», що видавалися в УРСР у 20-х, майже відразу по завершенню військово-політичного конфлікту [221; 222].

Останні дні діяльності органів контррозвідки широко висвітлені в збірнику документів і матеріалів, пов'язаних з еміграцією вояків-білогвардійців, «Русская военная эмиграция 20 – 40-х годов. Документы и материалы». В даній збірці вміщені офіційні документи щодо діяльності спецслужб, зокрема цікавою є аналітична доповідна записка радянського агента, що був заарештований білогвардійцями. В ній він описує абсолютно всі відомі на той час осередки спецслужб, даючи кожному з них фахову характеристику щодо недоліків діяльності [236, с. 152]. У другому томі цього збірника подано велику кількість інформації щодо масштабів врангелівської контррозвідки [237]. Третій том присвячений підривній діяльності спецслужб, які повернулися на Південь України

після Кримської евакуації осені 1920р., але у той же час тут вміщено декілька військово-аналітичних планів складених ще влітку 1920 р. Ці плани стосувалися роботи контррозвідки у режимі «Окупація» [238].

Документальний збірник «Красная книга ВЧК» представляє собою книгу в якій містяться матеріали, що були вилучені у «контрреволюціонерів» при обшуках, облавах та репресіях, протоколи допитів, звинувачувальні вироки, постанови колегій ВНК та польових судів, тощо. Книга видавалася в СРСР при підтримці та популяризації Комітету Державної Безпеки (КДБ) СРСР [244].

У збірнику документів «Борьба советского народа с интервентами и белогвардейцами на Юге России» зосереджено багато джерел, що відображають стан справ у середовищі підпільного більшовицького руху на територіях, що були окуповані Добровольчою Армією. Крім того, з документів чітко простежується терористичний характер боротьби проти як українського, так і білогвардійського рухів. Дане видання є доволі цінним для нашого дослідження з точки зору висвітлення деяких регіональних аспектів протистояння на теренах Півдня України [240].

Видання «Борьба за советскую власть в Крыму: Документы и материалы» цінне для нашого дослідження тим, що в ньому зосереджені документи, які стосуються підривної діяльності більшовиків на теренах Криму. Саме в цій збірці ми віднайшли джерела, що свідчать про тотальний підкуп мережі контррозвідки Білого руху на півострові. Крім того, важливими є документи, що вказують персональний склад підпільних партійних організацій більшовиків [248]

Цікавим джерелом для аналізу діяльності спецслужб Білого руху є археографічна публікація В.Г. Борневського «Из документов белогвардейской контрразведки 1919 г.», автор якого вперше проаналізував велику кількість документальних матеріалів, що дозволяють зрозуміти масштаби діяльності спецслужб. При цьому автором не аналізується джерельна база радянського періоду з даної теми для виявлення об'єктивного стану спецслужб Білого руху на Півдні України [239].

Взаємовідносини білогвардійців з мусульманським населенням, до якого відносяться і кримські татари висвітлюються у збірники документів «Гражданская война и мусульмане» [243].

Для нашого дослідження важливими є свідчення учасників подій. Такими матеріалами є мемуарні видання керівників та військових чинів Добровольчої Армії, їх щоденники та нариси. За допомогою них ми можемо з'ясувати суб'єктивні оцінки діяльності контррозвідки на території Півдня України. Автором спогади було розподілено на дві підгрупи: 1) спогади учасників Білого руху; 2) мемуари українських діячів, більшовиків та махновців.

Серед величезної кількості різноманітних мемуарних видань учасників Білого руху ми намагалися вибрати лише ті, що напряму стосувалися питання діяльності органів контррозвідки Білого руху. Видання градовані нами в залежності від важливості інформації, яка в них міститься – від найбільш значущих, до тих, в яких спецслужби згадуються побіжно.

У контексті дослідження важливою є фундаментальна аналітична праця А. Денікіна «Очерки русской смуты» та інші матеріали, написані в стилі спогадів. В ній вперше були опубліковані унікальні документи, особисті, часто негативні судження щодо діяльності контррозвідки. Автор наголошував на тому, що діяльність спецслужб, часто незаконна, стала найголовнішим фактором у падінні білогвардійського державно-владного режиму [209; 210; 211; 212].

Заслуговує на увагу ще одне мемуарне видання «Путь русского офицера» командуючого Добровольчою армією А. Денікіна, в якій він розкриває причини свого суб'єктивно-негативного ставлення до спецслужб [208].

Не обійдені увагою у нашому дослідженні і мемуари Б. Савінкова, що намагався у теоретичному плані обґрунтувати ідею «Третьої Росії» [230]. Крім того, важливими є спогади В. Оболенського, що був російським та білогвардійським політиком (конституційний демократ) та був ідеологом змін у Росії [226]

Не менш цінним джерелом для розуміння специфіки організації та діяльності спецслужб на території Південної України є «Записки» П. Врангеля. Так, автор проаналізував становище служби безпеки у період квітня-листопада 1920 р., зазначив про негативні тенденції їх діяльності, надав інформацію щодо масштабів злочинної, антидержавної діяльності контррозвідки. П. Врангель вважає, що саме спецслужби призвели до несприйняття населенням ідей Білого руху [201].

Мемуари активного учасника Білого руху, генерал-лейтенанта, військового-коменданта Кримського угруповання Добровольчої армії Я. Слащева-Кримського «Крым» та «Белый Крым» стали одними з перших, що з'явилися на світ. Автор не приховує, що писав їх з точки зору власних вподобань, ідеології та позиції військовика, що не підтримував більшості рішень А. Денікіна та П.Врангеля. Про це генерал попередив у вступі до обох книг [231, с. 4-6; 232, с. 4].

В спогадах генерал критикує політику очільників Білого руху, називає її половинчастою і такою, що лиш частково відповідала вимогам часу. Для нашого дослідження ці мемуари цікаві тим, що в них автор розкриває деякі недоліки роботи спецслужб на теренах Криму, і зазначає, що це стало однією з причин, чому Добровольчій армії не вдалося його утримати [231, с. 36].

У контексті теми дослідження викликає цікавість комплексне мемуарне видання «Революция на Украине по мемуарам белых», в якому зібрані спогади усіх ключових політичних персон, що мали відношення до українських національно-визвольних змагань та подій в Росії того ж періоду. У ньому, зокрема побіжно зазначається про роботу контррозвідки Білого руху на території Півдня України, в містах Одеса, Олександрівськ [192].

Важливим для нашого дослідження є нарис керівника Бердянського повстання (квітень 1918 р.) А. Абольянца. Надрукований в емігрантському періодичному виданні «Вісник Першопрохідника» в 60-х рр.. ХХ ст. даний нарис дає змогу реконструювати події повстання «Спілки скалічених воїнів» (за непрямыми доказами була афільована з контррозвідкою Білого руху) проти більшовиків [191].

Цікавими одночасно і за своїм змістом і за важливістю для дослідження є спогади генерала П. Махрова «В Белой армии генерала Деникина (Записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России)», в яких автор доволі детально описує період січня 1919-квітня 1920 рр. В них даються розгорнуті характеристики більшості генералітету Добровольчої Армії, крім того у виданні опублікована доповідь П. Махрова, у якій розкриваються причини поразок Білого руху, і акцентується увага на «зашореності рядів добровольців агентами більшовиків, з якими може впоратися лише професійна контррозвідка» [225, с. 96-116].

Мемуари К. Соколова, одного з керівників партії кадетів, прибічника генерала А. Денікіна, очільника відділу законодавства і пропаганди в «Уряді Півдня Росії» дозволяє достеменно, через призму особистого сприйняття, дослідити питання діяльності інформаційно-агітаційних організацій та контррозвідки Білого руху на теренах південноукраїнського регіону в період 1918-1920 рр. [233].

У спогадах генерала О. Лукомського зосереджено багато фактологічного матеріалу, який проливає світло на реальне становище Білого руху у період 1918-1920 рр. Саме завдяки ним можна встановити факти та особистості, що були відповідальні, за думкою автора, за розвал урядової системи, і державного механізму управління як такого. Окремо автор зупиняється на функціонуванні спецслужб. Він відзначає низький професійний рівень контррозвідки, корупцію, практику подвійних агентів і де-факто звинувачує її у тому, що вона стала одною з причин програшу Білого руху на Півдні [223].

В нарисі А. Вонсяцького, що був опублікований у 1929 р. в емігрантському журналі «Вартовий» містяться часткові відомості щодо діяльності монархічних організацій, в складі яких діяли незаконні контррозвідувальні осередки. Автор, який був керівником одного з таких угруповань, відверто зазначає, що за допомогою терору проти антимонархістів вони намагалися відновити монархію в Росії [200].

С. Устінов, що був одним з будівничих системи спецслужб Білого руху у своїх мемуарах «Записки начальника контррозвідки» зазначає про факти відродження органів безпеки в денікінській армії, про недоліки роботи армійської та урядової контррозвідки у м. Одеса, виголошує думку щодо неспроможності (через кадрову політику і особисте відношення керівництва армії) спецслужб вести активну діяльність з протидії шпигунству [235].

Колишній начальник Петроградського охоронного відділення генерал-майор К.І. Глобачов у своїх мемуарах «Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения» розкриває недоліки роботи, пов'язані з кадровою політикою контррозвідки Білого руху, у тому числі і на території Півдня України. Так, автор наголошує на тезі про те, що спецслужби, перебуваючи під впливом і керівництвом осіб, які не розумілися на

контррозвідувальній діяльності сприяли її перетворенню на забюрократизований, неспроможний протистояти викликам військового часу механізм [206].

Книга спогадів контррозвідника В. Орлова «Двойной агент. Записки русского контрразведчика» видана в 1932 р. цікава тим, що в ній автор торкається протистояння білих і червоних спецслужб, в тому числі і на півдні України. У цій книзі він публікує дані з свого особистого архіву, у якому були досє на партійних діячів ВКП(б), через що до 90-х рр. ХХ ст. в СРСР ця книга була забороненою [228].

Видані в 1926 р. в Парижі мемуари публіциста, журналіста, політика, учасника Білого руху, члена партії кадетів Д. Пасманіка «Революционные годы в Крыму», є досить цінними з точки аналітики. Автор, аналізуючи помилки та прорахунки очільників Білого руху висловлює думку, що контррозвідка стала політичним інструментом в руках непрофесіоналів та «випадкових» людей, які не були відданими ідеям білогвардійців [229].

Безперечно важливим для нашого дослідження є щоденник М. Дроздовського – організатора і керівника пішого маршу «Яси-Дон». У ньому автор кожен день зазначав найголовніші події, що відбувалися під час маршу, а також намагався аналізувати їх з державницької великоросійської позиції. Генерал досить яскраво висвітлив події, пов'язані з Бердянським повстанням, в якому рушійною силою був «Союз скалічених воїнів», під прикриттям якого, зокрема, діяла контррозвідувальна організація [213].

Для нашого дослідження також цікавими є мемуари І. Калініна «Под знаменем Врангеля. Заметки бывшего военного прокурора», в яких экс-старший радник імператорської юстиції оповідає про свою роботу в органах імперії та про те, як він опинився в лавах Білого руху. Автор доволі детально описує донське козацтво, що стало союзником А. Денікіна, однак зазначає, що денікінська контррозвідка завжди мала певні претензії до нього, звинувачуючи в сепаратизмі, розкольництві, співробітництві з більшовиками, Гетьманом Української Держави, тощо [216, с. 4-12].

Друга підгрупа наративного масиву представлена мемуарами представників українського визвольного руху. Так спогади Ф. Безака, що став одним з учасників приходу до влади Гетьмана П. Скоропадського, розкривають подробиці

встановлення нового владного режиму в Україні і зміни влади в регіонах. Окремо автор згадує підривну діяльність проросійських організацій та спецслужб Білого руху майже на всій підконтрольній українському уряду території. Ф. Безак зазначає, що саме південноукраїнський регіон в цьому плані був особливо «проблемним», адже тут «переплелися» декілька політичних рухів, що підривали владу Гетьманату: більшовики, анархісти, білогвардійці [195, с. 23-29].

Беззаперечно цінними для нашого дослідження є спогади О. Удовиченка, у яких офіцер розповідає про організацію Збройних сил тодішньої України, побіжно зазначаючи про вплив на її становище білогвардійців [234].

У спогадах генерала О. Омеляновича-Павленко ми можемо знайти багатий фактологічний матеріал, що стосується україно-білогвардійського військово-політичного протиборства [227].

Окремі аспекти, важливі для нашого дослідження розкриваються у спогадах видатного вченого В. Вернадського у його особистих спогадах [199].

Серед другої підгрупи мемуарів, які ми розглядаємо для нас особливу важливість становлять ті, що відображають картину протистояння з білогвардійською контррозвідкою і містять інформацію щодо українського руху на підпілля, махновської армії, радянських партійних осередків.

Важливими у рамках дослідження є аналітичні праці написані на основі власних спогадів М. Лациса «Два года борьбы на внутреннем фронте» та «Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией». У них автор пише про методику боротьби з білогвардійськими спецслужбами, зазначає про найважливіші осередки, яких торкалася у першу чергу діяльність більшовицької ВНК [218; 219].

С. Інгулов, що був більшовицьким підпільником та таємним агентом в білогвардійських структурах в своїх спогадах «В деникинской контрразведке» [215], «Крымское подполье» [214] та зазначає про непрофесійність та невідповідність кадрового складу денікінських спецслужб. Автор зазначає, що вони працювали по старих, царських лекалах і не дуже хотіли змінювати стратегію власної діяльності, що надавало переваги більшовицькій ВНК.

Спогади сподвижника Н. Махна, його заступника та начальника штабу В. Білаша «Дороги Нестора Махно» [197] розкривають одну з трагічних сторінок подій національно-визвольних змагань. В контексті нашої теми, досліджені

мемуари цікаві тим, що в них надається інформація щодо протидії махновців спецслужбам Добровольчої Армії, роботи контррозвідки анархістів, на основі якої можна реконструювати доволі чітку картину протистояння на території південноукраїнського регіону.

Для розуміння становища спецслужб у м. Миколаєві є цікавим нарис «червоного» журналіста М. Ленау. Будучи агентом більшовицьких спецслужб автор зазначав, що діяльність білогвардійської контррозвідки негативно впливала на підпільну діяльність ВНК [220].

Спогади більшовика І. Дибця, написані для Інституту Громадянської війни, що був заснований в СРСР у 30-х рр. ХХ ст. цікаві тим, що в них акцентується увага на підривній діяльності більшовиків у південноукраїнському регіоні. Автор зазначає про свої доволі часті діалоги з Н.І. Махно, і їх спільні інтереси під час доволі непростой ситуації національно-визвольних змагань. Крім того, автор побіжно згадує про «каральні загони» білогвардійців, маючи на увазі контррозвідку Добровольчої Армії [196].

Мемуари П. Аршинова, що був сподвижником Н. Махна доволі яскраво ілюструють перебіг національно-визвольних змагань з точки зору анархістів і дають змогу порівняти їх з іншими сучасниками подій, що перебували в ідеологічно протилежних таборах [193].

Четверта підгрупа нарративу представлена спогадами представників національних меншин.

Так, у спогадах О. Делієвої подано доволі багато фактологічного матеріалу, що має відношення до періоду національно-визвольних змагань в Україні. А також зазначається про роль грецького населення Півдня України у військово-політичному протистоянні на теренах південноукраїнського регіону [207].

У збірнику спогадів німців-менонітів «Воспоминания о потерянной родине» зібрані мемуари пересічних мешканців німецьких колоній Миколаївської області. У них зосереджено великий інформативний масив, що дає змогу встановити окремі факти, що стосуються даної групи національних меншин [217].

Отже, джерельну базу нашого дослідження складає масив з опублікованих та виявлених дослідником в українських архівах документів, які стосуються організації та становлення державоохоронних структур Білого руху на Півдні

України. Перша група джерел являє собою масив розпорядчої (накази місцевого керівництва) й діловодної (телеграми, шифрування, листування з кримінально-пошуковими органами) документації та неопубліковані спогади учасників; до другої групи джерел автор відносить періодичні видання (газети, журнали); до третьої – археографія (опубліковані збірки документів), де зосереджені постанови уряду, накази військових керівників, агентурні доноси тощо, до четвертої – опублікований історичний наратив (мемуари, щоденники і спогади керівників Білого руху). Четверту групу джерел також можна умовно розділити на дві підгрупи: 1) видані спогади учасників Білого руху; 2) мемуари представників українського визвольного руху 2) опубліковані мемуари більшовицьких діячів та махновців; 4) спогади представників національних меншин.

Комплекс виданих раніше документів, мемуарів, нарисів учасників подій, представлених в роботі, дає підстави сказати, що репрезентативність опублікованої джерельної бази достатньо широка. Опрацювання фондів обласних архівів дозволяє стверджувати, що наявні джерела висвітлюють не всі аспекти з однаковою повнотою. Цей факт залежить від ряду чинників, серед яких – часта зміна кадрового складу спецслужб, неспроможність останніх повно висвітлювати власну діяльність через протидію більшовицьких та українських органів безпеки. Опублікований на сьогодні корпус джерел не є вичерпним, однак достатнім для вирішення завдань, поставлених саме перед нашим дослідженням. Разом з тим, актуалізована джерельна база за своїм представництвом та вірогідністю є репрезентативною для висвітлення історії діяльності контррозвідки на Півдні України.

1.3 Методологія дослідження

Методологія дослідження зумовлена предметом, метою, завданням і ступенем опрацювання теми.

Насамперед слід виокремити ключові понятійні структури, які використовуються у роботі. У дослідженні автор використовує поняття «Білий рух». Ним позначається військово-політичний рух різних політичних сил, ціллю яких було відновлення цілісності Росії та повалення радянської влади. Його основною

силою стали офіцери армії колишньої Російської імперії. Сам термін був сформований радянською історіографією, однак вже з початку 20-х рр. ХХ ст. став використовуватися самими учасниками даного руху. Одним з перших у своїх роботах термін «Білий рух» використав еміграційний російський філософ І. Ільїн. Під цим визначенням він розумів тих, «хто захищає основи російської державності» [344, с. 341]. Поряд з терміном «Білий рух» деякі вчені використовують загальне визначення «російська контрреволюція» [308, с. 8-9], яке, на нашу думку, не є повним, адже «контрреволюціонерами» були всі ті, хто виступав проти більшовицького перевороту та їх диктатури (соціалісти, кадети, есери тощо).

На нашу думку, слід погодитися з С. Устінкіним, який визначив Білий рух як «буржуазний за своєю природою рух, що еволюціонував від крайнього шовіністичного правого монархізму та військової диктатури до ліберальних ідей і боровся проти більшовизму» [454, с. 81].

Ще одним основоположним поняттям дослідження є визначення «державоохоронні органи», змістову лінію якого, не даючи загального визначення характеризують С. Ряснянський [475, с. 147-159] та М.Кірмель [356, с. 14-16]. Так, згідно з наданими авторами характеристиками державоохоронні органи постають як сукупність державних силових структур, що покликані захищати існуючий державний лад, проводити агітаційно-пропагандистську роботу, боротися із агентурою супротивника, зменшувати вплив стратегічних опонентів на місцеве населення державного утворення, впроваджувати систему нагляду над офіцерами та солдатами власних збройних сил. До цієї сукупності входять такі спеціальні структури, як контррозвідка та Державна варта. Ці структури, на відміну від мілітарної складової та розвідки, є внутрішньо орієнтованими службами, що спрямовані більше на правоохоронну діяльність.

Під поняттям «спецслужби» (спеціальні служби) в дисертаційному дослідженні розуміється загальноприйняте, однак неофіційне визначення для державних органів, покликаних здійснювати функції охорони держави від агентів інших країн і державних утворень та їх підривної політики.

Спецслужби більшість дослідників розподіляють за рядом ознак на дві групи: структури розвідувального характеру (тобто ті, що діють поза межами країни) і внутрішньої безпеки [486, с. 12-15].

Контррозвідка – це державоохоронна структура, завдання якої полягає в захисті власної країни від розвідки супротивника. У рамках даного визначення автором застосовується поняття «контррозвідувальна діяльність», що є роботою, здійснюваною спеціальними органами держави проти іноземних (чи ворожих) розвідок і використовуваних ними організацій та осіб [486, с. 17].

Термін «підривна діяльність», що застосовується у дисертаційному дослідженні, трактується як різновид політичної боротьби, що ведеться державами, їх розвідувальними або іншими спеціальними службами з метою підриву або послаблення влади чи зміни державного ладу [370, с. 88].

Білогвардійські спецслужби, як і більшість інших, використовували безліч спеціальних засобів для боротьби із супротивником, серед яких – за фронтова контррозвідувальна робота, що являє собою розвідувальну діяльність, яка проводиться органами державної безпеки в тилу супротивника у військовий час, безпосередньо в районі розташування його розвідувальних, контррозвідувальних та інших спеціальних органів [370, с. 110].

Біла влада в прифронтових містах створювала військові комендатури. Комендатура – це орган військово-політичного управління, що створюється, як правило, у надзвичайний період [440, с. 154].

Зважаючи на те, що на підконтрольних уряду А. Денікіна та П. Врангеля територіях не існувало стабільного адміністративного апарату, то до звичних військових функцій всіх вищеназваних нами органів додавалися функції цивільного управління та самоврядування [358].

Крім того, за правління генерала А.І. Денікіна було створено Державну варту – воєнізований орган цивільного управління, що виконував функції політичної, кримінальної та територіальної поліції, поєднуючи в собі частину функцій апарату Міністерства внутрішніх справ колишньої Російської імперії, жандармерії [345] та сил територіальної оборони [439, с. 18]. Створена ця структура була 25 березня 1919 р. [443, с. 108] на підставі «Тимчасового положення про Державну варту» [247, с. 243-259].

Тлумачення інших термінів, які використовуються в дисертаційному дослідженні, буде подане в наступних підрозділах, виходячи з логіки викладу матеріалу і доцільності їх вживання та інтерпретації.

Наріжним каменем будь-якого фахового дослідження є визначення методологічного інструментарію. Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на висвітлення суспільних явищ та подій, відтворення й аналіз історичних реалій подій, що відбувалися. Теоретико-методологічною базою дисертаційного дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, багатфакторності та об'єктивності, логіки, синтезу, аналізу, системності.

Так, автор спирається у своєму дослідженні на принцип історизму, що передбачає розгляд кожного явища з точки зору того, як воно виникло, які основні етапи пройшло в своєму розвитку та вимагає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з іншими, визначалось його місце в системі суспільних відносин, щоб чітко простежувались взаємовплив, взаємозумовленість історичних явищ. Так, вдалося визначити етапи розбудови державоохоронних органів урядів А. Денікіна та П. Врангеля на Півдні України у 1918-1920 рр., їх особливості. Необхідність використання історичного методу зумовлена тією обставиною, що, з одного боку, державоохоронні органи білогвардійських режимів існували як органи влади, а з іншого – їх сутність та статус змінювалися, відповідно відбувалися і зміни в повноваженнях та можливостях даних структур. Отже, в дослідженні, з одного боку, аналізується політика уряду відносно державоохоронних органів, а з іншого – діяльність останніх та їх вплив на суспільно-політичну ситуацію в регіоні.

Автором застосовувався й принцип багатфакторності як складова частина теоретико-методологічної основи дисертації. Він передбачає дослідження складного комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, що впливали на розвиток подій на теренах України та Росії загалом, й південноукраїнському регіоні зокрема.

Принцип об'єктивності передбачає визнання об'єктивності джерела та можливості отримання достовірних наукових фактів. Так, незважаючи на особисті ідеологічні переконання дослідника, він намагався на основі наявної джерельної

бази об'єктивно висвітлити питання діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України у 1918-1920 рр.

У свою чергу принцип логіки дозволив об'єднати і узагальнити вже виявлені історичні факти і визначити концептуальні рішення керівництва білогвардійських режимів щодо розбудови державоохоронних структур.

Закономірним результатом застосування принципу аналізу в роботі стало визначення чинників і особливостей розвитку складових елементів державоохоронних структур. Синтез сприяв отриманню висновків за розділами і роботи у цілому.

До загальнонаукової методології слід віднести й принцип системності, що його використав автор. Сутність його полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

До числа основних спеціально-історичних методів наукового дослідження належать порівняльно-історичний, хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний, синхронічний, діахронний та міждисциплінарні (статистичний, системно-структурний, психологічного реконструювання, прикордонної ситуації) методи.

Так, порівняльно-історичний метод дозволяє виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їх генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їх розвитку. Використовуючи порівняльно-історичний метод, вдалося з'ясувати відданість керівництва Білого руху історичним традиціям розбудови державоохоронних структур, які вони запозичили зі старої, імперської системи безпеки.

Логічною основою порівняльно-історичного методу вважається аналогія, яка є пізнавальною процедурою і полягає в тому, що на основі подібних одних рис об'єктів, які порівнюються, робиться висновок про необхідність інших [364, с. 173].

Використання аналогії дозволяє отримати додаткові фактори завдяки співставленню однорідних явищ споріднених предметів. Об'єктами порівняння стали, зокрема, повноваження державоохоронних органів Білого руху у різний період їх діяльності. Разом з тим, порівняльно-історичний метод широко

використаний і при дослідженні впливу діяльності державоохоронних органів Білого руху на різні національні меншини регіону.

За допомогою хронологічного методу в роботі відображена часова послідовність подій. Він допоміг відтворити операції державоохоронних структур проти українства, національних меншин та більшовиків від початку їх існування до евакуації підрозділів Білого руху з Кримського півострова восени 1920 р.

У той же час завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося розподілити досліджувану проблему на ряд більш вузьких [314, с. 24], визначених у розділах. В свою чергу, ці вузькі проблеми складаються з окремих аспектів, а останні розглядаються у хронологічному порядку. Крім того, проблемно-хронологічний метод відкриває можливості для виокремлення проблемних блоків і синхронного розгляду певних подій в межах одного етапу розвитку.

У свою чергу історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та образності [262, с. 184]. Історико-генетичний метод при його застосуванні повинен об'єднувати одиничні, загальні та особливі характеристики як персони, так й історичного явища [320, с. 185-186].

Необхідність звернення до історико-генетичного методу зумовлено завданням простежити формування ідейно-теоретичних засад діяльності державоохоронних органів Білого руху на Півдні України у 1918-1920 рр., характеру їх взаємодії з багатьма національними меншинами регіону.

При дослідженні діяльності державоохоронних структур Білого руху ми розглядаємо їх як систему, яка, в той же час, є підсистемою внутрішньої політики урядів А. Денікіна та П. Врангеля в цілому. При цьому увага приділяється дослідженню не лише внутрішньої організації системи, але і функцій – способу життєдіяльності системи та її елементів. Це зумовило використання історико-системного методу, який дозволяє більш цілісно охопити проблему, що досліджується. Він синтезує системні елементи, які містяться в історичних подіях, історичних ситуаціях і процесах.

Дослідником у дисертації також використовувався історико-типологічний метод. Він, як і всі інші, має свою об'єктивну основу. Вона полягає в тому, що в

суспільно-історичному процесі, з одного боку, розрізняються, а з іншого – тісно взаємопов'язані одиничне і особливе, загальне. Тому важливим завданням пізнання історичних явищ, розкриття їх сутності постає виявлення того єдиного, яке було притаманне розмаїттю тих чи інших поєднань індивідуального (одиничного). Минуле в усіх його проявах – безперервний динамічний процес. Він являє собою не просту послідовність подій в часі, а зміну одних якісних станів іншими, має свої істотно відмінні стадії. Виділення цих стадій також є важливим завданням у вивченні історичного розвитку [364, с. 12-13]. Завдяки даному методу вдалося типологізувати державоохоронні органи Білого руху на Півдні України, виокремивши їх спільні та відмінні ознаки.

Синхронічний метод полягає в сукупному аналізі двох або кількох подій, що відбувалися одночасно у різних регіонах [314, с. 24]. Так, на основі синхронічного методу здійснювалося вивчення подій на різних територіях Півдня України одночасно.

Діахронний метод спрямований на вивчення різночасових історичних процесів. Застосування цього методу дозволяє виявити тривалість, частоту різних подій, а також динаміку розвитку різних елементів складної системи [391, с. 34]. За допомогою нього розкрито зміст подій на визначених етапах діяльності державоохоронних структур білогвардійських режимів.

Група міждисциплінарних методів нашого дослідження увібрала в себе інструментарій різних наук, таких як психологія, соціологія, військові науки тощо. Міждисциплінарні методи дослідження представлені статистичним, системно-структурним методами, а також методами психологічного реконструювання та прикордонної ситуації.

Основоположним принципом останньої групи став метод психологічного реконструювання (переживання), тобто інтерпретація історичних фактів і джерел шляхом відтворення історичної атмосфери, в якій вони виникали, з максимальним наближенням до конкретної психологічної ситуації [431, с. 55-56]. Крім того, завдяки даному методу стало можливим реконструювати певні типи поведінки окремих осіб, що були причетні до діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України. А це не винесено як завдання або в план дослідження

Важливим інструментом при вивченні військової історії є застосування методу прикордонної ситуації, що застосовується для аналізу поведінки і самовідчуття людини в екстремальних умовах, сукупність яких і представляє собою бойова обстановка. Даний метод допоміг встановити мотиви тих чи інших рішень верховного командування відносно державоохоронних органів Білого руху [430].

Можливість встановити кількісний та якісний склад державоохоронних структур Білого руху на Півдні України надав статистичний метод.

Системно-структурний метод дозволив розглянути державоохоронні органи як багатоелементну організацію зі своїми специфічними особливостями.

Для вирішення завдань, поставлених перед дисертаційним дослідженням, серед інших був застосований комплекс спеціальних джерелознавчих методів. Зокрема, евристичний метод з його складовими – бібліографічною [311, с. 28] та архівною евристиком [464, с. 281-286].

Зміст використання евристичного методу полягає в пошуку та виявленні літератури й джерел, які стосуються історії національно-визвольних змагань, оптимізації та актуалізації історичних джерел, виявленні та обліку всього, що може бути об'єктом наукового історичного дослідження.

Проведення бібліографічної евристики дозволило вивчити стан розробленості даної проблеми та залучення до наукового обліку документальних джерел, визначити та проаналізувати специфіку публікацій, визначивши, таким чином, напрямки подальшої евристичної роботи.

Метод класифікації як джерелознавчий метод виступає засобом пізнання, що допомагає усвідомити різноманітність історичних джерел, виокремити приховану інформацію, та об'єднавши джерела за певними ознаками, застосувати до них спеціальні методи, зокрема математичної статистики. Застосування цього методу передбачає упорядкування сукупності об'єктів або явищ на якісно визначені види на підставі притаманних їм загальних ознак. Класифікація допомагає вивчити особливості внутрішньої структури документів, що необхідно для встановлення зв'язків між різновидами джерел [349, с. 90-93].

У цілому, застосування сучасної методології забезпечило можливість оптимального використання нових архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукової літератури.

Таким чином, автор розглянув питання розкриття змісту понятійного апарату дослідження. Основним стрижнем будь-якого дослідження є визначення методологічного інструментарію. Основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на висвітлення суспільних явищ та подій, відтворення й аналіз історичних реалій, що відбувалися. Теоретико-методологічною базою дисертаційного дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, багатфакторності та об'єктивності, логіки, синтезу, аналізу, системності.

Для досягнення результатів дисертаційного дослідження автором були використані також специфічно-історичні (порівняльно-історичний, хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний, синхронічний, діахронний) та міждисциплінарні (статистичний, системно-структурний, психологічного реконструювання, прикордонної ситуації) методи.

Дослідник не оминув увагою і міждисциплінарні методи представлені статистичним, системно-структурним, психологічного реконструювання, прикордонної ситуації методами.

У дисертаційному дослідженні серед інших був застосований комплекс спеціальних джерелознавчих методів, зокрема евристичний метод з його складовими – бібліографічною та архівною евристиком.

***

Отже, історіографію питання діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України у 1918-1920 рр. можна поділити на декілька груп та підгруп, яким притаманні окремі специфічні риси.

Так, група радянської історіографії є доволі заідеологізованою та наповненою масою ідеологічних та політичних кліше, що використовувалися протягом усього радянського періоду. Важливим аспектом радянської історіографії є спрямованість досліджень не на об'єктивне висвітлення подій, а на

гіперболізацію білогвардійських військових злочинів та прорахунків у тактиці та стратегії діяльності державоохоронних сил.

Група білоемігрантської історіографії детально досліджує лише питання тактики та стратегії ведення бойових дій, побіжно торкаючись у цьому аспекті ролі державоохоронних структур Білого руху на Півдні України. Автори так званої «білої еміграції» в більшості своїй акцентують увагу на прорахунках командування у питанні організації сил безпеки.

Група української емігрантської історіографії доволі нечисленна, однак дає можливість більш детально реконструювати події національно-визвольних змагань та встановити окремі факти, що є важливими для нашого дослідження.

Група української національної історіографії фокусує свою увагу на регіональних конструктах розгортання діяльності державоохоронних структур та дослідженнях українських національних спецслужб і питань протидії білогвардійцям. Зокрема, масштабуються питання розгортання білого терору проти українського мирного населення на національного руху. Важливою особливістю українського сегменту історіографічного масиву є те, що жоден із досліджених нами авторів не розглядає Білий рух в цілому і його державоохоронні структури зокрема, як одну із причин поразки українського національно-визвольного руху.

Сучасна російська історіографії зупиняється на загальних питаннях організації державоохоронних структур, не акцентуючи увагу на регіональній специфіці роботи сил безпеки. Зокрема, більшість авторів притримуються думки, що сили безпеки Білого руху не були професійними та не могли на адекватному рівні протистояти стратегічним супротивникам. Окремі автори зупиняють свою увагу на окремих тактичних перемогах державоохоронних структур, не аналізуючи загальну картину

Основу джерельної бази проблеми, означеної автором складають документи українських державних центральних та обласних архівів. Крім того, залучені окремі джерела архівних фондів Росії. Завдяки класифікації джерел на окремі групи автору вдалося їх систематизувати та сформувані у наступні групи: джерельні комплекси центральних державних та обласних архівів, а також документи державних архівів Російської Федерації; група періодичної преси; комплекс археографічних видань; мемуари та щоденники учасників подій.

До методологічних основ дослідження увійшли різноманітні методи та принципи, що дозволили вирішити мету та завдання, проаналізувати комплекс проблем порушених дослідником, як об'єктивну реальність, що не залежить від політичних, особистих поглядів та особистих переживань. Зокрема, були використані принципи історизму, багатофакторності та об'єктивності, логіки, синтезу, аналізу, системності. Використовувалися також специфічно-історичні (порівняльно-історичний, хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний, синхронічний, діахронний та міждисциплінарні (статистичний, системно-структурний, психологічного реконструювання, прикордонної ситуації), а також комплекс спеціальних джерелознавчих методів (евристичний та метод класифікації).

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЇ, СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ, СИЛ ТА ЗАСОБІВ ДЕРЖАВООХОРОННИХ СТРУКТУР БІЛОГО РУХУ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

2.1 Ідеологічна стратегема білогвардійського уряду та державоохоронні органи

Сьогодні, як і у часи окупації українських земель білогвардійськими збройними формуваннями (1918-1920 рр.) дуже важливим аспектом будь-якого військового конфлікту є ідеологічна складова. Питання про невдачі білогвардійської ідеології та пропаганди в боротьбі з Радянською Росією у ході військово-політичного протистояння 1918-1920 рр. доволі довгий час обговорювалося в середовищі військової еміграції та інтелігенції. Деякі сучасники подій, що були безпосередньо причетні до пропагандистської складової державоохоронних структур Білого руху вказували точку зору, що невдала конструкція пропагандистських органів, невдала кадрова політика, відсутність консолідаційних процесів призвели до поразки. В контексті вищевказаного важливим є об'єктивне дослідження ідеологічної складової сил державної безпеки Білого руху.

Особливого значення остання набуває в процесі діяльності державоохоронних органів Білого руху на теренах південноукраїнського регіону. Адже політично фрагментований та строкатий Південь потребував нестандартних підходів та дій, особливо в період інтенсивного військового протистояння українських, більшовицький, анархістських та білогвардійських угруповань.

Крім того, робітничі та сільські райони регіону поступово звертали свою увагу на повстансько-партизанських рух та більшовиків, що висували прості, зрозумілі пересічному мешканцю лозунги. В рамках національно-визвольних змагань можна говорити про те, що чим простіше були лозунги у того чи іншого військово-політичного угруповання, тим більше місцевого населення вони могли звернути на свою сторону. Ще одним важливим ідеологічним концептом Білого руху в роботі державоохоронних структур є ідеологічна стратегема, що мала певну сталість і майже не змінювалася протягом існування режиму.

Білий рух був одним із найбільш структурованих та вмотивованих військово-політичних угруповань, на відміну від представників національних урядів, більшовиків та анархістів [342, с. 93]. Національні українські військово-політичні угруповання не мали однорідної структури та доволі часто змінювали політичну орієнтацію всередині так званого «патріотичного табору». Він об'єднував шовіністів, монархістів, консерваторів, конституційних демократів, соціалістів, націоналістів, релігійних діячів, промисловців, підприємців, банкірів та інших [231, с. 40]. Так, більшовики у більшості своїй не були мотивовані, адже більшість із них була або примусово мобілізована, або складалася із люмпена, що за будь-якої зміни ситуації в негативну для них сторону просто дезертирував із війська. Щодо українського руху, то він не мав тієї монолітності, що був необхідний для активної боротьби в рамках національно-визвольних змагань.

Важливо підкреслити, що основною ідеологічно налаштованою проти більшовизму силою Білого руху було російське офіцерство. Завдяки своєму високому моральному прагненню боротися проти тих, хто зруйнував систему, де армія відігравала найважливішу роль дана соціальна група майже не потребувала зайвої агітаційно-пропагандистської спрямованої стратегії. На думку окремих істориків «саме офіцери стали тою силою, завдяки якій Білий рух взагалі зміг почати збройну боротьбу» [297, с. 291].

У протиборстві на Півдні домінуючу роль відігравала армія. Пріоритет віддавався збройній боротьбі над методами політичного протистояння та ідеологічної «обробки» населення. «Політичної програми у армії не може бути. Ми повинні завоювати порядок, при якому народ, звільнений від гніту і сваволі, вільно вискаже свою волю» [192, с. 23].

Диктатор і прихильник «єдиної і неподільної Росії» А. Денікін незважаючи на свою політичну позицію, намагався згуртувати навколо себе прихильників під гаслами «боротьба з більшовизмом до кінця», «закон і порядок». Таку позицію критикували у «білому таборі» як праві монархісти, так і ліві ліберали й соціалісти, її не могли підтримати національні уряди, що сформувалися на уламках імперії, та міжнародні партнери. Всі вони розуміли, що висунення подібних аморфних тез і лозунгів лише прикривають нерішучість білогвардійського командування та не ведуть до розв'язання вузлових проблем колишньої імперії. Причини поразки

Білого руху деякі російські дослідники прямо пов'язують із хибністю національного проекту білих, який не давав відповідей на основні проблеми й питання, що порушувало населення та політичні діячі різних ідеологічних спрямувань [277, с. 222–223].

Становлення ідеологічної стратегії Білого руху та її вплив на роботу державоохоронних структур на Півдні умовно можна поділити на два етапи, які різняться між собою поставленими цілями для контррозвідки, Державної варти та інших угруповань державоохоронних органів, а також мають певні структурні відмінності.

Перший етап (1918–1919 рр.) ознаменувався становленням руху та найбільшими військовими перемогами, що, у свою чергу, провокували генералітет не звертати уваги на національне питання, продовжуючи лінію «малоросійства» і звинувачуючи українців в сепаратизмі. У процесі існування білогвардійського державного утворення було створено «Підготовчу з національних справ комісію», яка відкинула федеративний устрій як такий, що порушував принцип національної єдності Росії, та запропонувала замінити національну автономію на регіональне самоврядування.

Відповідно такі ідеологічні концепти відобразилися й на роботі державоохоронних структур, які де-факто проводили лише репресивну лінію проти діячів українського національного руху та національних меншин. Ця особливість ідеологічного конструкту Білого руху була пов'язана із тим, що більшість складу армії, що воювала під знаменами А.Денікіна не могла знайти компроміси з демократичними або соціалістичними колами, адже останні вважалися головними винуватцями розвалу армії у 1917 р. та краху імперії [212, с. 16].

До цього конфлікту з українцями додавалися протиріччя з національними меншинами, зокрема, кримськими татарами, проти яких були налаштовані в Криму всі офіційні білогвардійські установи та державоохоронні структури. До протиріч, які сформувалися на першому етапі розвитку додалися і суперечності щодо військової тактики. Відбувся розкол в середовищі Білого руху, який не змогли подолати ані жорстка ідеологічна стратегія А. Денікіна, ані гнучка політична концепція П. Врангеля. Таким чином, керівництво армій не змогло сформулювати

єдиного плану військових дій та ідеологічного концепту, що і призводило до перемінних успіхів білогвардійців.

Другий етап (осінь 1919 – осінь 1920 рр.) розвитку ідеологічних засад Білого руху привертає увагу тим, що саме в цей період військові структури білогвардійців зазнали нищівної поразки у війні з більшовиками, і це поставило на порядок денний зміну ідеологічних стратегем, які б дозволили почати переговори про військовий союз з українським національним рухом. Це позначилося на роботі спецслужб, які почали шукати шляхи порозуміння з українськими підпільними організаціями на зайнятих більшовиками територіях. Останні могли допомогти білогвардійцям організувати потужний партизанський рух в тилу стратегічного опонента.

Ідеологічна спрямованість Білого руху є питанням доволі дискусійним, адже переважна частина його генералітету та політичних лідерів притримувалася діаметрально різних позицій. Так, генерал А. Денікін від початку свого правління висловлював відверто антиукраїнські позиції та артикулював думку про те, що ніякого окремішності українська нація не має.

На відміну від А. Денікіна, М. Алексеєв був грамотним штабним співробітником «старої школи», що цікавився історією, знав певні ментальні особливості українського народу і саме тому відмовлявся від протидії українському визвольному рухові, побоюючись розгортання масштабної партизанської війни проти Білого руху, який, за його ж висловом «українці ненавиділи» і прагнули будь-що позбутися від його впливу [337, с. 71]. Саме стратегічна лінія М. Алексеєва була вірною, як показала історія, адже українці повставали проти шовіністичної політики білогвардійського командування А. Денікіна та його державоохоронних структур (ОСВАГа, контррозвідки, Державної варти) [230, с. 54], що були основними провідниками такої політики.

Ще однією лінією поведінки відносно українського національного руху можна вважати стратегію донського та кубанського козацтва. Так, Ф. Боржинський, посол Української Держави при Всевеликому війську Донському, мав на меті узгодити всі деталі майбутньої федерації України та Дону.

Важливо розуміти, що ідеологічна компонента боротьби Білого руху зі своїми стратегічними опонентами повинна була охопити всі сфери людського

буття й дати відповіді на всі без винятку питання майбутнього життя на зайнятих територіях.

У 1919 р. була створена спеціальна комісія, яка запропонувала змінити територіальний устрій Росії. Згідно із проектом, ліквідовувалася система національного територіального устрою, що вже укорінилася у свідомості населення територій, на яких було проголошено незалежні держави. Взамін пропонувалося створити адміністративні одиниці із власними органами самоврядування, які б не мали національних відмінностей. На українських теренах це було втілено у рішення заснувати три окремі автономні області: Київську, Харківську (Харківська, Катеринославська та Полтавська губернії, а також Бердянський повіт і Криворізький гірничопромисловий район) та Новоросійську (Таврійська й Херсонська губернії з центром в Одесі) [381, с. 12-15]. Подібні рішення відповідно позначалися як на ідеологічній спрямованості білогвардійського режиму так і на роботі всіх без виключення державоохоронних структур.

У той же час інший лідер, П. Врангель, що став наступником А. Денікіна на посаді Головнокомандуючого Збройними силами на Півдні Росії намагався домовлятися з українськими діячами і виокремлював окремі нації (українці, грузини, чеченці) як такі, що мають право на власну державність після закінчення війни з більшовиками. Існували ще й інші позиції, як то П. Краснова, одного з очільників козацького руху на Дону і Кубані, який вже в 1918 р. намагався домовлятися з українською гетьманською владою про конфедеративні стосунки і певний військовий союз. В той же час беззаперечна більшість діячів Білого руху вважала Україну невід'ємною складовою «відновленої Росії», та не допускала навіть думки про її незалежність [212, с. 10].

Одним із найяскравіших моментів, що демонстрував ставлення білогвардійських очільників до українського питання, стали перемовини про спільну військову кампанію проти більшовиків, про яку намагалися домовитися П. Скоропадський та А. Денікін. Однак ця спроба встановлення контактів, хоча би задля спільної боротьби проти єдиного супротивника, не увінчалася успіхом. Така ситуація склалася насамперед через те, що ані гетьманські переговорники, ані

емісари А. Денікіна не приховували, що кожна із сторін незадоволена військовою активністю один проти одного.

Частина консерваторів у білогвардійському уряді схилилася до думки про необхідність визнання України на чолі із П.Скоропадським. Це, на думку О. фон Лампе, зробило б можливою перемогу над більшовизмом, а взаємні претензії один до одного і чвари будуть, навпаки, сприяти розбрату й перемозі у війні більшовиків. Однак до його думок не дослухалися і залишили без розгляду рекомендації щодо встановлення відносин із Україною, Фінляндією, Естонією та іншими країнами, що виникли після розпаду Російської імперії [212, с. 21].

Гетьманська армія готувалася провести десантну операцію проти білогвардійських військ задля їх підпорядкування собі, а денікінські спецслужби, у свою чергу намагалися проводити операції проти гетьманської державної адміністрації на Півдні України, закликаючи місцеве населення не підпорядковуватися українським інституціям [437, с. 54]. Такими діями білогвардійці де-факто дали можливість розгорнутися повстанському руху на теренах південноукраїнського регіону, який згодом став боротися і проти них.

Розбіжності в ідеології щодо українського питання простежувалися не тільки в політичній сфері, а й відображалися на діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України.

Найголовнішим ідеологічним провідником серед спеціальних білогвардійських служб було Освідомче Агентство (ОСВАГ) [362], яке було створено наказом генерала М. Алексєєва 10 вересня 1918 р. Спочатку це був відділ у складі Дипломатичного відомства, яким керував С. Чахотін. Ця структура де-юре була одним із стовпів державоохоронних органів білогвардійців, однак тотальне недофінансування й недосконала система управління викристалізували організацію, яка займалася лише аналізом періодичних видань і складанням оперативних листів на ім'я Головнокомандувача.

Ситуація змінилася у 1919 р., коли білогвардійські сили значно розширили територію та почали облаштування тилкових комунікацій, зокрема і у південноукраїнському регіоні. Взимку 1919 р. ОСВАГ трансформувався зі структури аналітичної у відділ пропаганди, керівник якої був діючим членом білогвардійського уряду.

Очолив ОСВАГ у цей період промисловець Н. Парамонов [233, с. 102]. Саме за його керівництва було створено розгалужену мережу відділів у різних місцевостях. Серед усіх зайнятих регіонів саме південноукраїнський став одним із головних майданчиків для застосування усіх відомих на той момент пропагандистських технологій [138, арк. 3]. У березні 1919 р. начальником ОСВАГу було призначено К. Соколова [139, арк. 53] – колишнього професора кафедри державного права Петербурзького університету.

Під прямим та непрямим управлінням ОСВАГу знаходилися всі газети, журнали, театри, друкарні тощо. В кожній з цих установ організація мала свого співробітника, який отримував платню.

Окремо існувало в складі ОСВАГу так зване «лекторське бюро», до якого входили відомі викладачі історії, філософії, літератори, актори. Кожен з них мав певну посаду в структурній моделі організації і знаходився на повному бюджетному утриманні [358, с. 56]. На теренах південноукраїнського регіону було засновано два відділення в Одесі (начальник – полковник К. Опухтін) [493, с. 566] та Харкові (начальник – Б. Краєвич) [278, с. 17].

Вже під егідою відділень було засновано ряд пропагандистських пунктів у найважливіших (зі стратегічної точки зору) містах. Дана тактика «вузлів» в організації роботи агентства давала певні переваги, адже кожен зі «створених» міських вузлів отримував інформацію з центру і розповсюджував її на своїй території.

На ОСВАГ покладалися обов'язки розповсюдження та роз'яснення білогвардійської ідеології серед населення. Під керівництвом ОСВАГа працювали такі письменники як І. Бунін та Є. Чиріков, художники І. Білібін, Є. Лансере [321].

Одним із способів ідеологічної обробки населення було видання фальшивих газет: «Біднота», «Наша червоноармійська правда» та інші.

За задумом керівництва пропагандистського органу, це повинно було провокувати ненависть по відношенню до більшовиків. Де-факто подібні методи боротьби мали неабиякий вплив на мешканців південноукраїнського регіону. Такий самий принцип «чорної пропаганди» використовувався і по відношенню до українських національних засобів масової інформації [223, с. 260].

Колишній керівник ОСВАГу С. Чахотін зазначав, що структура в перші місяці існування була чи не однією з найефективніших та працездатних. Її методами боротьби цікавилися навіть британські військовослужбовці [482, с. 25].

Однак варто зауважити, що з плином часу ця структура перестала бути передовою організацією пропаганди та агітації, незважаючи на те, що мала право залучати до своєї діяльності газети («Нова Росія», «Велика Росія», «Життя», «Народна газета», «Південний край») [422, с. 83], журнали, сінематографи, театри [324, с. 136] тощо. Той же таки К. Соколов зауважував, що вище керівництво державного утворення мало певну долю легковажності по відношенню до ОСВАГа, не надаючи йому серйозного значення. Це пов'язано на його думку із тим, що стройові офіцери не надавали великого значення агітації та пропаганди, живучі старими категоріями Російської імперії [233, с. 108].

Зневага до структури демонструвалася тим, що йому не виділяли коштів у повному об'ємі. І хоча фінансування структури було, на перший погляд доволі масштабним – 21 мільйон денікінських рублів [447, с. 325]. Однак, зважаючи на інфляційні процеси та фінансову нестабільність де-факто знецінювали грошову масу швидше ніж вона друкувалося. Тому не варто зважати на те, що керівник ОСВАГу професор К. Соколов заявляє про високий ступінь фінансування структури [233, с. 114]. На нашу думку це не більше ніж спроба виправдати себе та військово-політичне керівництво в обличчі А. Денікіна за доволі невдало побудовану систему пропаганди та агітації.

Все пояснювалося тилочим хаосом та безкарністю більшості населення з яким не могли впоратися ані Державна варта, ані контррозвідка, ані сам ОСВАГ [233, с. 96]. Також варто зауважити, що ОСВАГ не зміг у повній мірі виконувати свої функції через переобтяженість функціями [283, с. 52]. Однією з таких «зайвих» функцій, на нашу думку є збір конфіденційних даних про різні організації, партії, приватне життя військових і цивільних чиновників.

ОСВАГ займався і спробами аналізу поточної ситуації в підконтрольних білогвардійському уряду регіонах [201, с. 46]. Дана функція взагалі не є специфічною для державних органів пропаганди та агітації, адже у стандартних умовах це прерогатива інформаційно-аналітичних структур Генерального штабу армії.

Саме через це, а також, зважаючи на непрофесійність кадрового складу організації та інші стратегічні прорахунки, цей сегмент завдань був провалений у повному обсязі. До такої думки автора підштовхує загальний стратегічний результат боротьби білогвардійських сил зі стратегічними опонентами.

Крім того, ОСВАГ не міг активно проводити ідеологічну обробку населення через те, що керівництво державного утворення саме достеменно не окреслило ідеологічні контури боротьби, а лише кидало в пресу лозунг про вирішення всіх спірних питань після завершення військових дій і перемоги над більшовиками. Подібна ідеологічна стратегема відштовхувала більшість населення і не давала переваг таких в роботі контррозвідувальних і вербувальних структур, які мали більшовики, розповсюджуючи лозунги про земельну реформу, економічні перетворення, тощо.

Так, плани денікінських реформ, зокрема аграрної, навіть не обговорювалися на рівні лозунгів чи газетних публікацій, що, на нашу думку, мало критичне значення для утримання влади та військових успіхів білогвардійців. А. Денікін у своїх мемуарах згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися в ході дефрагментації Росії; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ [209].

Однак жодної агітки чи газетної публікації щодо планів А. Денікіна виготовлено не було. Лише кредитування Особливою нарадою на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення селянських господарств у сільськогосподарському реманенті отримало широке висвітлення в агітаційно-пропагандистських установах ОСВАГа [146, с. 1].

Більшовики у свою чергу давали селянам та робітникам сподівання на вирішення усіх їх проблем щодо наділення землею та перетворення робітників та співвласників заводів та фабрик. Взамін адміністрація та державоохоронні органи та агітаційні установи продовжували вперто експлуатувати лозунг про «Єдину та неподільну Росію».

У відкритих повідомленнях ОСВАГа відзначалося, що найважливішими елементами перемоги над національним ідеологічним конструктом «самостійництва» є поєднання широкої агітаційної роботи з помітною для населення і зрозумілою для пересічної людини роботою державних органів й формуванням боєздатних частин Державної варти та армії. Крім того, відзначалося, що репресивна машина білогвардійських державоохоронних сил повинна зупинитися і не провокувати населення на заворушення. Також вказувалося на те, що для успішної агітації на свою сторону необхідно схилити православну церкву та її ієрархів [153, с. 1].

Співробітники ОСВАГау відзначали, що ідеологічний конструкт Білого руху необхідно змінювати відповідно до ситуації, адже швидка зміна стратегічного та тактичного становища на теренах південноукраїнського регіону, тактичні союзи з різними збройними угрупованнями, у тому числі німцями-колоністами потребують швидкої кореляції ідеологічних засад та адекватної реакції на події Державної варти.

Так, повідомлення ОСВАГа від 12 серпня 1919 р. відзначало, що у Святогірській, Криворізькій та Степанівській волостях Катеринославської губернії «населення з нетерпінням чекало зайняття території Добровольчою армією», однак після відходу більшовиків територію зайняли німці-колоністи, що почали погроми. Це налаштовувало населення територій проти білогвардійців. Державна варта не могла припинити погроми через брак військової сили, а пропагандистські органи у своїх газетах та агітках повідомляли про встановлення твердої влади та порядку на звільнених територіях [140, арк. 216].

Незважаючи на доволі високі темпи роботи та неабияку активність ОСВАГа, його роботою був не дуже задоволений Головнокомандувач А. Денікін. Він вважав, що агітаційні матеріали, які готували співробітники організації не привертали прихильників, а навпаки створювали проблеми для армії, зокрема і не давали ефекту у роботі із закордонними діячами та політиками.

Своїм невдоволенням А. Денікін не раз ділився з різними політиками зі свого оточення, однак зробити з даною системою, що вже склалася нічого не міг. Причиною було і недофінансування структур і непрофесійність співробітників, які були доволі масштабними культурними діячами, однак не могли виконувати роль

пропагандистів [461, с. 348]. Варто зауважити, що білогвардійські державоохоронні сили, зокрема її ідеологічні органи мали одну найбільшу проблему у своїй роботі – замість реформування та налаштування роботи уже діючих органів, створювалися нові. Це не давало можливості адекватно реагувати на загрози та адекватно провадити ідеологічні засади руху серед населення [157, с. 1].

Також однією з причин неефективної роботи агітаційно-пропагандистського апарату державоохоронних структур Білого руху у південноукраїнському регіоні ми можемо виокремити психологічну деформацію більшої частини офіцерства та інших соціальних груп, яка стала можливою саме через революційні радикальні зміни, загибель державної, традиційної системи колишньої Російської імперії [206, с. 60]. Подібні швидкоплинні зміни не вклалися у психологічні, ментальні особливості населення.

Ще однією важливою і невирішеною проблемою ідеологічних структур ми вважаємо те, що агітаційно-пропагандистські органи не роз'яснювали на належному рівні ідеологічні конструкти Білого руху. Ніяких спроб організації якихось бюро чи «вузлів» ОСВАГа на селі не було. Крім того, агітатори, що приїжджали у сільську місцевість не знали специфіки агітації на селі і не могли за прикладом більшовиків обіцяти землю, чи реформу місцевого самоврядування. Це у свою чергу було пов'язано з стратегією вищого командування, що незважаючи на очевидну вигоду зміни набору лозунгів Білого руху на більш пристосовані до ситуації, не пішли на це.

На нашу думку, саме тому була повністю провалена мобілізація у Катеринославській губернії. Зокрема не вдалося сформувати ані окрему армію з населення даної території, ані повносправні частини Державної варти для охорони комунікацій та тилу губернії. Так, М. Родзянко писав А. Денікіну: «...влади немає, командують шайки та банди... Ніяких спроб організації владних та агітаційних інституцій немає...Село не повідомляється про цілі армії, і під впливом більш вмілих пропагандистів ворога йдуть до нього» [354, с. 198].

Подібні проколи в роботі агітаційно-пропагандистських органів, контррозвідки та Державної варти призвело до того, що населення перестало реагувати на лозунги Білого руху та звернуло свою увагу на анархістів,

більшовиків й інші, в тому числі українські національні формування. Через це армія не могла отримати поповнення в рамках мобілізацій, і відповідно, втрати особового складу на фронті призводили до відступу армій та переходу стратегічної ініціативи до рук супротивників.

Масштабний відступ армій у 1920 р. призвів до втрати влади А. Денікіним, урядової кризи та передачі її генералу П. Врангелю, а відповідно й поступовому згортанню боротьби та евакуації білогвардійських угруповань з Криму восени 1920 р.

Крім того, білогвардійська ідеологічна машина працювала в основному на ту частину населення, що раніше мали відношення до царської армії та мешканців міст, не звертаючи особливої уваги на студентів та селян, вважаючи, що останні підуть за тими, хто сильніший. Це пояснюється вкрай низькими знаннями ментальності населення південноукраїнського регіону, його національної специфіки та політичних вподобань. А. Денікін вимушений був у своїх спогадах визнати, що протиріччя в ідеології, невдала стратегія пропагандистських складових державоохоронних структур, конфлікт між буржуазією, селянством позбавили білогвардійців найважливішого – єднання усіх прошарків суспільства перед загрозою більшовизму [212, с. 10].

Так, незважаючи на підписану А. Денікіним відозву «До населення Малоросії», в якій російська мова оголошувалася державною, вживаною у всіх урядових установах та державних навчальних [179, с. 1] закладах державоохоронні органи продовжували свої намагання схилити на свою сторону частину політичних кіл української влади, особливо на місцевому рівні. Положення «Звернення» лягло в основу агітації проти українського самостійництва. Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, в наочній агітації «Звернення» адресувалося насамперед до простих селян, що мали сумніви у перспективі українського визвольного руху [410, с. 37]. Тези даного денікінського документу ОСВАГ поклав в основу агітації проти українського визвольного руху, а політичні кола намагалися і далі шукати компроміс з українцями [159, с. 1].

Саме тому українське населення Півдня України не довіряло лозунгам білогвардійських урядових кіл та державоохоронних структур. Так, частина сучасників подій ставала де-факто на сторону українства і говорила про те, що

подібні дії відштовхують населення від Білого руху. Зокрема, говорилося, що дії контррозвідки завдавали нищівного удару по авторитету Білого руху та його керівників [230, с. 47-54].

Невдовзі після відновлення дореволюційного імперського законодавства в галузі освіти, яке позбавляло фінансової підтримки держави навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання», відносячи їх до категорії приватних, одна з основних підпільних контррозвідувальних організацій «Азбука» під керівництвом В. Шульгіна та офіційні спецслужби, завдяки широкій агентурній мережі, почали налагоджувати контакти з українськими підпільниками та пропонувати їм співпрацю на засадах спільних інтересів, що були направлені на знищення більшовицького опору [117, арк. 19]. Подібні взаємовиключні речі у відносинах між державоохоронними органами Білого руху та українством траплялися доволі часто. Однак, на низовому рівні, як свідчать джерела все це нівелювалося завдяки особистим зв'язкам та важким становищем обох сторін, які поодинці не могли здолати більшовиків [118, арк. 3].

Створення доволі чисельної агентурної мережі допомагало протидіяти утвердженню української державності як на зовнішній арені, так і на внутрішньому полі і у той же час створювало безальтернативний сценарій співробітництва чи ворожнечі для українців.

Виходячи з військової ситуації що складалася у південноукраїнському регіоні у період 1919-1920 рр. білогвардійське керівництво поступово почало переглядати свої ідеологічні стратегіями в бік співробітництва з українським національно-визвольним рухом на засадах боротьби з спільним стратегічним супротивником, що володів необмеженими військовими та матеріальними ресурсами за рахунок мобілізацій та контрибуцій. Так, на зайнятих більшовиками територіях було створено декілька підпільних організацій, що налагоджували зв'язки з українськими контррозвідниками. Зокрема, цього вимагали й представники держав Антанти, що підтримували білогвардійців, й розуміли, що без українського руху, перемогти більшовиків на теренах південноукраїнського регіону буде неможливо [422, с. 96].

Згідно з архівними даними співпраця так і не була налагоджена, зокрема через те, що білогвардійські та українські осередки були викриті [120, арк. 1] та

знищені більшовиками [117, арк. 16-17]. Однак, за правління П. Врангеля спроби порозуміння і створення спільних військових частин і контррозвідувальних організацій продовжувалися незважаючи на фундаментальні ідеологічні розбіжності сторін та взаємну недовіру.

Весною 1920 р., коли до влади прийшов П. Врангель робота ОСВАГа була повністю переформатована. Зрозумівши, що агресивний стиль подачі агітаційних матеріалів та централізація управління структурою не дають необхідного ефекту П. Врангель розформував агентство та заснував на його залишках децентралізовані прес-бюро та агітаційні установи [202, с. 16].

Окремо варто зауважити, що П. Врангель відразу після приходу до влади намагався змінити всі структури, що були засновані під час керівництва А. Денікіна. У цьому проглядається не лише певна конкуренція між військовими, а й намагання відсторонитися від тих помилок, яких припустився А. Денікін та його уряд. Це на певний час допомогло П. Врангелю в укріпленні своєї влади, але не більше. Стратегічну ініціативу на театрі військових дій вирвати з рук опонента йому не вдалося, а налагодити внутрішнє життя на підконтрольній території не дали постійні антидержавні заклоти, нестача ресурсної бази та відверте нехтування думкою населення.

Також варто зауважити, що не останньою серед причин, яка потягла за собою розформування ОСВАГа стала робота направлена на збирання компрометуючих даних на керманічів Білого руху та керівників рангом від капітана до полковника [202, с. 16]. Де-факто ця система нагадувала принципи роботи пізніше створеного радянського НКВС.

За свідченнями окремих сучасників подій, ОСВАГ був тією структурою, що приховував об'єктивну інформацією і став де-факто структурою, що «співав дифірамби генералам», не інформуючи ані командування, ані населення про реалії справ на теренах південноукраїнського регіону.

У секретному повідомленні начальник Харківського ОСВАГа говорив: «...наша пропаганда висне у повітрі...З кожним днем ми все більше і більше відходимо від населення. Наш ОСВАГ намагається копіювати більшовиків, однак вони як раз підійшли до населення доволі близько» [327, с. 116].

Ставши правителем Півдня після П. Врангель на зустрічі із журналістами заявив, що він завжди був «другом преси». Він намагався змінити управління агітаційно-пропагандистським сектором державоохоронних структур, підпорядкувавши його переформатованій у Політичні відділи контррозвідці.

Крім того, неприкрита нічим апологетика одноосібної диктатури А. Денікіна у середовищі ОСВАГа [203, с.5] посприяла розформуванню агентства за часів П. Врангеля, адже влада змінила не тільки обличчя, а й підходи в ідеологічному конструкті, заявивши публічно про пошук союзників, які погодяться боротися з більшовиками на умовах розгляду і дискусії з усіх національних питань. Так вдалося погодити співпрацю з Галицькою армією та іншими українськими та іншими національними формуваннями.

П. Врангель був свідомий того, що невміла агітаційно-пропагандистська робота державоохоронних органів Білого руху за часів А. Денікіна призвела до того, що населення не підтримує їх ідеологію. Саме тому було прийнято рішення про проведення реформ і широке висвітлення їх у ЗМІ та за допомогою структур реформованого ОСВАГа. У той же час П. Врангель розумів, що провести структурні реформи на обмеженій території Кримського півострова неможливо.

Однак, аграрна реформа буде своєрідною «рекламою» нового режиму і констатацією факту про зміну стратегічних орієнтирів режиму П. Врангеля. У розмові з В.Шульгіним, влітку 1920 р., барон відверто говорив: «Я прагну того, щоб у Криму, щоб хоча б на цьому клаптику зробити життя можливим... Показати решті Росії... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна ситуація, а тут: іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, можлива свобода...» [351, с. 99].

Проведення аграрної реформи, на переконання генерала, дозволило б покращити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем. Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: „...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, zorganizувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності”[201, с.100].

П. Врангель розумів, що для того, аби повернути стратегічну ініціативу в руки власної армії потрібно виграти не стільки війну армії, а більше війну ідеологій. «Вирішення цього [аграрного] питання мало велике психологічне значення. Воно мало вибити з рук ворогів основну зброю політичної боротьби, вдарити по уяві населення та армії, справити враження на іноземні кола» [202, с. 75-77]. Крім того, ще однією необхідною умовою повернення стратегічної ініціативи у руки Білого руху вважалася професіоналізація усіх відомств, включаючи державоохоронні та ліквідація структур, що значно обтяжували діяльність останніх.

Ліквідація ОСВАГа, що став один із органів репресивного апарату, на думку П. Врангеля, повинна була покращити імідж Білого руху серед іноземних партнерів та показати населенню підконтрольних територій, що влада змінює пріоритети. Так, в березні 1920 р. наказом начальника кримського відділення ОСВАГа останній ліквідується, а замість нього створюється в м. Сімферополі Кримське прес-бюро, якому дане завдання підпорядкувати собі всю друковану пропаганду та території півострова разом з інформаційною діяльністю.

Однак, ліквідація ОСВАГа, як централізованого органу управління агітаційно-пропагандистською діяльністю на теренах білогвардійського державного утворення призвели лише до того, що агітаційною роботою стали займатися незліченні прес-бюро, редакційні роти, особливі роти, політвідділи, тощо [327, с. 112-122]. Тобто замість скорочення штату та перетворення колишнього агентства на структуру лише з функціями такого собі «інформаційного відділу» вийшло, що структура була ліквідована, однак невпорядкована нова система почала плодити організації, що лише займалися імітацією пропагандистської діяльності, ще й отримували на це державні асигнування.

Де-факто, можна говорити про те, що зміни носили несистемний та формальний характер, а створення нових структур завідома була програтною. Тобто П. Врангель не зумів провести структурні реформи агітаційно-пропагандистських структур державоохоронних органів Білого руху на останньому етапі його існування. У той же час генералу вдалося залучити на службу професіоналів своєї справи.

Отже, розглядаючи питання білогвардійської ідеологічної стратегії державоохоронних структур на Півдні України у 1918-1920 рр. ми можемо однозначно сказати, що вона не була сталою, а змінювалася в часі і просторі. На початковому етапі контррозвідувальні структури різних рівнів, як і офіційні державні органи білогвардійського державного утворення утверджували своїми діями ідеологічну антиукраїнську шовіністичну платформу. Однак, із плином часу та зміною військово-політичної ситуації на теренах південноукраїнського регіону ідеологічна концепція діяльності білогвардійських державоохоронних структур також поступово змінювалася в бік співпраці з українським визвольним рухом та діючими осередками його спецслужб та офіційними представниками Директорії.

Головною структурою агітації та пропаганди в структурі білогвардійських сил державної безпеки було Освідомче агентство (ОСВАГ). На прикладі даної структури керівництво білогвардійським державним утворенням намагалося на уламках старих імперських структур створити нові органи управління. Однак через тотальне незнання специфіки функціонування управлінських структур намагалося поєднати в одному силовому органі різні, часто відірвані одну від одної функції різних інституцій. В ОСВАГ ми бачимо намагання поєднати роботу міністерства інформації та пропаганди, таємної поліції, цензурного комітету та окремих відділів Генерального Штабу.

Відтак, білогвардійська ідеологічна машина на забезпечення якої працювали всі офіційні державницькі структури, штатні спецслужби та позаштатні організації («Азбука») змінювала ідеологічні конструкції та намагалася зблизити обидва державницьких режими, що воювали проти більшовиків.

Однак, ситуація, що склалася весною-осінню 1920 р. однозначно вказувала на програш у військовому протистоянні обом таборам, як білогвардійському, так і українському, незважаючи на те, чи вдасться їм об'єднати свої сили проти більшовизму. І, на нашу думку, не останню роль у цих подіях відіграла обрана лідерами Білого руху ідеологічна стратегія направлена на нівелювання українського визвольного руху, несприйняття його головних тез і відверта збройна конфронтація з ним.

2.2. Аналіз структурних елементів державоохоронних органів Білого руху на Півдні України

У період військових дій важливим елементом успіху армії є діяльність державоохоронних структур. У той же час останній елемент напряму залежить від якісного управлінського складу цивільних органів управління та вдалого розподілу повноважень. У даному підрозділі ми розглянемо специфіку військового (на прикладі державоохоронних органів) та цивільного управління білогвардійським державним утворенням та вплив даного фактору на результативність дій урядових сил безпеки.

Період 1917-1920 рр. став знаковим у питанні розгортання контрреволюційного Білого руху на території колишньої Російської імперії, що поступово розпадалася під тиском відцентрових національних тенденцій та дій більшовиків. У 1917-1918 рр. Білий рух розгортався поза межами Півдня України. Це можна пояснити наявністю на території України збройних сил Почвірного союзу, яким білогвардійці об'єктивно не могли протистояти через їх силу та те, що частина офіцерів армії (особливо козаки) симпатизувала німцям та австрійцям. Однак, його державоохоронні органи діяли на Півдні вже з перших днів існування озброєних офіцерських загонів, що згодом були названі Добровольчою армією, а потім Збройними силами Півдня Росії (далі – ЗСПР).

Закінчення I Світової війни та програш в ній Почвірного блоку різко змінило стратегічне становище в світі, що напряму відобразилося на перебігові процесів на теренах колишньої Російської імперії та на Півдні України зокрема. Білогвардійці отримали свободу проведення стратегічних наступальних операцій на українські території, що мали стати сировинною базою для забезпечення наступу на більшовиків. Ще однією перевагою південноукраїнського регіону в порівнянні з іншими територіями була наявність великої кількості мобілізаційного ресурсу, який планували використати керівники Добровольчої армії, яка незважаючи на назву потребувала примусового поповнення своїх лав.

Для розгортання забезпечення армії та широкої мобілізаційної діяльності необхідно було забезпечити стійкі основи державного ладу в тилу окупованих

білогвардійцями територій. У свою чергу для цього потрібно було вибудувати дієву систему державоохоронних органів.

Для нашого дослідження важливим є аналіз структурних елементів державоохоронних структур, що розміщувалися на території двох адміністративно-територіальних одиниць – Новоросійської та Харківської областей (ЗСПР), Кримського півострова та окремих станиць Всевеликого Війська Донського на Донбасі, адже саме ці території в сучасній історичній науці означені як південь України.

У період 1917–1918 рр. білогвардійське керівництво не створювало свого уряду через те, що не контролювало жодних територій, крім тих, на яких державне та адміністративне управління здійснювалося керівництвом Всевеликого Війська Донського. Однак, вже у січні 1919 р. по мірі просування фронту в бік Півдня України та Москви було запроваджено централізоване управління, що було названо Особливою нарадою при головнокомандувачі Збройними Силами Півдня Росії й існувало до 4 квітня 1920 р. [422, с. 90], коли посаду головнокомандувача замість А. Денікіна зайняв генерал-лейтенант П. Врангель. Останній переформатував армію та уряд, першу назвавши «Російською армією», а другий – «Південноросійський уряд» [415, с. 521]. У складі ЗСПР було створено нові адміністративно-територіальні одиниці, які охоплювали південь України – Харківську та Одеську області.

Варто відзначити, що Харківська та Новоросійська області ЗСПР були як адміністративні одиниці були продуктом військового хаосу та намаганням централізувати владу в руках військових. Зовні вони повторювали імперські генерал-губернаторства, однак були набагато більшими за територією та функціями, які покладалися на їх очільників [468, с. 210-218]. Варто відзначити, що подібний адміністративно-територіальний поділ був де-факто експериментом військового часу та намаганням втілити в життя ідеї «обласництва», що підтримувалася частиною очільників Білого руху [385, с. 56-60]. Формальним приводом для подібного поділу були намагання А. Денікіна провести реформи та заявити про уявну широку автономію областей [210, с.143]. І це незважаючи на те, що області очолювали прямі ставленики білогвардійців, що не мали жодного відношення до цивільного управління.

Новоросійська область об'єднувала у собі Херсонську губернію та Дніпровський й Перекопський повіти Північної Таврії, зі збереженням старих імперських адміністративних кордонів. Так у склад Херсонської губернії (як і за імперських часів) входили Миколаївське градоначальство та 7 повітів: Олександрійський, Ананьївський, Єлисаветградський, Одеський, Тираспольський, Миколаївський та Херсонський [388, с. 378].

Окремо варто означити територію Кримського півострова, що входив до складу Новоросійської області, однак через швидку зміну військово-політичного становища був підпорядкований відтвореній Таврійській губернії. До складу Таврійської губернії входили Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти, а з 25 червня 1920 р. – територія Кримського півострова, що включав в себе Євпаторійський, Сімферопольський, Перекопський, Феодосійський, Ялтинський повіти та Севастопольське й Керч-Єнікальське градоначальства.

У Харківську область ЗСПР було включено Харківську, Катеринославську, Полтавську, частину ліквідованої на той час Таврійської (Мелітопольський, Бердянський та Дніпровський повіти), частину Київської та Чернігівської й Курську та Орловську губернії [422, с.82].

Катеринославська губернія включала в себе Таганрозьке градоначальство, Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Маріупольський, Новомосковський, Павлоградський, Слав'яносербський та Ростовський повіти [301, с.68].

Окремішньо в цьому адміністративному поділі стоїть частина сучасної східна частина сучасної Донецької та південно-східна частина Луганської областей, адже вони юридично не входили у склад державного утворення А. Денікіна, а перебували у складі Всевеликого Війська Донського. Так, для нашого дослідження цікавим є Таганрозький округ, у якому базувалася частина управлінського апарату денікінського режиму, у тому числі деякі підрозділи контррозвідувальних структур та Державної варти, зокрема Таганрозький центр спецслужб [133, арк. 12; арк. 50зв].

Адміністративно-територіальний поділ окупованих денікінськими військами територій грав ключову роль в діяльності державоохоронних структур державного утворення, адже по його кордонах діяли відповідні осередки сил безпеки.

Важливим елементом означених автором адміністративних структур було те, що де-факто всі державоохоронні структури одночасно підпорядковувалися генерал-губернаторам та військовому командуванню білогвардійців. Це вносило свої корективи та специфіку у роботу зазначених структур. Подібні новації в державному управлінні напряду впливали на діяльність державоохоронних структур Білого руху.

Кожний генерал-губернатор намагався бути незалежним у своїх діях від центрального командування в особі А. Денікіна і повністю контролював спеціальні служби підпорядкованого собі регіону, намагаючись монополізувати інформаційний масив, що накопичувався офіцерами державоохоронних органів [275, с. 48-52].

У перший рік існування Білого руху на південних теренах колишньої Російської імперії його керівники встигли створити не тільки армію, а й державоохоронні органи. У той же час варто відзначити, що за період із початку 1918 р. по весну 1919 р., коли означені автором структури розгорнули свою діяльність у повну силу, останні пройшли шлях більш ніж десяти реорганізацій і перетворень. У 1919 р., коли система державоохоронних структур була практично сформована, Головнокомандувач ЗСПР А. Денікін видає наказ № 2097 від 30 серпня 1919 р., у якому були оголошені «Тимчасові штати армійської контррозвідки ЗСПР» [133, арк. 1-1зв.], до складу якої увійшли наступні органи:

- Контррозвідувальна частина (КРЧ) управління генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандуючого (центральна ланка управління військовою та урядовою спецслужбами);

- Контррозвідувальний відділ (КРВ) відділу генерал-квартирмейстера армії, штабів областей і військових губернаторів (губерніальні, обласні осередки урядової контррозвідки та штабні підрозділи окремих армій);

- Контррозвідувальний пункт (КРП) 1-го та 2-го розрядів (осередки міської контррозвідки);

- Контррозвідувальний пост (підпорядковувалися міським осередкам спецслужб, функціонували на рівні повітової контррозвідки) (Додаток В).

З означених вище підрозділів контррозвідки на Півдні України діяли два відділи штабів областей в Одесі та Харкові; контррозвідувальні пункти та

контррозвідувальні пости, агентурна мережа та позаштатні співробітники, завербовані агентами.

Так, з архівних джерел відомо про діяльність контррозвідувального відділу штабу військ Новоросійської області, який до лютого 1919 р. очолював полковник Л. Логвінський та Одеського Центру Добровольчої армії (виконував роль контррозвідувальної та вербувальної структури на початковому етапі розвитку білогвардійських державоохоронних органів, а після переформатований у контррозвідувальний відділ) [263, 10-12]. Однак, за наказом генерала М. Шиллінга він був замінений статським радником В. Орловим, [128, арк. 60] який пропрацював доволі недовго (до жовтня 1919 р.). За цей час він втілював в життя доволі багато операцій з розгрому як українського, так і більшовицького підпілля в регіоні. Його наступником став полковник О. Гепецький, що був не менш яскравою особистістю та намагався налаштувати роботи контррозвідки регіону та побороти в ній корупцію [491, с. 93]. Крім того, полковник був задіяний в розробці операції по захопленню Бессарабії, як спеціаліст з підпільної роботи.

Одеса, яка у 1919 р. контролювалася білогвардійцями була містом, що приваблювало своїм вигідним становищем у чорноморському басейні не тільки українські уряди та більшовиків, а й у тому числі «зелених» партизан та інтервентів в обличчі Великобританії, Франції, Греції.

Штаб контррозвідувального пункту міста Одеси знаходився в готелі «Континенталь» [107, арк.3]. Саме з цього місця відбувалося оперативне управління агентами та філерською службою і саме в цих стінах відбувалися попередні допити затриманих. Однак, ті, хто працював у цій структурі спростовують подібну інформацію, у тому числі і керівництво пункту [107, арк.4].

Важливим у даному випадку є те, що контррозвідувальних пункт, виходячи з офіційної письмової документації намагався плідно співпрацювати з начальниками районів міста, комендатурою та міським підрозділом Державної варти [108, арк. 10]. Крім того, згідно з наявними даними, контррозвідка міста працювала за погодженням з британськими та французькими агентами спецслужб [111, арк. 3], а також з власними та іноземними військово-польовими судами [109, арк. 2].

Виходячи з аналізу діловодної та слідчої документації контррозвідувального пункту Одеси автор стверджує, що спецслужба мала доволі розгалужену мережу

таємних агентів, філерів, подвійних агентів та тих, хто тим, чи іншим способом допомагав контррозвідці.

Крім контррозвідувального відділу штабу військ Новоросійської області в Одесі діяв контррозвідувальний пункт на чолі якого стояла людина, що не мала до спецслужб жодного стосунку – цивільний чиновник Кірпічніков. Своїми непрофесійними та водночас жорстокими діями [90, с. 1] він остаточного скомпрометував контррозвідку Білого руху в регіоні та загинув від рук терористів-комуністів [95, с. 2]. Його діяльність на означеній посаді можна простежити, досліджуючи архівні слідчі справи Одеської в'язниці, в яких дуже часто мова йде про арешти та розстріли підозрілих у зв'язках з ворогами осіб. Де-факто дії Одеського пункту контррозвідки є реальним свідченням розгорнутого в місті «білого терору». Саме діяльність контррозвідки налаштовувала містян проти денікінського режиму, які все більше звертали увагу на стратегічних опонентів останнього – Директорію, махновців та більшовиків.

У серпні 1919 року група генерала М. Промтова та 3-й армійський корпус генерала М.Шиллінга зайняли територію Херсонщини [179, с. 2]. Протягом другої декади місяця денікінцями був встановлений контроль над Олександрійським та Єлисаветградським повітами. Це коштувало їм мінімальних зусиль, оскільки на той час всі більшовицькі війська разом із радянськими та партійними установами вже евакуювалися в черкасько–київському напрямку.

Херсонська контррозвідка (очільник – ротмістр М. Кравець) характерна тим, що де-факто вона виконувала завдання одеського осередку, намагаючись ліквідувати підпільні комітети більшовицької партії. Так, неодноразово херсонські контррозвідники неодноразово проводили обшуки, облави та арешти серед різних політичних діячів міста, включаючи більшовиків [65, арк. 1-1зв.]. Після початку іноземної інтервенції та висадки грецьких та французьких військ в Херсоні білогвардійські контррозвідувальні структури діяли в тісному контакті з інтервентами. Білогвардійці в Херсоні ставили собі за мету позбавитися від підпілля більшовиків, яке у той час вже почала готувати чергові заворушення та повстання направлені проти білогвардійців та інтервентів, що їх підтримували [372, с. 53].

Однак, варто зауважити, що діяльність херсонського осередку контррозвідки привертала до себе увагу засобів масової інформації, в тому числі своїми «незаконними» діями. Однак, за словами тих же представників ЗМІ ніяких офіційних зауважень після розслідування не послідувало [146, с. 1].

На теренах Тираспольського повіту також діяли державоохоронні органи білогвардійців, однак, зважаючи на військово-політичне становище і те, що добровольці контролювали лише частину повіту, діяли вони підпільно. Так, за період 1919-1920 р. в Тирасполі було створено «Центр порятунку Бессарабії», «Бессарабську монархічну організацію», на діяльність яких відразу звернула увагу румунська політична поліція. Крім того, відомо, що в Тираспольському повіті діяв Тираспольський центр Добровольчої армії (очільник – генерал Г. Андгуладзе) [492, с. 103-105], що мав на меті збір інформації про ворожі елементи та готував проденікінське повстання на теренах Бессарабії [491, с. 90].

На території Миколаївського повіту та градоначальства також діяв контррозвідувальний пункт. Однак, з аналізу джерельного масиву автор дійшов висновку, що він де-факто був єдиною контррозвідувальною частиною, що діяла в обох адміністративно-територіальних одиницях [63, арк. 1; 64, арк. 2].

Власне сам пункт знаходився неподалік центра міста, поряд з усіма урядовими та міськими установами на вулиці Велика Морська, будинок № 3 [83, арк. 5]. Майже весь період окупації міста денікінськими військами начальником контррозвідувального пункту Миколаївського повіту та власне Миколаєва був прапорщик Сміленко.

У листопаді 1919 р. виконуючим обов'язки начальника контррозвідувального пункту був призначений поручик Шейерман [87, арк. 1-10]. Він був очільником пункту до захоплення міста більшовиками у січні 1920 р. [95]. При миколаївському пункті діяв військово-польовий суд [91, с. 1]. Даний пункт позначився масштабними арештами підпільників-більшовиків та діячів українського державницького руху. За період діяльності осередку було проведено більше 1 тисячі арештів осіб, що були запідозрені в шпигунстві або нелояльності до влади [82-87].

Останній період діяльності пункту був позначений підготовкою до евакуації та переходом на підпільну роботу. Однак, після захоплення міста більшовики

виявили на судні «Георгій», що було полишене в порту картотеку контррозвідувального пункту з фотокартками та досьє агентів й співробітників [99, с. 2].

Ананьївський повіт був характерний тим, що від початку зародження Білого руху він був однією з тих територій, де вільно оперували агенти-вербувальники та ті, хто згодом виконував роль контррозвідників. Даний повіт був пробільшовицькі налаштованим [401, с. 86], у якому оперували декілька партизанських загонів. Контррозвідувальні структури Білого руху в повіті у другій половині серпня 1919 р. змогли вільно працювати на підпорядкованій території після відступу більшовиків. Однак, варто відзначити, що діяльність місцевого осередку не можна назвати успішною через те, що в даному районі оперувала банда М. Вінницького (М. Япончика), що орієнтувалася на більшовиків [423, с. 135-140].

Олександрійський повіт, як адміністративно-територіальна одиниця також був охоплений діяльністю контррозвідувальної служби, однак, варто зауважити, що протидіяв він в основному більшовицьким партійним осередком, про що частково відомо з спогадів учасників подій [36, арк.3]. Очільник КРП Олександрійського повіту Беляєв мав на меті не тільки припинити розвиток більшовицького партійного будівництва, а й побороти партизанський рух [432, с. 130]. Подібна практика розповсюджувалася чи не на усі структурні підрозділи контррозвідки, адже білогвардійці вважали більшовиків найбільшим ворогом, а з національними урядами намагалися домовитися, використовуючи різний переговорний інструментарій, у тому числі й спецслужби.

Таврійська губернія у складі Новоросійської області ЗСПР була однією з найважливіших стратегічних опорних точок білогвардійського режиму. Відповідно дана територія повинна була стати справжнім оплотом військової диктатури, що орієнтувалася виключно на російський вектор державницького розвитку. У січні 1919 р. газети повідомили, що Мелітопольський, Бердянський та Дніпровський повіти оголошені територією Добровольчої армії [146, с.1]. Це офіційне повідомлення можна вважати датою початку офіційної діяльності на теренах вищезазначених адміністративних одиниць державоохоронних органів Білого руху.

Майже в кожному великому місті на Півдні України існував арсенал, де було зосереджене легке та важке озброєння (кулемети, гвинтівки, пістолети, артилерія), набої та снаряди, а в деяких містах, наприклад, у Бердянську, навіть і запасні частини для літаків та бронеавтомобілів [297, с. 85]. Саме через таку концентрацію озброєння й потрібно було, аби в містах існували відділи контррозвідки, на які покладалися функції агітації мешканців, залучення їх до зміни влади за допомогою повстань, адже командування армії вважало недопустимим, аби стратегічно важливі арсенали не потрапили до рук супротивника. Відтак, діяльність білогвардійської контррозвідки в Бердянську мала характер боротьби із стратегічним опонентом в стратегічно важливому регіоні.

Один з перших, неофіційних осередків спецслужб Білого руху діяв у м. Бердянську. Так, весною 1918 р. недовгий час існувала організація, що за непрямим підтвердженням виступала в якості контррозвідувального пункту. Дана структура діяла на базі Бердянського відділення всеросійської «Спілки скалічених воїнів» та чолі з унтер-офіцером В. Панасенком та полковником А. Абольянцем. Дана структура не була офіційно зафіксована у штатному розкладі спецслужб Добровольчої Армії. Весною 1918 р., зважаючи на надмірні більшовицькі реквізиції, розстріли та політичні гоніння на російське офіцерство осередком було прийнято рішення про підготовку повстання. Керівник «Спілки» полковник А. Абольянц погодивши свою позицію з місцевими політичними елітами очолив цей збройний виступ. Підготовка до нього зайняла приблизно 1,5 місяці [191, с. 23]. Однак про сам міський переворот офіційні спецслужби, зокрема Таганрозький центр Добровольчої армії на чолі з полковником М. Штемпелем дізналися не від агентури з міста, а через своїх посланців у Катеринодарі [355, 132-136].

У період контролю над містом у 1919 р. білогвардійці створювали контррозвідувальні осередки в місті, однак вони не позначилися якоюсь систематичною діяльністю, що вплинула на розвиток військово-політичної ситуації в місті та повіті.

У Мелітопольському повіті Таврійської губернії був розташований контррозвідувальний пункт, що діяв одночасно в місті та на території повіту. Однак його діяльність була майже непомітною, у порівнянні із діяльністю більшовицького підпілля [28, арк. 2]. Поряд із цим відзначився своєю незаконною

діяльністю осередок «самочинної контррозвідки», який було виявлено спеціальною комісією з перевірки діяльності спецслужб за головування генерала М. Васильєва [376, с. 211-212]. Варто зауважити, що подібні незаконні угруповання не підлягали жодному контролю збоку владних та військових інституцій уряду А. Денікіна, а отже не залишили по собі майже ніякої документальної інформації, крім згадок у мемуарах окремих високопоставлених діячів Білого руху.

Територія Кримського півострова була доволі значним плацдармом для діяльності контррозвідувальних структур Білого руху, особливо зважаючи та проросійські настрої великої частини суспільства та значній мілітарній компоненті в обличчі колишніх вояків Чорноморського флоту. Варто означити, що кримська контррозвідка вирізнялася серед всіх інших управлінь, у тому числі губернських. Так, на півострові всі пункти контррозвідки підпорядковувалися полковнику Л. Астраханцеву, який у свою чергу підпорядковувався управлінню штаб Головнокомандувача. Слід сказати, що постать полковника доволі часто описують у доволі негативних тонах, зокрема Я. Слащов згадує, що Л. Астраханцев у середині 1920 р. викравши документи та грошові асигнування виїхав з півострова за кордон [231, с. 56].

Від початку національно-визвольних змагань Євпаторійський повіт, як і весь Кримський півострів був визначений одночасно зоною інтересів України, денікінського уряду, більшовиків та власне кримськотатарського визвольного руху. Це означало жорстке протистояння за контроль над територією, що у свою чергу значило не лише застосування військової компоненти, а й спецслужб та поліцейських органів.

Так саме для утримання контролю над територією було створено Кримський центр Добровольчої армії, що мав на меті «об'єднання усіх здорових сил для боротьби за єдину і неподільну Росію». У свою чергу відділення даного центру були створені в усіх повітах Криму, і в Євпаторійському зокрема [135, арк. 1]. Як уже згадувалося в інших розділах, центри Добровольчої армії мали на меті не лише вербування кадрів у військо, а й проведення контррозвідувальних і розвідувальних операцій на певній території.

Крім того у Євпаторійському повіті після окупації його військами А. Денікіна було утворено контррозвідувальний пункт (КРП), у склад якого входило 9 офіцерів [136, арк. 1-24]. Крім того, варто зауважити, що як і Мелітополі у місті існував осередок «самочинної контррозвідки». Це накладало певний відбиток на діяльність офіційної спецслужби, адже незаконні осередки створювали доволі негативну репутацію для офіційних органів та не давали можливості проводити філерську та агентурну роботу в повному обсязі. Однак, незважаючи на це варто зауважити, що агентурна робота саме у кримських КРП білогвардійців проводилася на доволі високому рівні. Це підтверджують дані про те, що завдяки агентам контррозвідки вдалося провести арешти більшовицьких підпільників.

У Сімферопольському повіті з приходом білогвардійської армії також було створено КРП. Однак його діяльність була направлена більше на протистояння з кримськими татарами та своїми військовими ніж на боротьбу із стратегічним опонентом в обличчі більшовиків. Про такі наші висновки свідчать дані, що у листопаді 1919 р. в місті та повіті було створено підпільні осередки більшовиків, зокрема обласний комітет партії (очільник С. Бабаханян), що де-факто став центром спротиву в Криму та керував усім підпіллям півострова [266, с. 3-41].

Перекопський повіт особливий тим, що де-факто він був транзитною територією для усіх військ, що захоплювали Кримський півострів та міг стати як своєрідним «ключем» від Криму так і не дати можливості будь-яким військам безперешкодно потрапити в Крим. Крім того, в дані адміністративній одиниці проживало майже порівну кримських татар, росіян і українців [463, с. 74-80], що неминуче призвело би до виникнення конфліктної ситуації щодо приналежності території. Саме завдяки своєму географічному розташуванню та особливістю етнічного складу він був стратегічною точкою в Криму і не міг обійтися без контррозвідувального пункту, який і був створений відразу по окупації півострова білогвардійцями у 1919 р.

Феодосійський КРП створений як і усі інші після окупації півострова білогвардійцями був особливий тому, що в його підпорядкуванні перебував пропускний паспортний пункт (ППП), який очолював полковник Кутепов [360, 197–203]. Саме на феодосійський КРП покладалося завдання тотального «просіювання» підозрілих осіб і висилка їх на територію підконтрольну

більшовикам, або, якщо малися на те причини – проводити розслідування та судити.

Ялтинський КРП вирізнявся серед іншим тим, що підпорядковувався підрозділам морської контррозвідки [226, с. 629]. Це відкладало на його роботі певний відбиток та у той же час створювало певні труднощі у роботі, адже морські офіцери, що очолювали контррозвідувальні підрозділи були дилетантами у роботі державоохоронних органів.

Крім того, на теренах вищеназваної адміністративної одиниці діяли структури «самочинної контррозвідки». У грудні 1918 р. була заснована спецслужба, що діяла при особливому загоні охорони Царського Дому в Ялті. Її заснував своїм наказом голова міського самоврядування І. Вранський, хоча не мав на те жодних повноважень, адже офіційно був усунений з посади кримськотатарським урядом Криму. Керівниками цієї групи були майбутній голова «Всеросійської Фашистської організації» поручик А. Вонсяцький та колишній полковник Лейб-Гвардії Уланського полку В. Гершельман.

Так як загін знаходився поза законом і входив у перелік так званих «самочинних контррозвідок» з ним намагалися не мати справу офіційні структури Добровольчої Армії. Але, в той же час саме цей загін добував досить цінну інформацію для військової та урядової контррозвідки, яка на кінець 1918 р. тільки зароджувалася [200, с. 23-24].

Севастопольський КРП був одним із найголовніших на півострові, адже місто мало стратегічне значення морського шляху сполучення з союзниками та базою для Чорноморського флоту Білого руху. Відповідно його діяльність була покликана зупинити провокації та ворожі дії щодо флоту та можливостей диверсій на морській базі. Крім того, севастопольському КРП як і феодосійському підпорядковувався ППП, що мав на меті фільтрацію населення.

Контррозвідувальний пункт Керч-Єнікальського градоначальства був єдиним на півострові, що діяв постійно із січня 1919 р., адже керченський півострів білогвардійська армія не залишала ніколи. У його підпорядкуванні також перебував ППП.

На теренах Харківської області, як і у всіх інших білогвардійських адміністративно-територіальних одиницях діяла контррозвідка. Як вже зазначав

автор, Харківська область була найбільшою серед усіх адміністративних одиниць, що підпорядковувалася білогвардійському керівництву на Півдні колишньої Російської імперії. Це одночасно давало можливість сконцентрувати владу в одних диктаторських руках особи, яка керувала областю, однак у той час розмивало можливості державоохоронних органів і не давала можливості адекватно реагувати на внутрішні загрози які поставали у часи нестійкого військово-стратегічного становища. У той же час нашим завданням постає розглянути ситуацію у сфері діяльності державоохоронних структур лише в окремих губерніях Харківської області, які географічно належать до південноукраїнського регіону.

Так, на теренах Катеринославської губернії у всіх повітах та містах повітового значення та градоначальствах діяли сили органів безпеки білогвардійського уряду, з єдиною від інших відмінністю – це була прифронтна територія, а отже обсяги роботи були значно більшими.

На території Катеринославського повіту Катеринославської губернії Харківської області ЗСПР діяв осередок спецслужб на чолі з поручиком Варламовим [35, арк. 31]. Крім, власне, боротьби з більшовицьким, повстанським та українським підпіллям катеринославські контррозвідники регулярно відправляли звіти в центр з переліком агентів, проведену роботу, тощо. Один із таких звітів, згідно з архівними даними, перехопили більшовики, та змогли завчасно попередити масові арешти [40, арк. 1]. Катеринославська контррозвідка на відміну від інших осередків мала тісний зв'язок з місцевою поліцією. Про це свідчили і самі більшовики у своїх спогадах [36, арк. 3].

Окремі згадки щодо діяльності білогвардійської контррозвідки в Кам'янському нами були віднайдені серед архівних джерел. Так, автори спогадів стверджують, що в населеному пункті діяли емісари контррозвідувальних структур, що були командировані з Катеринослава [35, арк. 30]. Як і більшовицькі підпільні організації в місті білогвардійці не мали зв'язку з місцевими мешканцями, а відповідно не мали розповсюдженої агентурної та філерської мережі.

Окремі згадки про існування контррозвідувального осередку білогвардійських державоохоронних органів Білого руху в Нікополі віднайдені автором під час суцільної евристичної роботи в Державному архіві

Дніпропетровської області. Згідно з даними, у Нікополі не було стаціонарно діючого контррозвідувального відділення [37, арк. 13зв.]. У місто направлялися командировані агенти та співробітники спецслужби.

Під час аналізу джерельного масиву автором було виявлено, що так само як і в Миколаєві, на теренах Катеринославського повіту Катеринославської губернії контррозвідувальний осередок виконував роль міського та повітового центру спецслужб. Це свідчить про те, що білогвардійське місцеве військово-цивільне керівництво доволі скромно оцінювали можливості контррозвідувальних структур і намагалося не створювати зайвих структур на підвладній території для того, щоб вони не займалися «змаганнями» між собою. У той же час на прикладі Миколаєва спростовується теза А. Денікіна про те, що контррозвідка набула не аби якого розмаху в часи військово-політичного протистояння 1918-1920 рр. і була чи не найголовнішою силою, що відлякувала населення від Білого руху [209, с. 95].

Маріупольський КРП (очільник – штаб-ротмістр В. Насевзик) позначився доволі кропіткою роботою по розслідуванню справ проти осіб, що були запідозрені у більшовизмі або співпраці з ними. Зважаючи на те, що КРП мав територіальний контакт із робітничим регіоном Донецько-Криворізького кам'яновугільного басейну, у якому була зосереджена критична маса прихильників більшовиків, то діяльність пункту у Маріуполі мала стратегічне значення. Крім того, виходячи із аналізу архівних документів, ще однією важливою ланкою діяльності КРП була протидія розповсюдженню ідей українського національно-визвольного руху [11, арк. 33] та анархізму під проводом Н. Махно.

Влітку 1919 року, білогвардійське керівництво, побоюючись за власні тили наводнили терени Донецького кам'яновугільного басейну співробітниками контррозвідки.

Бахмутський КРП, у своїй діяльності опирався не тільки на власні сили, а й на лояльність місцевої влади, зокрема коменданта міста та начальника повітової управи. Згідно з архівними даними доволі часто у своїй роботі бахмутські контррозвідники, на відміну від інших, послуговувалися інформацією, що надавалася анонімно чи була зібрана філерами [11, арк. 8, 12, 14].

Таганрозький КРП (очільник – полковник Штемпель) був одним із вузлових, саме на нього покладалося завдання аналізу інформації та фільтрації

дезінформаційних матеріалів. Крім того, саме Таганрозькому центру Добровольчої армії (він же КРП) було підпорядковано агентурну мережу та КРП, що працював в Юзівці (зараз – Донецьк). Дана мережа була однією з частин армійських спецслужб Білого руху на теренах Південної України, але підпорядковувався Таганрозькому Центру контррозвідки [45, арк. 32,61].

З документів відомо, що Юзівський осередок був чи не єдиним, який досить пасивно працював проти українського національного руху та урядів. Однак, боротьба з підпіллям та явними прихильниками більшовиків велась достатньо активно починаючи з весни 1919 р. Тут діяв контррозвідувальний пункт Білого руху, що підпорядковувався Таганрозькому Центру. Керівник осередку поручик Россосо особисто контролював всі операції та після кожної з них відправляв звіт у Таганрог полковнику В. Штемпелю [44, арк. 1-3].

Конкуруючою структурою Таганрозького КРП була контррозвідка Таганрозького округу Війська Донського на чолі з ротмістром Л. Бантишем [291, с.146]. Подібний стан речей означав конкуренцію спецслужб і непотрібні конфлікти між структурами, адже донці симпатизували українському руху, а білогвардійці не були налаштовані на будь-який діалог.

Олександрівський повіт Катеринославської губернії в означені нашим дослідженням роки був де-факто базою анархістського і білогвардійського рухів, що значно обтяжувало діяльність державоохоронних структур Білого руху. Так, на даних територіях оперували напівпартизанські загони Н.Махно, а також більшовицькі загони, що були доволі чисельними. Основний кістяк партизанських загонів більшовиків налічував приблизно 1,5-2 тис. осіб [221, с. 156-166] на чолі з О. Макаровим та ін [250, с. 32-33]. Осередок контррозвідки очолювали чиновник військового часу І. Продайко та полковник Григор'єв [307, с. 139]. Їх робота була оцінена доволі скромно, адже основна маса роботи проводилася Державною вартою та іншими структурами, зокрема військами гарнізону. Основним здобутком контррозвідувального осередку в Олександрівську було неодноразове знищення підпільної більшовицької типографії.

Про діяльність контррозвідки у Павлоградському, Слав'яносербському, Новомосковському та Верхньодніпровському повітах автору не вдалося віднайти достовірних доказів. На нашу думку через доволі нестабільну військово-політичну

ситуацію і те, що повітові центри доволі часто переходили з рук в руки від білогвардійців до повстанців тут могли навіть не створювати осередки спецслужби, обмежившись командиріванням агентів. Крім того, зауважимо, що звичайною практикою того часу було застосування для потреб контррозвідувальної діяльності представників військових спецслужб з частин, що дислокувалися у повітах.

Окрім контррозвідки державоохоронні функції, як ми вже зазначали виконувала Державна варта. Кожна область, губернія, повіт, місто (район міста), та навіть село мали право формувати внутрішні війська для підтримки та охорони правопорядку на підконтрольних територіях [247, с. 243-258] (Додаток Г).

Державна варта на території Новоросійської області формувалася, як і в більшості інших місцин південноукраїнського регіону, що знаходився під контролем білогвардійців, за мобілізаційним принципом (Додаток К). Особливістю було те, що Новоросійська область ЗСПР мала кордони з Румунією, що обтяжувало штат Державної варти, адже в неї входили ще й підрозділи прикордонників.

Згідно з наказом А. Денікіна в Одесі було сформовано бригаду Державної варти. Крім того, кожен начальник району (комендант) мав право сформувати додатковий підрозділ для охорони правопорядку та конвоювання затриманих. Формування підрозділів відбувалося на основі «Тимчасового положення про Державну варту». При цьому Державна варта об'єднувала у собі функції імперської жандармерії, кримінально-процесуального слідства, а також частково царської охоронки. Остання також контролювала місцеві цивільні владні структури, які повинні були погоджувати свої дії з командуванням варти. Окрім суто правоохоронних функцій Державна варта поряд із контррозвідкою мала право контролювати діяльність закладів освіти, професійних спілок, культурних організацій та чиновників [479].

Очільники бригад Державної варти мали статус віце-губернаторів та заступників керівників областей [275, с. 48-49]. Міста поділялися на частини на чолі з приставами та дільниці, за які відповідали дільничні [354, с. 80].

В Одесі, згідно з наказом А. Денікіна було сформовано губерньську, та міську бригади Державної варти (генерал Б. Штемпель), а також повітовий підрозділ

(керівник – Г. Жданов [136, арк. 3]), на які покладалися обов'язки підтримки громадського порядку, охорони військових комунікацій та стратегічних об'єктів, ведення слідчих дій та формування резерву для діючої армії. Окремою функцією Державної варти була боротьба з мародерством і перевіркою власних офіцерів та солдат на лояльність [101, с. 2]. Зауважимо, що до міської бригади Державної варти мобілізували навіть осіб старше 43 років та тих, хто за станом здоров'я отримав звільнення від служби [222, с. 56-60].

У губерніях, що входили до складу Новоросійської області також були утворені окремі бригади Державної варти, а саме: Таврійська губернська бригада Державної варти, Миколаївська міська бригада Державної варти (командувач – генерал Васильчиков), Севастопольська міська бригада Державної варти, Херсонська бригада Державної варти [247, с. 243-258].

Миколаївська бригада Державної варти під командування генерала Васильчикова мала затверджений штатний розклад та оперувала не тільки на території Миколаєва та повіту, як це було окреслено виходячи з її назви, а й на території всієї губернії. Керівником бригади був комендант міста генерал-майор Літот-Лотоцький [101, с. 2].

Таврійська бригада на чолі з полковником Соколовим де-факто була головним підрозділом Державної варти, що оперував на теренах Криму та частково Таврійської губернії. Варто сказати, що підрозділ був сформований (на залишках частин Крайової державної варти Криму та за допомогою мобілізаційних заходів) [247, с. 252]. Саме керівнику даної бригади підпорядковувалися усі повітові загони варти на теренах губернії.

Особливою була бригада Державної варти у місті Керч. Так, в її сферу компетентності входило не тільки саме місто, а й морські підрозділи Чорноморського флоту.

Севастопольська бригада Державної варти вирізнялася тим, що до її сфери діяльності відносилися (як і у Керчі) підрозділи Чорноморського флоту, а також іноземні представництва (наприклад Туреччини). Керівником варти, як і у Миколаєві був комендант міста [89, с. 2].

У Харківській області ЗСПР на чолі з обласним керівником варти генералом Є. Єнвальдом було також сформовано низку підрозділів, які займалися охороною громадського порядку, антидиверсійною та іншою діяльністю.

Так, у Катеринославській губернії Харківської області було сформовано Катеринославську бригаду Державної варти [247, с. 245] та окремі загони, що їй підпорядковувалися у цілому ряді повітів, міст та селищ (Додаток 3). Як зазначає російський історик В. Цветков «у боротьбі з місцевими партизанами Державна варта показувала свою ефективність до осені 1919 р.» [471, с. 18]. Така хронологія пояснюється тим, що як раз у цей період реальною силою в губернії стають партизани-анархісти на чолі з Н. Махно.

Катеринославська губернія в цей період вирізнялася тим, що Державна варта не мала сил і засобів для того, аби зупинити Н. Махно, або хоча би стримати його дії операціями в окремих повітах. Повстанці фактично знищили загони Державної варти у декількох містах: Гуляйполі, Катеринославі (і це незважаючи на те, що вона була в цьому місті однією з найчисельніших бригад), Нікополі, Кривому Розі, Олександрівську [204, с. 11-24], Оріхові, Бердянську та ін. Окремі загони Державної варти були відроджені в Катеринославській губернії лише у 1920 р. після успішного наступу П. Врангеля в Таврії [484, с.80].

Зауважимо, що Державна варта діяла не тільки в губернських містах, а і у центрах повітів та сільській місцевості. Як приклад, наведемо декілька фактів створення підрозділів Державної варти.

Так, Державна варта Верхньодніпровського та Новомосковського повітів була сформована виключно з добровольців, адже мобілізаційні заходи на теренах повіту білогвардійське командування просто не встигало проводити через активні дії збоку повстанців. Більше того, навіть не проводилася (але оголошувалася та переносилася) мобілізація у регулярні частини діючої армії на території Верхньодніпровського повіту, а у Новомосковську в рамках призову на дільниці з'явилося всього п'ять осіб. Варто сказати, що повітовий загін варти постійно протистояв діючим повстанським загонам анархістів та більшовиків. Таким чином, означені підрозділи був чи не єдиними з усіх нами розглянутих, що мали суто добровільне комплектування та не поповнювалися мобілізованими кадрами. Чисельність підрозділів Державної варти у цих повітах також була незначна – не

більше 150 осіб, що не дозволяло їм у повному обсязі виконувати всі покладені на них обов'язки та активно боротися з повстанцями. На цих територіях загони варти мали підтримку селянської самооборони, яка формувалася для захисту від нападів збоку анархістів [222, с. 94].

У Павлоградському та Слов'яносербському повітах ситуація зі створенням, існуванням та діяльністю Державної варти також була доволі неоптимістична. Через проблеми зі збором врожаю мобілізація у лави регулярних частин та внутрішніх військ постійно відкладалася, або взагалі не проводилася.

У Феодосійському повіті, як і у всіх інших також існував доволі нечисленний підрозділ Державної варти (до 200 чоловік) на чолі з колишнім поліцмейстером Бердянська – І. Скипчаком [469, с. 88].

Характерною рисою повітових підрозділів Державної варти було те, що у них частини оперували виключно у адміністративних центрах. У сільській місцевості де-факто виник військово-політичний вакуум – тут регулярно не було представників цивільної та військової влади білогвардійців.

Зауважимо, що за аналогією з розглянутими нами вище повітовими підрозділами Державної варти були створені підрозділи у кожному повіті. Чисельність повітових та сільських підрозділів Державної варти була досить незначною, що не могло негативно не відобразитися на загальній військово-політичній ситуації в регіоні. Вона не могла реально вплинути на розвиток проукраїнського та більшовицького партизанських рухів [211, с. 142]. Саме незначна чисельність загонів варти дала поштовх розвитку масштабного [366, с. 338-339] (у порівнянні з іншими теренами колишньої імперії) партизанського руху (як більшовицького та і державницького українського).

Ще однією особливістю повітових підрозділів Державної варти було те, що її часто не створювали як нову військову одиницю, а просто перейменовували загони тої ж гетьманської варти, або сільської самооборони [11, арк. 18].

Весною 1920 р. з приходом до влади П. Врангеля ситуація у державоохоронних структурах різко змінилася. Завдяки реформаторському курсу уряду вдалося повернути на службу частину професійних чиновників, поліцейських та контррозвідників. Однак, перепрофілювання контррозвідки з оперативної структури у де-факто аналітичний відділ, якими стали новостворені

спостережні пункти дещо погіршили оперативну ситуацію на підпорядкованих територіях, яка тим не менше, вже влітку 1920 р. стабілізувалася.

Варто зауважити, що спостережні пункти, які були створені після ліквідації осередків контррозвідки мали доволі обмежені повноваження і були жорстко підконтрольні управлінню Генерального штабу. Крім того, П. Врангелю вдалось ліквідувати так звані «самочинні» (незаконні) структури контррозвідки. Важливим елементом цього процесу є посилення покарань за створення та діяльність таких осередків. За їх створення та участь у них передбачалося покарання у вигляді смертної кари [169, с. 1].

Отже, загальна тенденція розвитку системи державоохоронних органів Білого руху у південноукраїнському регіоні та аналіз її структурних елементів говорять про те, що військово-політичне керівництво Білого руху не надавало великого значення розвиненій системі сил безпеки. Так, керівники періодично своїми наказами вносили хаос в управління структурами державоохоронних органів.

Структурні елементи сил безпеки на теренах південноукраїнського регіону були впорядковані вже до середини 1919 р.(Додаток Д). Однак, доволі часто осередки спецслужб та Державної варти були повністю не укомплектовані, мали проблем з фінансуванням, обмундируванням, провіантом, яку покривали за рахунок незаконних дій. На Півдні широко розповсюдженою практикою було дублювання повноважень Державної варти та контррозвідувальних структур. Це призводило до конфлікту інтересів та протистояння між керівниками підрозділів. Розповсюдження повстанського руху у регіоні не дозволяло Державній варті займатися своїми безпосередніми поліційними обов'язками. Вони змушені були вести військові дії проти армії Н. Махна.

Крім того, у доволі великій кількості повітів структури сил безпеки не були створені взагалі, що пояснюється нестабільною військово-політичною ситуацією та тим, що деякі адміністративні одиниці часто переходили з рук в руки.

Загалом, автор вважає, що низька якість та доволі нестійка система державоохоронних органів Білого руху у південноукраїнському регіоні є результатом нестабільності, широкої підривної діяльності стратегічних опонентів

та незнання військовим керівництвом цінності міцної системи державоохоронних структур.

2.3. Сили та засоби державоохоронних органів Білого руху на Півдні

Державоохоронні органи Білого руху на Півдні України протягом всього періоду свого існування боролися проти всіх військово-політичних угруповань, що перебували в регіоні. Для того, аби мати можливість проводити активну діяльність із придушення діяльності своїх стратегічних опонентів військова диктатура генералів А. Денікіна та П. Врангеля використовували цілий набір спеціальних сил та засобів державоохоронного характеру.

На початок ХХ ст. у Російській імперії сформувалося п'ять категорій сил та засобів, що активно використовувалися державоохоронними органами. Так, до цього переліку входила розвідка (до її складу входили контррозвідувальні підрозділи), царська охоронка, філерська служба, цензурні відділи, жандармерія. У період розпаду імперії та постави на політичній арені нових державних утворень державоохоронні органи зазнали певної кореляції, але суто косметичної.

Так, у військово-політичних режимах А. Денікіна та П. Врангеля збереглася більшість підрозділів державоохоронних органів, окрім царської охоронки, що була ліквідована за політичними мотивами. Так, продовжували існувати інститути контррозвідки, яка остаточно відокремилися від розвідувальних підрозділів, Державна варта (в імперський період – жандармерія), філерські підрозділи (підпорядковувалися контррозвідці), ОСВАГ (прийшов на заміну цензурним відділам). Крім того, за допомогою контррозвідувальних підрозділів було створено нову шпигунську мережу та інституційно оформлено наявність позаштатних співробітників, що в імперський період не мали ніякого статусу.

Аналізуючи особливості наявних сил та засобів державоохоронних органів Білого руху необхідно зазначити, що окрім суто об'єктивних чинників (непрофесіоналізм більшості офіцерів спецслужби, заполітизованість, забюрократизованість, управлінський хаос та неадекватна викликам і загрозам чисельність), які негативно впливали на роботу спецслужб, існували ще й суто суб'єктивні, а саме: серйозні зовнішньо та внутрішньополітичні прорахунки

білогвардійських політичних лідерів, свавілля військових генерал-губернаторів та союзників – англійців, французів та греків.

Доволі часто контррозвідка залучалася не тільки до власне викриття шпигунських мереж своїх стратегічних супротивників та пов'язаних з ними незаконних збройних підпільних та партизанських формувань, а й для політичного терору та придушення проявів незадоволення соціальною, аграрною та економічною політикою військово-політичного режиму Білого руху. Зрозуміло, що контррозвідка повинна реагувати на прояви «антидержавних» закликів, однак, протестні настрої та ліквідація загроз заворушень це все ж таки функція внутрішньої охоронної системи, а саме – Державної варти. Таким чином, участь контррозвідки у репресія проти місцевого населення регіону стала одним із факторів поширення невдоволення та початку прямого співробітництва з більшовиками, анархістами, тощо.

Варто відзначити, що у білогвардійський період на Півдні України контррозвідка набула такого поширення, що неадекватність чисельності і кількості штатних та «самочинних» контррозвідок відмічав навіть А. Денікін: «за військами йшла контррозвідка... Ніколи ще даний інститут не отримував такого широкого використання... Його створювали не тільки штаби, військові губернатори, а й майже кожна військова частина, політичні організації, донський, Кубанський, терський уряди, і навіть відділи пропаганди Це була... якась манія, що брала вверх через загальну недовіру» [209, с. 95].

Однією з вад контррозвідки означеного автором періоду була крайня заполітизованість та невмотивованість у власній діяльності. Так, командуванню не вдалося позбавити спецслужбу політичного забарвлення, і змусити її діяти виключно в рамках законодавчо-правового поля. Доволі яскраво проглядався принцип політичної доцільності, що переважав над професійністю. Більшість членів контррозвідувальних підрозділів входила до політичних гуртків, організацій на партій, що автоматично позбавляло їх об'єктивності.

І якщо А. Денікін лише відзначав наявність широкої мережі різного роду контррозвідок [107, арк. 4], що фактично ставали бандами озброєних людей, які правили суд за своїм розсудом, то П. Врангель намагався всіма наявними способами виправити цю ситуацію. Так, останній ввів у карне законодавство зміни,

що забороняли створювати подібні підрозділи і передбачали не тільки тюремний строк [280, с. 98-99], а й у крайніх випадках, розстріл [108, арк. 8-9]. Крім того, вдалося повернути н службу професіоналів, що змогли за короткий термін привести до ладу остаточно занепавшу структуру державоохоронних сил.

Однак, на нашу думку, короткострокове перебування на посаді Головнокомандувача та керівника уряду не дало змоги П. Врангелю остаточно навести лад в цьому питанні, що у свою чергу призвело до поразки Білого руху. А злочинна бездіяльність, некомпетентність у питаннях розвитку сил безпеки та тотальна недовіра до представників державоохоронних структур зі зі А. Денікіна дала змогу настільки вкорінитися практиці беззаконня і можливості існування неофіційних підрозділів спецслужб, що змінити ситуацію за декілька місяців перед евакуацією з Криму його наступник вже не зміг.

Однією з найважливіших ланок державоохоронних структур білогвардійського режиму була служба зовнішнього спостереження (філери). Ця структура діяла у складі кожної контррозвідувальної частини та була інструментом оперативно-розшукової роботи. Чисельність філерів в кожному контррозвідувальному підрозділі визначав його очільник.

Основною функцією філерської служби було спостереження за неблагонадійними особами. Тих, хто займався даним видом діяльності називали філерами (від німецького – слідувати) або агентами зовнішнього спостереження. У зв'язку із доволі розвиненою мережею сил безпеки в Російській імперії філерська служба була однією з найрозвиненіших структур, більшість співробітників якої після більшовицького перевороту пішли на службу до білогвардійських урядів, у тому числі до А. Денікіна та П. Врангеля.

Філери діяли за старими імперськими принципами, що дуже часто приводило до негативного відношення населення до державоохоронних білогвардійських структур. Так, основним методом роботи філерів був метод провокації, що давав можливість звинуватити особу майже в будь-чому. Основним документом, за яким будувалися принципи роботи філерської служби білогвардійського уряду був «Настанови агенту зовнішнього спостереження» [359, с. 55-64].

Життєві реалії періоду 1918-1920 рр. змушували вдаватися до нестандартних кроків по відношенню до свого стратегічного супротивника. Саме тому білогвардійські філери дуже часто використовували у своїй діяльності осіб, що були наближені до військового командування, наприклад, жінок, дітей, служників, селян [117, арк. 26]. Таким чином, існувала можливість отримати у своє розпорядження інформацію особистого характеру, що могла допомогти у роботі.

Зовнішнє спостереження було одним із засобів розслідування справ осіб, що були причетні до скоєння злочинів проти держави та її безпеки [13, арк. 6]. Завдяки філерам вдавалося дізнатися перевірити інформацію, що надавалася у розпорядження контррозвідки завдяки секретним співробітникам та агентам [300, с.29].

Одним із тих, хто мав колосальний досвід в розбудові філерської служби білогвардійського уряду на Півдні був В. Орлов [128, арк. 60], колишній співробітник царських сил безпеки та учасник будівництва державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля [117, арк. 2-11]. Саме йому належить ідея використання методу легендування в діяльності філерів, що став одним із основних поряд із методом провокації. Суть легендування полягала в розробленні фіктивної інформації про особу та використання цих даних в оперативно-розшуковій діяльності. Даний метод набув очевидної популярності, адже його через певний час стали використовувати стратегічні супротивники білогвардійців – більшовики та національно-визвольні рухи [300, с. 16-17]. Крім В. Орлова консультував державоохоронні органи Білого руху в Криму легендарний оперативний співробітник петроградського карного розшуку О. Кошко, що певний час проживав у Сімферополі. Саме він радив прийняти на службу деяких осіб, що мали професійний досвід у філерській діяльності [258, с. 592].

Після зміни у 1920 р., коли Головнокомандувачем Збройних сил Півдня Росії став генерал П. Врангель філерська служба стала основою реорганізованих сил державної безпеки [202, с. 16-19]. Так, у травні 1920 р. всі контррозвідальні організації були ліквідовані, а замість них створені спостережні пункти, що фактично успадкували функції служби зовнішнього спостереження [478, с. 133].

Наступним підрозділом державоохоронних структур Білого руху, що діяли в тому числі і на Півдні України, була Державна варта. Вона мала за логікою

замінити підрозділи жандармерії та виконувати функції охорони правопорядку в містах та великих адміністративних одиницях.

Державна варта була створена 25 березня 1919 р. для забезпечення правопорядку на територіях, підпорядкованих білогвардійському уряду. Зазначимо, що дана структура за своєю сутністю була компіляцією старої царської поліції з жандармерією та мала воєнізовану структуру.

Комплектування Державної варти не було чимось особливим для мілітарного державного утворення. До неї переводили польових офіцерів, а нижчих чинів набирали за рахунок мобілізації в тій чи іншій місцевості. Що між іншим призводило до дезертирства чи невиконання функціональних обов'язків [61, арк. 1зв.].

Від моменту створення Державної варти її очільником став генерал-майор Окремого корпусу жандармів Л. Бардін. Вже 19 вересня 1919 р. його було змінено на генерала від інфантерії М. Мартоса [310, с. 233].

В губерніях варта підпорядковувалася віце-губернатору, а в містах були створені окремі частини та дільниці Державної варти. На повітовому рівні також створювалися окремі невеликі підрозділи, губернська ж бригада була за чисельністю до трьох з половиною тисяч осіб.

В структурі Державної варти існували окремі спеціальні підрозділи: залізнична, морська варти та карна міліція [235, с. 221].

Функції Державної варти закріплювалися законом, прийнятим Особливою Народою 25 березня 1919 р. На дану структуру покладалися обов'язки з охорони громадського порядку. Крім того, саме вона контролювала виконання наказів Головнокомандуючого та губернатора [210, с. 587]. Державна варта займалася перевіркою документів, повертала майно, що було незаконно реквізовано. Окремими наказами їй варті було надано право дозволяти чи забороняти виїзди громадян з певної території.

Зважаючи на величезну територію, що її контролював уряд А. Денікіна, чисельність формувань Державної варти також була чималою. На Півдні України Катеринославське відділення мало у своєму штаті понад 1 тисячу офіцерів та окрему бригаду, Чорноморське відділення – 1920 осіб та окрему бригаду. Харківська губернія (була однією з найбільших за територією) мала найбільшу

чисельність варти [25, арк. 4] – 3 тисячі осіб та окрему бригаду [310, с. 233]. Загальна чисельність варти складала понад 80 тисяч осіб, більше половини з якої було зосереджено на Півдні [44, с. 29].

Але незважаючи на чисельність, діяльність варти на Півдні ускладнювалася тим, що українське населення не підтримувало російську армію (як білогвардійську так і більшовицьку). Крім того, значна частина населення підтримувала Н. Махна, а жителі міст (у переважній більшості) – українські режими.

В містах Півдня України російсько-білогвардійська Державна варта мала не тільки забезпечувати громадський порядок. В її завдання входила протидія повстанським намірам частини населення [471, с. 108].

Однак підходи до формування варти говорять про те, що своїми діями білогвардійці підштовхували населення до збройної боротьби. Наприклад в м. Бердянську, Катеринославської губернії білогвардійська Державна варта була на 100% сформована з гетьманської структури, тобто відбулося просто перейменування. Цей факт спровокував соціальне напруження, адже гетьманська варта до того дискредитувала себе корупцією каральними акціями [365, с. 287].

В самій же Державній варті Катеринослава та губернії відчувався брак кадрів. Наприклад, коли розгорнулося махновське повстання, дана структура не змогла чинити опір в жодному місті чи містечку. Винятком став лише Бердянськ, однак і там махновці, підмовивши місцевих рибалок, змогли захопити місто.

У місті Харкові Державна Варта займалася в основному лише бюрократичною роботою, видаючи дозволи на виїзд з міста [з, арк. 4-12].

Карна міліція, що знаходилася в підпорядкуванні Державної варти займалася в основному найтяжчими злочинами – вбивствами, розбійними нападами, крадіжками, тощо. Однак, до її відома належали і злочини проти державного ладу – корупція та спекуляція товарами [61, арк. 1]. Необхідно зазначити, що останні два злочини набули таких масштабів в означений період, що їх розслідуванням займалися не тільки структури Міністерства внутрішніх справ, а й контррозвідки.

Дійшло до того, що А. Денікін був вимушений прийняти окремий закон про карну відповідальність за спекуляцію, за яку вводилося покарання у вигляді смертної кари. Не дивлячись на роботу карної міліції злочинність в тилу

білогвардійських військ була однією з основних проблем режиму. При цьому кримінальну активність проявляло не тільки цивільне населення, а й військовослужбовці [211, с. 152]. В критичній ситуації 1919 р. влада була вимушена піти на об'єднання зусиль всіх державоохоронних структур для боротьби із цим явищем. Так, були об'єднані органи карного розшуку та політичного нагляду, були створені «роти порядку», що підпорядковувалися комендантам міст та очільникам Державної варти [462].

Залізнична варта, що входила до складу Державної варти підпорядковувалася, як правило, очільнику адміністративно-територіальної одиниці, в якій вона знаходилася. Її чисельність була невелика, як правило, не більше однієї роти в кожному місті, чи на станції. Її обов'язком були протидія ворожій діяльності на залізниці, убезпечення від диверсій, тощо. Крім того, згадані підрозділи повинні були збирати агентурні відомості про причини залізничних диверсій та аварій. Крім того, у сферу їх прямих обов'язків входило інформування контррозвідки про підозрілих осіб, що пересуваються залізницею та складання відповідних агентурних звітів. Командир підрозділу варти напряму підпорядковувався коменданту станції чи міста.

У сьогоденнішніх реаліях технічного прогресу існує багато різноманітних технологій здійснення негативного впливу на емоційну, духовну та інформаційну сферу суспільства стратегічного супротивника. Як правило, розробкою таких методів займаються державоохоронні структури контррозвідувального та розвідувального характеру. В інформаційному суспільстві їх дуже часто застосовують для мінімізації військового втручання.

На початку Першої світової війни більшість країн дійшли висновку, що інформаційна складова війни потребує широкої уваги ,адже інформаційно-емоційний вплив на конкретну особу дає набагато більше, ніж мілітарна складова [438, с. 30].

Однак, на початку ХХ ст. ресурси та технічні можливості, у порівнянні із сучасними, були доволі обмежені і для впливу на суспільно-політичні настрої громадян використовувалася друкарська продукція, а саме – листівки, газети, плакати, тощо. Крім того, величезний вплив мали пропагандистські постановки у театрі та пропаганда в закладах освіти.

Задля здійснення інформаційно-емоційного та пропагандистського впливу на супротивника влітку 1918 р. Штабом Верховного командування було засновано Освідомче Агентство (ОСВАГ), яке підпорядковувалося Дипломатичному відділу (міністерству) під управлінням М. Алексеєва. Головне управління ОСВАГа знаходилося в м. Ростов-на-Дону. Відділи на території Півдня України розміщувалися в містах Одеса та Харків. В той же час кожен відділ мав в підпорядкуванні відділення, яке в свою чергу підпорядковувало собі пункти, а пункти мали в своїй структурі підпункти [362].

Кожна структурна одиниця мала лінійну, спрощену структуру. В підрозділах існували: інформаційна, агітаційна, організаційна, літературно-публіцистична, художньо-агітаційна, технічна та загальна частини.

Під прямим та непрямим управлінням ОСВАГа знаходилися всі газети [116, арк. 1], журнали, театри, друкарні тощо. В кожній з цих установ організація мала свого співробітника, який отримував платню. Окремо існувало в складі ОСВАГа так зване «лекторське бюро» до якого входили відомі викладачі історії, філософії, літератори, актори. Кожен з них мав свою посаду в структурній моделі організації і знаходився на повному бюджетному утриманні. Бюро очолював відомий редактор однієї з владних газет С. Соколов [358, с. 56]. ОСВАГ повинен був стати, за задумом засновників, осередком державницької пропаганди та агітації і водночас спрямовувати свої зусилля на вербування політичних лідерів регіону задля дискредитації всіх, без виключення, партій проукраїнської орієнтації, анархістів та більшовиків. І якщо партійні діячі українського національного руху намагалися не давати приводів задля масованої пропаганди (через страх втратити зовнішньополітичну підтримку), то більшовики майже завжди залишали по собі масові свідчення своїх злочинів, що в історіографії було названо «червоним» терором. Задля висвітлення подій останнього навіть була створена спеціальна комісія, що збирала та документувала відповідні факти і збуджувала карні справи.

Незважаючи на свою доволі чітку структуру ця організація, на нашу думку, нагадує доволі невдалу схему побудови міністерства інформації. Адже пропагандистська сфера діяльності відносилася як і до штатних органів контррозвідки так і до урядових функцій Особливої Наради, однак жодним органом не виконувалася належним чином, в тому числі і ОСВАГом.

Крім того, можна зазначити, що критикували ОСВАГ і за доволі забюрократизовану структуру, що не відповідає вимогам часу. Загальна чисельність штату була невеликою – 255 осіб. В той же час, за підрахунками дослідників кількість завербованих, чи тих, хто за власним бажанням працював на пропагандистській організації поза штатом сягало від 8,5 до 10 тисяч осіб [245, с. 96]. Крім того, на пропагандистів Білого руху працювали навіть офіцери-іноземці, що стало відомим автору після архівної евристики [27, арк. 1-5].

Певний перелік функціональних обов'язків ОСВАГу був прописаний лише в наказі про створення структури. Так, на нього покладалися: 1) інформування населення підконтрольних територій про діяльність Добровольчої Армії через газети та грамоти і відозви командування; 2) підпорядкування газетного та книгарського друку потребам боротьби з більшовизмом та бандитизмом; 3) сформувати спеціальні літературно-публіцистичні організації, які повинні прославляти ратні подвиги та доблесть війська; 4) контролювати призначення редакторів місцевих газет та журналів, погоджуючи їх кандидатури з Штабом, або відділами контррозвідки відповідної території; 5) передбачити розгортання пропаганди в закладах освіти, особливо приділивши увагу історичним факультетам та військово-освітнім закладам відповідної території; 6) передбачити щотижневі звіти Штабу або органам контррозвідки відповідних територій і погоджувати з ними план власної діяльності; 7) розробити план розповсюдження пропаганди на захоплені більшовиками та іншими режимами території; 8) заснувати підрозділ, що буде займатися публікаціями об'єктивної інформації про стан речей в іноземних газетах; 9) підтримувати зв'язки з інформаторами та таємними агентами на неконтрольованих нами територіях [245, с. 211].

Отже, ми бачимо, що незважаючи на досить великий перелік повноважень їх трактування досить розпливчате і не відповідає реальним загрозам та викликам того часу. Саме через це оточення генерала А. Денікіна декілька разів пропанувало ліквідувати ОСВАГ та передати його функції контррозвідці. В той же час сучасні дослідники зазначають, що така структура була необхідна, однак з більш чітким трактуванням повноважень та збільшеною чисельністю штату (в ОСВАГ нараховувалося 235 штатних працівників) [416, с. 64-66].

Останньою, однак однією з найважливіших структур, що була частиною білогвардійських державоохоронних структур є агентурна мережа. На неї покладалися завдання щодо дослідження настроїв різних верств населення на теренах південноукраїнського регіону. Так, агентом спецслужб могла стати будь-яка людина, що погоджувалася на співробітництво, або була завербована [110, арк. 7]. Агентурна мережа охоплювала найважливіші сфери суспільно-політичного життя та мала безпосередній вплив на регіональні осередки політичних партій та організацій. Спеціально для контактів із ними створювалася мережа конспіративних квартир.

Роботу агентурної мережі на Півдні України полегшувала неабияка концентрація проросійських організацій в регіоні. Так, одним із основних місць дислокації осередків проросійської орієнтації стало м. Одеса. Тут була зосереджена величезна кількість монархічних, чорносотенних та інших формувань, що підтримували білогвардійців. Крім того, в Україну в цілому, та в південноукраїнських регіон зокрема, з більшовицької Росії емігрувала доволі значна частина російського офіцерства, що прибувши до Одеси, Миколаєва, Олександрівська чи Бердянська відразу вступала у відповідні організації та сприяла захопленню цих населених пунктів Добровольчою армією. Так у Херсоні перебувало 15 тис., у Сімферополі – 10 тис., у Катеринославі – 8 тис. офіцерів, що стали не тільки потенційною базою поповнення білогвардійських збройних формувань, а й агентами спецслужб Білого руху.

Агенти підрозділялися на декілька категорій, що відрізнялися цінністю надаваної інформації або специфікою роботи. Так, частина агентів спеціалізувалася на інформуванні державоохоронних органів про підпільну діяльність більшовиків [114, арк. 5], інші про діяльність українських партій, тощо.

Одним з найбільш поширених видів агентів були бойовики – ті, що зі зброєю в руках могли здійснювати диверсії. Їх чисельність була однією з найбільших, що водночас негативно позначалося на якості, адже час на підготовку даних агентів був обмежений, а кількістю доволі великою. Чисельність даних агентів підтверджується і тим, що більшовики після окупації Одеси завели більше тисячі карних справ на «білогвардійських терористів» [123, арк. 1-3].

Одним з найбільш кваліфікованих агентів вважався вербувальник. Адже тут потрібно не тільки знати специфіку роботи спецслужб, а й бути доволі хорошим особистісним психологом. Саме від успішної діяльності вербувальників залежала чисельність та якість агентурної мережі білогвардійського режиму.

Особливим в категорії співробітників державоохоронних органів урядів А. Денікіна та П. Врангеля був агент-груповод. Він виконував роль куратора, який по завданню спецслужб керує роботою одного або декількох агентів, підтримуючи із ними конспіративний особистий зв'язок.

Дуже часто в роботі державоохоронних органів використовувалися агенти-навідники, що виявляли осіб, які можуть бути цікаві спецслужбам через свій статус, місце роботи чи професію та можуть бути завербовані. У свою чергу агенти зовнішнього спостереження мали проводити оперативно-розшукові дії в екстремальних умовах [486, с.6].

Неофіційні співробітники в контррозвідці використовувалися на рівні зі штатними агентами, однак вони, не отримували платні і не входили в офіційний перелік співробітників. Вони йшли на співпрацю з різних причин: вербування, загроза життю через власні дії під час більшовицької окупації, скоєні злочини.

Якщо говорити про неофіційних співробітників, то варто зауважити, що їх послугами користувалися доволі часто, так як офіційні співробітники були не в змозі охопити всі необхідні оперативні точки, що потребували їх уваги. Однак, інформація, що надходила від неофіційних співробітників могла бути недостовірною через те, що останні дуже часто потрапляли в поле зору стратегічних супротивників [124, арк. 1-3]. І якщо кадрові контррозвідки, службовці Державної варти [127, арк. 4] та інших підрозділів мали змогу зберегти своє життя через власний багатий досвід роботи та величезний об'єм інформації [118, арк. 22], яким вони володіли, то позаштатні співробітники у багатьох випадках ліквідовувалися [120, арк. 1], при цьому як самими білогвардійцями [125, арк. 1-6], так і більшовиками та українськими спецслужбами та анархістами.

В загальному підрахунку кількість державоохоронних сил та їх чисельність була набагато більшою від кількості збройних сил. Верховне командування білогвардійців саме було шоковане кількістю позаштатних організацій та співробітників, однак не могло вплинути на ситуацію через суцільне розкладання

тилу, повальну недовіру та розбалансовану систему політичного та військового управління [118, арк. 8-9]. Така ситуація призвела до того, що чисельність державоохоронних структур так і не переросла в якість. З досвідченими білогвардійськими структурами на рівних могли боротися селяни-анархісти, що не мали такого досвіду агентурної та безпекової діяльності [15, арк. 3]. Крім того, використовувані командуваннями сили та засоби державних органів безпеки не могли впоратися з обсягом роботи на території Півдня України. Даний регіон вирізнявся тим, що тут була наявна величезна кількість політичних угруповань, що в певний час починали відстоювати свої інтереси за допомогою зброї.

Крім того, Південь, в політичному сенсі, був дезорієнтований: частина населення підтримувала український державницький рух, частина – більшовиків, а ще одна третина – анархістів та «зелених» партизан та отаманів. Через таку політичну насиченість державоохоронним структурам не вистачало кількості штатних працівників та агентурної мережі.

Таким чином, автору вдалося реконструювати перелік сил та засобів державоохоронних органів Білого руху, що діяли на Півдні України. Автором було встановлено перелік органів сил безпеки. Так, до нього входили: контррозвідка, філерська служба, Державна варта, ОСВАГ, агентурна мережа та інститут позаштатних співробітників. Варто зазначити, що інституційно всі структури урядів А. Денікіна та П. Врангеля були успадковані від Російської імперії. Загальна структура сил безпеки на Півдні України копіювала штати підрозділів у інших регіонах. Однак, Південь у цьому відношенні мав і свою специфіку. Так, державоохоронні органи вимушені були співпрацювати з різними політичними угрупованнями, зважаючи на особливості військово-політичної ситуації.

На суто російській контрольованій території білогвардійці співпрацювали лише з ідеологічно близькими політиками. Регіональна специфіка Півдня вносила в їх діяльність свої корективи: приходилося йти на співпрацю навіть з тими, кого самі білогвардійці називали злочинцями. Крім того, на відміну від інших регіонів, державоохоронні структури Білого руху на Півдні вимушені були радикально збільшити чисельність власних штатів. Це, в свою чергу, призвело до розбалансування системи військового спеціального управління та виходу з підпорядкування ряду структур, що отримали назву «самочинні».

Отже, розглянувши питання білогвардійської ідеологічної стратегії державоохоронних структур на Півдні України у 1918-1920 рр. автор може стверджувати вона змінювалася в часі і просторі. На початковому етапі державоохоронні структури різних рівнів утверджували ідеологічну платформу «єдиної та неподільної Росії».

Однак, із зміною військово-політичної ситуації на теренах південноукраїнського регіону ідеологічна концепція змінилася в бік співпраці з різними військово-політичними формуваннями. Не останню роль у цьому процесі відіграли невдачі білогвардійців на антибільшовицькому фронті.

Структурні елементи сил безпеки на теренах південноукраїнського регіону до середини 1919 р. були фактично впорядковані. У той же час, часто осередки спецслужб та Державної варти були повністю не укомплектовані, мали низку об'єктивних проблем. На Півдні широко розповсюдженою практикою було дублювання повноважень Державної варти та контррозвідувальних структур. У низці повітів структури сил безпеки не були створені взагалі, що пояснюється нестабільною військово-політичною ситуацією та тим, що деякі адміністративні одиниці часто переходили з рук в руки.

Автором було встановлено вичерпний перелік органів сил безпеки, до якого входили: контррозвідка, філерська служба, Державна варта, ОСВАГ, агентурна мережа та інститут позаштатних співробітників. На Півдні України державоохоронні органи вимушені були співпрацювати з різними політичними угрупованнями, зважаючи на особливості військово-політичної ситуації, у той час як на російській контрольованій території білогвардійці співпрацювали лише з ідеологічно близькими політиками.

РОЗДІЛ 3. ЦІЛІ ДЕРЖАВООХОРОННИХ СТРУКТУР ТА ПРАКТИКА БОРОТЬБИ ПРОТИ ОСНОВНИХ СТРАТЕГІЧНИХ ОПОНЕНТІВ

3.1 Стратегічні цілі сил безпеки Білого руху на Півдні

Державоохоронні органи являють собою елементи військово-політичної структури державного механізму, за сприяння яких урядові кола можуть на певному рівні протистояти ворожій політиці суміжного або будь-якого іншого державного утворення чи держави.

Стратегічна ціль будь-якої країни чи державного утворення та їх державоохоронних структур складається з багатьох елементів, що складають генеральну стратегію (стратегему).

Для боротьби з більшовиками та лімітрофними утвореннями на периферії колишньої Російської імперії уряд А. Денікіна визначив декілька стратегічних цілей для державоохоронних структур. Однак, маючи лише військову стратегію, перемогти у війні неможливо, адже складовими успішного результату військових дій є цілеспрямована робота спецслужб.

Вся діяльність спеціальних органів безпеки держави пов'язана зі стратегією державних інтересів. У даному випадку автор розглядає термін «державні інтереси», за П. Макіавеллі, як претензію держави на право не зважати уваги на закони, які вона повинна захищати, якщо цього потребує державний механізм [393, с. 111].

Як правило, державоохоронні органи стоять вище закону та суспільства, а отже, якщо розглядати їх діяльність з точки зору демократії чи законодавчої правильності, – це призведе до тотального звинувачення сил безпеки у порушеннях основоположних цінностей суспільства.

При розгляді питання стратегічних пріоритетів державоохоронних структур Білого руху на Півдні України потрібно зважати на все вище зазначене, адже поставити діяльність спеціальних служб під контроль де-факто є неможливим через певну їх автономію у своїй роботі. Якщо ж намагання політичної верхівки контролювати державоохоронні органи стають реальністю, то це призводить до встановлення військової диктатури, як це відбулося з режимами А. Денікіна і в меншій мірі П. Врангеля.

Стратегема являє собою певне уміння розставляти помилкові цілі, що явно приховані від супротивника, мистецтво працювати на тривалу перспективу, правильно розставляти пріоритети. Стратегія вирішує питання, пов'язані з використанням усіх ресурсів держави для досягнення військово-політичної цілі. Тобто, стратегія висуває на порядок денний певні головні цілі, а тактика переслідує вирішення певних окремих завдань стратегії [427, с. 14-15].

Якщо аналізувати діяльність всіх державоохоронних структур (контррозвідки, Державної варти, комендатур) Білого руху на Півдні України, то можна зробити висновок, що їх робота (як і більшість тогочасних подібних структур інших держав) заснована на старих імперських моделях.

Так, основними стратегічними цілями спецслужб білогвардійців були: підрив сил супротивника; покращення своєї матеріально-технічної бази; використання корупції та незадоволених режимами своїх супротивників; намагання створити власну ефективну систему державного управління; знищення політичних супротивників в тилу власної держави; попередження та боротьба із сепаратизмом. Дані стратегічні цілі для успішної діяльності спеціальних служб описані ще стародавніми китайськими мислителями Сунь-Цзи та Унь-Цзи [486, с. 11-17].

Перед тим як розглядати сутність стратегії державоохоронних структур Білого руху на Півдні України, варто визначити основні напрямки діяльності та їх часовий проміжок.

Умовно боротьбу державоохоронних структур Білого руху на Півдні України можна розділити на такі складові: протидія більшовикам, боротьба з українським національно-визвольним рухом, «анархістський» та «кримськотатарський» напрямки.

Протидія більшовикам на Півдні України відбувалася від самого утворення державоохоронних структур (початок 1918 р.), так як саме вони вважалися основними стратегічними опонентами, що стоять на шляху відновлення «Єдиної та неподільної Росії». Часовий проміжок даного етапу – початок 1918 р. – осінь 1920 р.

Відразу вважаємо необхідним зазначити, що протидія більшовикам ставала на один щабель з боротьбою проти українського національно-визвольного руху. Із створенням Добровольчої Армії й, відповідно, заснуванням спецслужб

білогвардійський генералітет за будь-яку ціну намагався поширити свій вплив на території Південної України, де, в свою чергу, розгортався український державницький рух. Державоохоронні органи намагалися завербувати в якості агентів українських політичних й громадських діячів, освітян та військових.

Створення доволі чисельної агентурної мережі допомагало протидіяти утвердженню української державності як на зовнішній арені, так і на внутрішньому полі. На протидію українському національному рухові були кинуті сили армійської та урядової контррозвідки.

Така увага з боку командування Білого руху до остаточного «вирішення українського питання» пояснюється тим, що саме Україна з її матеріальними та людськими ресурсами розглядалася ними в якості плацдарму для відновлення колишньої імперії.

Періодизацію боротьби спецслужб Білого руху проти української державності автор пропонує визначити за принципом зміни державних режимів в Україні.

Перший етап боротьби білогвардійських спецслужб проти українського національного руху датується січнем-квітнем 1918 р., коли відбувається зародження як українських саме державних інституцій (а не владних, які зародилися ще у 1917 р. та перебували у процесі постійної трансформації), так і білогвардійських.

Нижня межа означеного етапу – наказ про заснування контррозвідувальних, розвідувальних та інших державоохоронних структур Добровольчої Армії, верхня – зміна державного режиму на території України та прихід до влади Гетьмана П.П. Скоропадського.

Другий етап також має досить чіткі хронологічні рамки – 29 квітня – 14 грудня 1918 р. Хронологія даного періоду обґрунтовується перебуванням при владі Гетьмана П.П. Скоропадського. Якщо УНР, як державне національне утворення в колах генералітету Білого руху вважали нестійкою, а відповідно і не потребуючої великих зусиль для її повалення, то після появи на політичній арені П. Скоропадського і проголошення ним Української Держави, стає зрозумілим, що існує потреба в створенні ще більш широкої контррозвідувальної мережі [283, с. 98]. Таке рішення А. Денікіна та М. Алексеєва продиктоване тим, що гетьманський

уряд, спираючись на широке коло колишнього імперського офіцерства, встиг створити достатньо потужні власні органи державного управління та безпеки.

Масштабне залучення до спецслужб і воєнізованих міліційних частин Української Держави колишніх російських офіцерів дало змогу швидко розбудувати власну службу безпеки. Гетьманська контррозвідка дійсно могла протистояти на рівних спецслужбам Білого руху [289, с. 70-72]. Але особливим в цьому плані була Південна Україна, де, зважаючи на попередню консолідацію проросійських сил, орієнтованих на Білий рух, діяльність українських органів безпеки і державної влади була значно ускладнена.

Агентами збиралася інформація про дії новосформованих органів влади та чисельність міліційних частин. Але основний масив роботи полягав у протидії контррозвідці Гетьманату та саботажі на заводах і фабриках, що носили стратегічний характер (арсенали, ремонтні майстерні, порти, металургійні підприємства). Поряд з цим, органи безпеки допомагали формувати збройні загони для відкритого виступу проти Гетьмана [293, с. 20-22]. Однак, підготовчим етапом білогвардійських спецслужб по розвалу тилу і налаштуванню суспільної думки проти Гетьмана скористалися українські республіканці на чолі із С. Петлюрою, що й підняли антигетьманське повстання, яке поступово розповсюдилося на території Півночі та Півдня України [148, с. 1].

Третій етап боротьби денікінських спецслужб з українським національним рухом датується з 14 грудня 1918 р по 13 листопада 1920 р. Верхня межа даного періоду – прихід до влади Директорії УНР, нижня – остаточний перехід контролю над Південною Україною до більшовицької влади і одночасно з тим – евакуація Російської Армії П.М. Врангеля з території Кримського півострова, і у такий спосіб, завершення білогвардійсько-українського військово-політичного протистояння.

«Анархістський напрямок» у діяльності державоохоронних структур Білого руху датований серединою 1919 р. – осінню 1920 р. Таке датування пов'язано з тим, що саме з 1919 р. анархісти Н. Махна стають реальною загрозою білогвардійському режиму, а до того вони вважаються лише «селянськими озброєними бандами».

Кримськотатарський стратегічний напрямок діяльності сил безпеки Білого руху починає набирати своїх обертів із середини 1918 р., адже саме в цей час активізується національно-визвольний рух кримчаків і продовжується до самої евакуації врангелівських військ з території Кримського півострова восени 1920 р.

Як ми вже зазначали, яскраво проглядається відданість керівництва Білого руху традиціям військового мистецтва та діяльності спеціальних служб. Це яскраво ілюструється кроками як армії, так і сил безпеки на Півдні України. Керівництво останніх розуміло, що соціальна база різного роду політичних режимів на Півдні України, в тому числі більшовицького, набагато ширша, ніж їх власна. Тому основною зброєю спеціальних служб стає діяльність спрямована на роздрібнення українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів, створення між їх різними угрупованнями атмосфери ворожості, несприйняття один одного. Те саме стосувалося й взаємовідносин між українськими діячами та більшовиками.

Окрім того, дуже актуальним було налаштування державного апарату політичних режимів, що в різний час контролювали південь України, проти власної країни. Дуже поширеним у цей час стає дезертирство з лав війська (особливо за часів правління Гетьмана П. Скоропадського), зрада та саботаж чиновників, тощо.

У кінцевому результаті, окрім власних проблем, національно-визвольних рух був підданий атакам збоку сил державної безпеки Білого руху. Діяльність останніх стала однією з причин падіння Української Держави П. Скоропадського, Директорії УНР, кримськотатарських державних утворень.

Однією зі складових стратегії діяльності спеціальних органів є покращення своєї матеріально-технічної бази. Причому яким чином це робиться – є не дуже важливим аспектом. Так, саме органами контррозвідки провадилися реквізиції гужового та автомобільного транспорту, зброї тощо [46, арк. 24].

Важливим аспектом у даному випадку є принцип зворотного ефекту. Його особливість полягає в тому, що чим гірше матеріальна база стратегічного опонента, тим краще виглядає власна армія та спеціальні органи. Так, підриви складів, диверсії на оборонних підприємствах та знищення осередків діяльності ворожих спецслужб також сприяли покращенню становища власних силових

структур. Прикладами таких дій на Півдні України можуть слугувати знищення Тираспольської артилерійської бази, Бердянських військових складів [297, с. 85] тощо.

Використання корупції та незадоволених режимами своїх супротивників як одна із стратегічних цілей дала державоохоронним органам Білого руху можливість керувати діями власних агентів-чиновників, що працювали, наприклад, в місцевому самоврядуванні Української Держави П. Скоропадського [435, с. 139].

Однією з головних стратегічних цілей білогвардійського командування та державоохоронних структур було намагання створити власну ефективну систему державного управління. Дана діяльність з боку сил безпеки полягала в тому, аби вчасно виявляти та нейтралізувати ворожі елементи та позбавляти їх можливості впливати на рішення в середині системи. Так, доволі частим явищем було затримання співробітників державоохоронних структур, що були пов'язані із стратегічними опонентами.

Знищення політичних супротивників, тих хто підтримував режим опонента економічних диверсантів, є одночасно безпосередньою функцією спецслужб та стратегічною ціллю державної системи. Так, білогвардійські сили безпеки за свою двохрічну діяльність змогли створити доволі непогано функціонуючу кримінально-розшукову службу, робота якої була спрямована на виконання даної стратегічної лінії. Частими були затримання вищезазначених елементів на теренах Донбасу [9, арк. 21] та Приазов'я [10, арк. 14], адже саме ця територія була найбільш «щільно» насичена ворожою до Білого руху агентурою різних політичних угруповань.

Попередження та боротьба із сепаратизмом направлена на збереження територіальної цілісності, а виходячи із військово-політичної ситуації 1918-1920 рр., стала однією із стратегічних цілей сил безпеки білогвардійських урядів. Сепаратистами визнавалися всі, хто в своїй політичній програмі вимагав автономії та незалежності. Під дане визначення, згідно з об'єктивними даними потрапляв український, кримськотатарський та козацький визвольні рухи. Окремо в даному випадку слід розглядати армію Н.Махна. Адже останній вимагав не тільки незалежності, а й корінної перебудови системи державного управління згідно з власними політичними поглядами. Боротьба з таким явищем як «сепаратизм» для

білогвардійців була наріжним каменем, адже генеральною стратегією ведення війни з боку білогвардійських вождів було «збирання земель російських» [465, с. 55-58] та принцип «Єдиної та неподільної Росії», що її виголошували генералі-засновники Білого руху.

Вищезазначені принципи у вересні 1917 р., перебуваючи під арештом у Бихові, виголосив Л. Корнілов [417, с. 95-107]. У його тезах говорилося про те, що головною, стратегічною ціллю є розгром більшовиків та відновлення імперії [466].

Головним апологетом тези щодо побудови «єдиної та неподільної Росії» на теренах, що включали в тому числі Південь України, був А. Денікін [276]. Така вузька політична платформа без компромісів та переговорів не давала навіть можливості для існування незалежної України, а отже і головною, стратегічною ціллю спецслужб всіх рівнів на теренах Півдня України визнавалася протидія будь-яким державотворчим потугам української національної еліти. Крім того, така стратегія не дала можливості А. Денікіну приборкати партизанський та національно-визвольний рух на підконтрольних територіях [407, с. 166].

На відміну від А. Денікіна його наступник П. Врангель весною 1920 р., зважаючи на військово-політичну ситуацію, змінив стратегічні лінії власного уряду та державоохоронних структур. Головною ціллю визнавалася боротьба з більшовиками «всіма засобами», а політичні суперечки вирішувалися методами досягнення хоч і нестійких, але компромісів та переговорів. Хоча до цього у своїх рапортах на ім'я А. Денікіна територію Півдня України генерал називав не інакше як «Новоросією» та говорив про те, що Херсонська, Катеринославська, Таврійська та Харківська губернії є базами матеріальних та людських ресурсів, що підтримують білогвардійців [32, арк. 2].

Стратегія війни та діяльності державоохоронних органів Білого руху на Півдні України змінювалася в залежності від того, яка ситуація була на фронті та у внутрішній політиці. До вересня 1919 р. державоохоронні органи мали на меті, у більшості випадків, протидіяти більшовикам як своїм природним супротивникам, а з українськими урядами підтримувати мовчазний нейтралітет. Однак на хвилі успіхів Білого руху в Поході на Москву 1919 р. генералітет на чолі з А. Денікіним вдається до зміни стратегічної парадигми у відносинах з Україною.

У вересні 1919 р., після оприлюднення відозви головнокомандувача збройними силами Півдня Росії генерала А. Денікіна «До населення Малоросії», [179] ситуація кардинально змінюється.

Сам документ фактично стає стратегічною лінією у взаємовідносинах між Білим рухом та українцями. А. Денікін визначив, що українці не мають права на автономію та незалежність [412, с. 158-206], бо є відгалуженням російського народу. Крім того, всі ті, хто проголошує ідеї, що розходяться з метою побудови «єдиної і неподільної Росії», оголошуються ворогами держави, до яких автоматично належать лідери українського національно-визвольного руху [410, 130-139].

У підготовці даного звернення брав участь В. Шульгін [416, с. 64-111], що був лідером шовіністичної таємної організації «Азбука», як тісно співпрацювала з силами безпеки Білого руху контррозвідувальної організації [117, арк. 1].

Даний маніфест дає старт розгортанню білого терору проти українців, що також стає стратегічною ціллю державоохоронних структур. У першу чергу денікінський уряд розпочав переслідувати українську інтелігенцію за її «сепаратні» настрої, а далі нищив українські установи культурного й економічного характеру, як, наприклад, «Просвіта» [44, арк. 35], кооперативи, школи, газети та ін [234, с. 33]. Характер даного документу дає нам змогу зробити висновок, що А. Денікін допустив стратегічну помилку, фактично почавши війну на два фронти, розпорошуючи не тільки сили та засоби армії, а й державоохоронних структур.

Зважаючи на кардинальну зміну стратегічних пріоритетів у внутрішній політиці восени 1919 р. активізується протидія білогвардійським державоохоронним структурам збоку різних військово-політичних угруповань, що оперували своїми силами у південноукраїнському регіоні (РПАУ(м), григор'івці, українські урядові війська, більшовики тощо).

Репресії денікінських державоохоронних проти всіх вище визначених груп призвели до того, що тили армії білогвардійців стали ще більш «м'якими».

В умовах гострої політичної та економічної кризи уряд А. Денікіна та військового тиску збоку більшовиків навіть не намагався вийти на переговорну позицію. Навзамін урядові кола білогвардійців вимагали від спецслужб посилення

військового, економічного та соціального тиску на населення південноукраїнського регіону [358, с. 52].

З відставкою А. Денікіна і призначенням Головнокомандувачем П. Врангеля ситуація поступово змінюється. Останньому було важливо зібрати всіх, без виключення стратегічних опонентів більшовиків, для успішної боротьби з останніми.

Виходячи з того, що військові плани та дипломатичні орієнтири уряду П. Врангеля змінилися, то зазнали кореляції і стратегічні цілі державоохоронних структур [118, арк. 3].

Відтак, стратегічне цілепокладання військових дій проти національних урядів, більшовиків, анархістів та інших збоку білогвардійців повністю копіювало стару імперську модель [373, с. 79-84] (за виключенням уряду П. Врангеля), що не могло не позначитися на рівні роботи спеціальних служб та органів охорони держави.

Так, основною ціллю стала боротьба зі шпигунами та більшовицькими агентами у власному тилу. Це яскраво ілюструється хоча б тим, що велика чисельність службовців сил безпеки, яка відповідала за інші напрямки роботи, була звільнена або переведена в інші структури.

Поряд з цим, розпорядженням П. Врангеля було залишено загальний нагляд над українським та анархістським рухом, що частково перейшов на його сторону. Крім того, кримськотатарський напрямок діяльності державоохоронних структур Білого руху залишився без змін, як і за часів А. Денікіна – над ним намагалися встановити тотальний контроль, одночасно ведучи переговори.

Тактичну складову діяльності державоохоронних структур Білого руху на Півдні України доволі важко визначити. Це пояснюється тим, що ті, кому поставлена ціль боротися проти певної системи, мають діяти нестандартно, а отже і відповідь сил безпеки повинна бути асиметричною. Тому майже неможливо виробити певних «рецептів» протидії стратегічному опоненту. Однак, у білогвардійських сил безпеки існували певні тактичні прийоми, що використовувалися постійно.

По-перше, серед головних тактичних засобів сил безпеки – забезпечення надійності власних службовців. Такі заходи зрозумілі, однак у досліджуваній нами

період забезпечення даного принципу, особливо у білогвардійській армії, стало майже неможливим. На це є декілька причин: корупція, вузька соціальна підтримка Білого руху, саботаж збоку самих службовців сил безпеки.

По-друге, всі військовослужбовці повинні були дотримуватися обережності в розмовах з іноземцями та незнайомими. Однак і цей тактичний принцип майже не мав втілення в життя через некомпетентність великої частини військовиків Білого руху, в тому числі тих, хто служив у рядах сил безпеки.

По-третє, всі військовослужбовці, в тому числі Державної варти, контррозвідники, солдати та офіцери комендатур, повинні доповідати керівництву про всіх осіб, що викликають підозру в лояльності режиму своїми діями чи словами. Це один з небагатьох тактичних принципів, якого дотримувалися службовці державоохоронних структур. Однак з часом він гіпертрофувався у повальне доносництво та наклепи.

По-четверте, тактично існувала потреба забезпечити суворий контроль над засобами масової інформації та кореспонденцією [448, с. 70]. Цей принцип вдалося забезпечити завдяки колишнім службовцям царської охоронки та Департаменту поліції, а також новоствореному Освідомчому агентству (ОСВАГу).

Взагалі, тактичні успіхи органів безпеки будь-якої держави залежать від того, яким чином поставлена робота з кадровим потенціалом. Спецслужби напрацьовують досвід роками, якщо не десятиліттями, і створити в умовах війни кадрову дієву організацію дуже важко. Особливо в ситуації революції, державного перевороту та розпаду державного механізму.

Для досягнення як стратегічного, так і тактичного успіху на фронті охорони державного ладу потрібно дуже добре знати свого стратегічного опонента. Це і було перевагою білогвардійських державоохоронних органів. Адже всі їх службовці були колишніми вояками, на відміну від більшовицьких, махновських та українських сил безпеки, де величезний відсоток людей не мав ані військової освіти, ані певного військового досвіду.

Протидія шпигунству, агентурним мережам, агітаторам та іншим особам, що своїми діями загрожують державній безпеці – справа необхідна, однак важливіше попереджати їх діяльність. Це буде одночасно і тактичною, і стратегічною перевагою над опонентом.

У даному контексті сили безпеки Білого руху на Півдні України не змогли попередити ані успішні дії військ та дипломатів П. Скоропадського, ані успішних агітаційних операцій Директорії, ані розгортання широкого повстанського руху та просування військ більшовиків, економічного та політичного тероризму, бандитизму тощо. Вся система державоохоронних структур постійно працювала над усуненням не причин, а наслідків. Це призвело до того, що на середину 1920 р. дані органи виявилися безпорадними і не могли здобути не тільки стратегічної, але й тактичної переваги над опонентами.

Ще одним як тактичним, так і стратегічним прорахунком було неврахування психології населення на підпорядкованих територіях. Для того аби успішно проводити операції з виявлення шпигунів, власних зрадників та подвійних агентів, треба мати уявлення про територію, на якій існує потреба діяти, знати про звичаї та менталітет певних груп і національностей громадян. Завдяки таким знанням можливо передбачити, звідки, перш за все, чекати зраду чи інші антидержавні дії, що порушують нормальний перебіг економічної, політичної, військової ситуації на підконтрольній території [448, с. 575-577].

У даному контексті зазвичай професійні державоохоронні структури розробляють цілі доктрини боротьби із стратегічними опонентами. Білим рухом цього зроблено не було саме через неврахування специфіки Півдня України, його полінаціонального складу населення, психології малого землевласника-селянина, що складав переважну більшість населення регіону. Замість реальної роботи випускалися лише прокламації командування про недопущення міжнаціональних конфліктів та «єднання заради перемоги» [61, с. 1].

Отже, стратегічна ціль державоохоронних структур Білого руху на теренах південноукраїнського регіону складалася з багатьох окремих ліній, які утворювали генеральну стратегію. Вся діяльність спеціальних органів безпеки держави пов'язана зі стратегією державних інтересів.

Діяльність державоохоронних структур (контррозвідки, Державної варти, комендатур) Білого руху на Півдні України була заснована на старих імперських методах роботи. Російський генералітет вперто відмовлявся впроваджувати в дію принцип «бий ворога його ж зброєю», вважаючи надійними принципи роботи державоохоронних структур зниклої з політичної карти Російської імперії.

Стратегічними цілями спецслужб білогвардійців були: підірив сил супротивника; покращення своєї матеріально-технічної бази; використання корупції та незадоволених режимами своїх супротивників; намагання створити власну ефективну систему державного управління; знищення політичних супротивників в тилу власної держави; попередження та боротьба із сепаратизмом.

Автор умовно розділив роботу державоохоронних структур на такі складові: протидія більшовикам, боротьба з українським національно-визвольним рухом, «анархістський» та «кримськотатарський» напрямки.

3.2 Боротьба сил безпеки Білого руху проти українського національного руху та підпілля на Півдні

Жовтневий переворот 1917 р. у Росії призвів до остаточної дефрагментації російської державності. Фактичними правонаступниками став білогвардійський рух, що висунув тезу відродження «єдиної та неподільної Росії». На Півдні колишньої імперії даний рух очолив А. Денікін. Саме за його безпосереднього керівництва була створена широка мережа державоохоронних органів, що повинні були взяти внутрішньополітичну ситуацію під свій повний контроль. Тогочасні реалії висували на передній план військове вирішення конфлікту без можливості політичного врегулювання. Враховуючи подібну постановку проблеми, армія та державоохоронні органи відігравали у білогвардійців доволі важливе значення. Під державоохоронними органами автор розуміє сукупність правоохоронних органів держави різного призначення. До цієї сукупності входять такі спеціальні структури, як контррозвідка, військова комендатура, Державна варта. Ці структури, на відміну від армії та розвідки, є внутрішньо орієнтованими службами, що спрямовані на правоохоронну та державоохоронну діяльність.

З початком військово-політичної ескалації у 1918 р., розколом колишньої Російської імперії на окремі державні утворення та розкіл суспільства на тих, хто підтримував більшовиків і тих, хто став на шлях боротьби з ними починається процес активної боротьби за підтримку населення та контролю за територіями, в тому числі й на теренах південноукраїнського регіону.

Важливим є визначення місця Білого руху серед усіх військово-політичних угруповань на теренах регіону. Так, ми можемо говорити про те, що контрреволюціонери де-факто виступали за «єдину і неподільну Росію», у то же час спиралися у своїх прагненнях на населення території, що населялася в основному українським етносом. В даному контексті цікавим є якраз даний дуалізм між ідеологією та її практичним втіленням у життя.

У ході національно-визвольних змагань Південь, як і інші регіони України, зазнав глибокої внутрішньої трансформації [452, с. 446]. Плином подій він був втягнутий як загальноукраїнський суспільно-політичний процес дискурс, так і в загальноросійський, внаслідок якого відбувалися майже взаємовиключні процеси – одночасна інтеграція регіону, як у структуру українського руху так і у лоно білогвардійського державного утворення. На нашу думку саме це привело до того, що південноукраїнський регіон на доволі довгий період став територією політичної, військової та соціально-економічної нестабільності.

Білогвардійський генералітет за будь-яку ціну намагався поширити свій вплив на території Південної України. Державоохоронні органи намагалися завербувати в якості агентів українських політичних й громадських діячів, освітян та військових.

Агентурна мережа, що діяла на теренах Півдня доволі інтенсивно працювала на дискредитацію української державності. Протидія українському визвольному руху була однією з ключових генеральних ліній стратегії як контррозвідки загалом, так і агентурної мережі.

Агентурні осередки спецслужб Білого руху фокусувалися над тим, аби остаточно встановити ефективний контроль над нашою державою, що де-факто була базою як матеріальних так і людських ресурсів. Крім того, саме Україна вважалася плацдармом для відновлення колишньої імперії.

Активність агентів пояснювалася тим, що сама армія не могла висувати політичних ідей [276]. «Політичної програми у армії не може бути. Ми повинні завоювати порядок, при якому народ, вільно вискаже свою волю», – так висловив позицію Білого руху генерал П. Врангель [202, с. 24].

В той же час, беззаперечна більшість діячів Білого руху вважала Україну невід'ємною складовою «відновленої Росії» та не допускала навіть думки про її незалежність [212, с. 10]. Саме тому на Півдні України був задіяний широкий

спектр інституційних можливостей державоохоронних структур. Останні були покликані не допустити вільного функціонування політичних партій, гуртків та організацій, що відстоювали ідею незалежності та суверенності України. На фоні подібних задач у регіоні був встановлений справжній політичний терор, що безпосередньо підтверджував сам командуючий армією [209, с. 94].

Періодизація боротьби спецслужб Білого руху проти української державності автор має свою певну специфіку, яка була окреслена у попередньому підрозділі під час аналізу стратегічних цілей.

Першим неофіційним контррозвідувальним середовищем на Півдні України були окремі колишні офіцери імперської армії, що пробиралися через територію України на Дон та Кубань для продовження боротьби, за закликом своїх генералів. По дорозі деякі з них збирали інформацію про українські військові загони, що формувалися, про загальну політичну картину та відношення до проголошеної УНР. Так, відомо, що чеський поручик Ф. Клецанда (знаходився у російському полоні, а після розпаду Росії пристав на ідеї Білого руху) збирав матеріали проти Центральної Ради і навіть переконував, що повалити цей режим – справа місяця-двох [231, с. 246].

У цей період на теренах України де-факто відбувався процес кристалізації українського визвольного руху. Політичні процеси серед української політичної еліти дозволяли робити висновки про соціальну, політичну та військову потугу України. Зокрема, саме через відкритість українського політичного процесу білогвардійські очільники не розпорозували сили на протидію Українській Центральній Раді, вважаючи її нестабільним інститутом, який у будь-який момент може зникнути з політичної карти регіону.

Однак М. Алексєєв, будучи грамотним штабним співробітником і офіцером, що цікавився історією відмовився від цієї ідеї через те, що існувала вірогідність розгортання масштабної партизанської війни проти Білого руху, який за його ж висловом «українці ненавиділи» і прагнули будь-що позбутися від його впливу [338, с. 71].

Один з перших, але також неофіційних осередків спецслужб Білого руху діяв у м. Бердянську. Так, весною 1918 р. недовгий час існувала організація, що за непрямым підтвердженням виступала в якості контррозвідувального пункту. Дана

структура діяла на базі Бердянського відділення всеросійської «Спілки скалічених воїнів» та чолі з унтер-офіцером В. Панасенком та полковником А. Абольянцем [191, с. 23].

Прямої участі у протидії українському національному рухові дана організація не приймала, через нетривалий час свого існування. Проте «Спілка» стала реальною силою враховуючи її чисельність (400-550 осіб). У кінці квітня 1918 р., перед приходом у місто австро-німецьких військ і гетьманської адміністрації, за підтримки вояків М. Дроздовського сталася невелика збройна сутичка з співробітниками місцевого банку, що вже перейшов під контроль уряду Української Держави. Ця сутичка була спровокована тим, що банківські службовці відмовилися прийняти казначейські білети від «дроздовців». Організація припинила свою діяльність після Бердянського повстання у квітні 1918 р., її члени виїхали з міста разом з загоном полковника М. Дроздовського [213, с. 32].

Загалом, у перший період розвитку і становлення спецслужб жоден пункт чи відділ, окрім Бердянського осередку не проявляв активності і їх діяльність не зафіксована документально. На нашу думку це відбувалося через те, що як ми і зазначали вище – білогвардійське командування не вважало Центральну Раду серйозним опонентом.

На другому етапі одним з найвідоміших став Маріупольський пункт контррозвідки № 6 під керівництвом штаб-ротмістра В. Насевзика. Цей осередок позначився у липні 1918 р. диверсією проти Української Держави, основною ціллю якої стала фізична ліквідація полковника Ф. Боржинського (військовий, що був офіційним урядовим аташе при Всевеликому війську Донському). Українського офіцера та дипломата було вбито агентами білогвардійських спецслужб на території Маріупольського повіту поблизу Волновахи [293, с. 20-22]. Причини ліквідації досі невідомі, однак, це може бути пов'язано з проведенням завершальної фази переговорів про перехід Дону під юрисдикцію Української Держави.

Зазначимо, що на другому етапі протистояння українському визвольному руху білогвардійські державоохоронні структури отримали доволі серйозного стратегічного опонента. П. Скоропадський, будучи військовим надавав великого значення розвідці на контррозвідці, а також поліційному елементу. Саме тому, для

протидії білогвардійським структурам було створено структури, що мали б стати оплотом стабільності України як в цілому на всій території, так і особливо на Півдні. Гетьман вважав за необхідно проводити одночасно дві зовнішньополітичні лінії – на протидію Білому руху та на опосередковану допомогу йому. Це давало П. Скоропадському низку переваг: він зберігав сталість державних структур та цілісність держави, а формуванням білогвардійських армій зменшував чисельність російського, ворожо налаштованого офіцерства в середині країни.

Варто відмітити, що у 1918 р. територія Північного Приазов'я стає знаковою у підготовці військової операції Гетьманату проти Добровольчої Армії, що заважала відновити етнічні кордони Української Держави. Як відомо, на той момент П. Скоропадський вів перемовини з представниками козачих урядів Всевеликого Війська Донського та Кубанською Народною Республікою про приєднання до України. Перемовини йшли важко через тиск на козачих дипломатів збоку емісарів Добровольчої Армії.

В цей час головним місцем роботи контррозвідки і розвідки білогвардійців стає як раз Приазов'я. Це пояснюється тим, що саме в цій військовій локації були зосереджені війська Гетьманату для проведення десантної операції по звільненню районів Дону та Кубані й приєднанні їх до України. Однак спецслужби Білого руху за допомогою червоних пропагандистів вміло провели декілька масованих інформаційних атак по зниженню мотивації та бойового духу Запорізької дивізії Української Держави, і десантну операцію Гетьман наказав тимчасово відкласти, навзамін спробувавши провести сухопутну інтервенцію в ці регіони при підтримці Військово-Морського Флоту Української Держави та Військово-Повітряних Сил [437, с. 71].

Після зміни планів і відтермінування десантної операції Гетьман П. Скоропадський наказав посилити розвідувальну діяльність на Кубані, на що миттєво відреагували генерали М. Алексєєв та А. Денікін. Контррозвідка Добровольчої Армії отримала завдання віднайти та ліквідувати або перевербувати всіх агентів, що діяли на теренах Кубані та районах східного Донбасу. Однак спецслужби Гетьманату настільки майстерно спрацювали, що знайти вдалося лише декілька осіб з філерської служби розвідки. Лише після падіння Української Держави денікінськими контррозвідниками у Луганську (де знаходився центр

зв'язківців гетьманської контррозвідки) були знайдені документи, в яких йшлося про розгортання масованої інформаційної, культурної та релігійної пропаганди задля формування проукраїнської консервативно налаштованої суспільної думки, яку варто було спрямувати у русло ідеї возз'єднання з Україною Всевеликого Війська Донського та Кубані. Крім того, передбачався так званий план «Б», в якому йшла мова про підготовку збройного заколоту проти білогвардійців і проголошення федерації регіонів з Українською Державою «під булавою Гетьмана» [295, с. 85].

Вище зазначені плани українського гетьманського командування нашоухують нас на аналогії з сучасною ситуацією в нашій країні. Адже саме такий розвиток подій, але вже направлений проти нас передував розгортанню повномасштабної агресії Російської Федерації на суверенні території України.

В інших містах України саме при Гетьманаті розгортається активна мережа агентів Білого руху, що потім вливаються у ряди контррозвідки Добровольчої армії.

Так, у Миколаєві протягом 1918-1920 рр. діяв Центр Добровольчої армії (очільник генерал М. Вольцевич) та армійський осередок контррозвідки, що де-факто діяв разом із КРП міста (керівник – полковник М. Стройков). Їх діяльність, на відміну від багатьох інших, була найбільш продуктивною, зважаючи на наявність у населеному пункті стратегічних підприємств, над якими було дуже життєво важливо встановити контроль проросійських організацій та чиновників для ведення тотальної підривної кампанії та саботажу [334, с. 117-119].

Відомо, що у місті на адміністративних посадах в Українській Державі працювали агенти-білогвардійці – виконуючий обов'язки місцевого комісара П. Шахотін та виконуючий обов'язки начальника місцевої варти Я. Зіберт. Ці діячі проводили вербування та антиукраїнську агітацію серед службовців Державної Варти гетьманського уряду.

Крім того, архівні документи свідчать, що агентура працювала в місцевому управлінні Морського Міністерства Української Держави і на суднобудівній верфі. Незважаючи на постійні доповідні записки місцевого керівництва департаменту контррозвідки Української Держави П. Шахотін та Я. Зіберт не були ані заарештовані, ані звільнені зі своїх посад [290, с. 116-119]. На нашу думку це

пояснюється тим, що частина департаменту контррозвідки Гетьманату мала відношення до так званої «подвійної агентури».

У Херсоні білогвардійські спецслужби (як армійські так і урядові) діяли з весни 1918 р по весну 1920 р., але особливої активності тут вони не проявляли. Контррозвідка провела декілька незначних операцій по збору коштів та вербуванню офіцерського складу серед української місцевої адміністрації, міліційних частин та Державної Варти.

Згідно з свідченнями дослідників, до співпраці у якості агентів вдалося залучити близько 100 осіб, які відповідно до своїх завдань добували необхідну інформацію і займалися зовнішнім спостереженням. Антигетьманське повстання в грудні 1918 р. призвело до зміни влади, в тому числі і на Півдні України [164, с. 2]. Але на даних територіях влада нового національного уряду (Директорії) була номінальною, через те і білогвардійські спецслужби діяли практично відкрито. У місті стали посилено діяти вербувальники та агітатори денікінської армії [48, арк. 1]. Крім того, було проведено декілька спецоперацій по вербуванню колишніх гетьманських чиновників, які перешли на сторону Директорії. Останні повинні були стати основою місцевої денікінської адміністрації у разі захоплення міста.

В січні 1919 р., в Херсоні розпочало роботу відділення Українського національного союзу. Ініціаторами створення національного союзу були діячі «Просвіти» [146, с. 1]. 12 січня був створений «Український національний клуб». Представники українських політичних партій розпочали активно брати національно-просвітницькі функції на себе. Зокрема декларувався активний перехід на українську мову спілкування [148, с. 1], що прямо протипоставлялося білогвардійській офіційній мовній доктрині.

У 1919 р. Херсон декілька разів переходив із рук в руки. Цьому сприяла доволі швидка зміна стратегічного становища. В серпні 1919 р. Херсон був захоплений підрозділами Збройних сил Півдня Росії генерала А.Денікіна. На короткий час на Херсонщину повернулися дореволюційні порядки, з якими повернулося й негативне ставлення до «українського сепаратизму» [446].

В свою чергу у місті Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадський діячів. Серед них були Т. Біланенко – член

Трудового Конгресу і голова елісаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та інші.

Не гребувала білогвардійська контррозвідка використовувати у своїх цілях і кримінальні елементи. Так, майже по всьому Півдню з середині 1918 р. починають розходитися фальшиві грошові знаки. Купюри виготовляв фальшивомонетник В. Шишло за підтримки білогвардійських спецслужб. Це робилося з декількома цілями. По-перше – фальшиві гроші знецінюють національну валюту, яку запровадив П. Скоропадський. По-друге – це було потрібно для того, аби спровокувати паніку серед місцевого населення. Паніка в свою чергу скеровувалася на владні інституції, які повинна були стати в очах суспільства головними винуватцями у фальшуванні грошових знаків.

По-третє, такі дії надавали переваги для вербування агентури, адже розповсюдження фальшивих грошей каралося законом, а людина під страхом попасти в гетьманську в'язницю могла пристати на пропозиції співробітництва з білогвардійцями [424, с. 78].

На третьому етапі боротьби білогвардійської контррозвідки проти українського національного руху до вже діючих осередків спецслужб у містах Бердянськ, Маріуполь, Миколаїв та Херсон долучилася Одеса, Юзівка, Катеринослав та Кримський півострів.

Важливо зазначити, що й методи роботи різко змінилися. Державоохоронні структури перейшли від збирання та аналізу інформації до безпосередньої оперативної діяльності. Це пояснюється тим, що ситуація на фронті та в тилу вимагала швидких кроків з нейтралізації підривної діяльності стратегічних опонентів.

Наприкінці весни 1919 р. воєнно-політична ситуація на Півдні України драматично ускладнилася. Жорстока більшовицька політика різко ослабила позиції більшовизму в регіоні. У травні 1919 р. Денікін завдав удару по Червоній армії біля південного кордону Донбасу.

Повстання Григор'єва в тилу радянських військ сприяло успішному наступу денікінських військ на Півдні України. На початку червня 1919 р. військові дії розгорнулися на території Таврійської, Катеринославської, Донецької, Харківської та інших губерній. Великих успіхів денікінці досягли в ході Кримської операції.

Війська під командуванням генерала Я. Слацова розгромили кримське угруповання радянських військ. Це забезпечило захист тилів Добровольчої армії в ході її подальшого наступу. 14 червня війська Май-Маєвського взяли Харків, а 28 червня 1919 р. корпус генерала Шкуро оволодів Катеринославом.

Закріпившись на Півдні України, білогвардійці приступили до встановлення в регіоні свого режиму [450, с. 49]. Все це давало зайві переваги українському руху соціалістичного та анархістського спрямування, що для білогвардійців не вирішувало проблеми. Саме тому, державоохоронні структури Білого руху стали зброєю проти українського патріотичного руху. Русифікаторська політика стала основною рисою внутрішньополітичних реалій на Півдні.

У друкованій відозві «Населению Малороссии» [179, с. 1] А. Денікіна російська мова оголошувалася державною, вживаною у всіх урядових установах та державних навчальних закладах. Водночас для бажаючих дозволялося вживання місцевої, малоросійської мови у приватних школах, в установах регіонального самоврядування та місцевих судах [210, с. 142-143]. А невдовзі головнокомандуючий Полтавською, Катеринославською і Харківською губерніями генерал Май-Маєвський видав «Основные положения, принятые Особым совещанием по вопросу об украинских школах» (наказ №22), якими заборонялося викладання національної мови в Україні [165, с. 1].

Про це ж заявив незабаром і попечитель харківського шкільного округу С. Блінов. Зокрема, він наголошував на тому, що українські гімназії можуть існувати тільки як приватні шкільні установи і прав на допомогу з боку уряду не мають [166, с. 1].

Отже, відновлення дореволюційного імперського законодавства в галузі освіти позбавляло фінансової підтримки держави навчальні заклади з малоросійською мовою навчання, відносячи їх до категорії приватних. Російськомовні ж школи перебували на державному утриманні. Такі ж вказівки було дано й земствам. Заходи по руйнації національної школи з боку денікінських властей призвели до гострої опозиції українського народу.

Так, досить рішуче стали на захист національної школи всі українські культурно-просвітні організації і товариства. Зокрема, «Всеукраїнська учительська спілка», «Товариство шкільної освіти», «Товариство Просвіта».

В той же час опозиційна діяльність українських культурних установ натикалася на протидію державоохоронних структур Білого руху. Багато разів білогвардійські державоохоронні органи об'єднували свої зусилля з англійцями та французами для боротьби проти українських культурних установ. Результатом такої співпраці в Одесі стало тотальне придушення діяльності національних українських культурних осередків. Так, поряд з іншими установами перестала існувати і Просвіта. Було заборонено використовувати українську мову в діловодстві, освіті, культурі [385, с. 56-60].

В Одесі, через стратегічну важливість міста з зими 1918 р. проводилась досить активна діяльність по розгортанню агентурної мережі та осередку контррозвідки. Безпосередньо цим займалися Центр Добровольчої Армії (керівник віце-адмірал Д. Ненюков) та одеський осередок спецслужб під командуванням В. Орлова.

Незважаючи на нестабільне положення українських урядів в регіоні, саме Одеса була чи не найбільш проукраїнськи налаштованим містом Південної України. Про це свідчать ті факти, що саме тут існували постійні українські місцеві адміністрації, квартирувалися частини національного війська тощо. Водночас спецслужби Білого руху також мали сильні позиції в місті. Чисельність агентурного штату на кінець 1918 р. складала понад 40 тис. осіб [425, с. 143-145].

Завданням спецслужб в Одесі було розбалансування діяльності місцевих органів влади. Відповідно до мети і цілей у повітові управи, військові українські загопи що дислокувалися в місті було впроваджено більше 1,5 тис. осіб. Спецслужби Гетьманату, які ще діяли аж до січня 1919 р. не змогли виявити осіб, що передавали інформацію білогвардійському командуванню, також цього не змогла зробити контррозвідка Директорії. Це було зумовлено допомогою спецслужбам Білого руху з боку служб безпеки Антанти, що перебували у місті [293, с. 20-22].

Так, за свідченням керівників британської розвідувальної місії полковника Дж. Вейда, полковника У. Смітта, С. Молле, Г. Джонсона, А. Фархема, розвідниці – журналістки Дж. Уотерман спецслужби Антанти проводили спільні британсько-російські контррозвідувальні спецоперації спрямовані на підрив авторитету Директорії та її лідерів. Ці операції мали свій ефект через низку причин: 1)

загальна втома населення від військових дій; 2) робота величезної кількості агентів, як штатних, так і позаштатних, що намагалися спровокувати населення на збройний опір прихильникам Директорії [476, с. 209-216].

Допомагали місцевому осередку боротися проти української влади та спецслужб і французи. Французький контррозвідник Л. Вілен зазначав, що «спецслужби працювали щосили – масові арешти, постійні облави...». У березні 1919 р. відбулася безпрецедентна подія: проводячи нараду зі співробітниками українських органів безпеки уряду Директорії, Л. Вілен вимагав «порозуміння» і «плідної співпраці» з російськими білогвардійськими органами безпеки. Цього не відбулося через категоричні негативні відповіді на такі пропозиції з боку українських силових структур. Однак в подальшому такі випадки співпраці все ж були.

Результатом спільної антиукраїнської діяльності спецслужб Білого руху, британських і французьких контррозвідників в Одесі стало тотальне придушення діяльності національних українських культурних осередків, моральний розлад особового складу українського гарнізону міста, дезертирство з військових частин і їх перехід на бік Добровольчої Армії.

Незважаючи на досить продуктивну діяльність одеської білогвардійської контррозвідки в доповідях Освідомчого Агентства (ОСВАГу) ми спостерігаємо критику в адресу не тільки місцевої владної адміністрації, але й самих спецслужб.

Так, в місті, за їх словами, діяли конспіративні організації Директорії. За інформацією вони мали в своїх руках величезні суми грошей, що йшли в основному на агітаційну роботу серед офіцерів та солдатів Добровольчої Армії та залізничників. Як приклад надається інформація про випадок перемовин по прямій телефонній лінії двох телеграфістів станції Одеса-головна з агентом спецслужб Директорії (що займали тоді станцію Затишшя неподалік міста) про надання 3 мільйонів карбованців на агітаційну діяльність на користь української влади [294, с. 52].

На думку автора, пропагандистська робота в той момент могла сприяти закріпленню Директорії в одеському регіоні через те, що офіцери Добровольчої Армії не отримували жалування. Крім того, більшість з них за походженням були

українцями і раніше служили в збройних загонах УЦР та Гетьманату, а отже могли піти на співпрацю.

ОСВАГ також згадує і те, що спецслужби Директорії протидіяли розповсюдженню газет і журналів, які випускалися під егідою Добровольчої Армії та її Уряду. Так, наприклад, говориться про тотальний викупування невідомими особами газети «Селянська справа», яка потім знищувалася, а у продаж поступали примірники з такою ж назвою, але з україноцентричною пропагандистською інформацією, що була вигідна петлюрівському уряду та його спецслужбами [295, с. 88].

У порівнянні з одеськими силами державної безпеки Білого руху контррозвідувальний пункт № 7 під керівництвом поручика Россосо у м. Юзівка, що розпочав свою діяльність з середини 1919 р., не позначився масовими операціями проти українського національного руху.

Цей осередок був однією з частин армійських спецслужб Білого руху на теренах Південної України, але підпорядковувався Таганрозькому Центру контррозвідки [45, арк. 32]. Із документів відомо, що Юзівський осередок був чи не єдиним, який досить пасивно працював проти українського національного руху та урядів. Це, на нашу думку, пояснюється слабкістю українських урядових позицій в Юзівці. Де-юре київську владу, починаючи від УЦР і закінчуючи Директорією УНР, у Донбасі визнавали всього 2 повіти: Бахмутський та Маріупольський [51, арк. 14; 49, арк. 13]. Інші ж території підпорядковувалися або маріонетковій радянській Донецько-Криворізькій Республіці, або Кубанській Раді.

Однак в архівах збереглася телеграма, датована 9 серпня 1919 р., в якій містилася інформація від агентів Маріупольського пункту № 6 для очільника Юзівського осередку контррозвідки. В ній йшлося про те, що на ім'я генерал-губернатора прийшла анонімна записка такого змісту: «За моєю інформацією в вашій місцевості серед населення, а особливо серед вчителів поширюється широка підтримка петлюрівського руху та ідеї соборності і незалежності України. Вимагаємо прийняти рішення, що визначенні планом боротьби з ворожими агітаторами у військовий час» [11, арк. 33].

Така вимога могла означати тільки одне – розстріл або широко розповсюджену практику децимації мешканців (людей вишиковували в стрій і

кожен 10-й в шерензі розстрілювався, або вішався) [30, арк. 1–2]. Однак інформації про виконання наказу знайдено не було.

На теренах Бахмутського повіту Катеринославської губернії український національний рух, що був розповсюджений у таких населених пунктах як Бахмут, Голівка, Єнакієве, Попасна, Юзівка, теж зазнавав утисків державоохоронних структур Білого руху. Так, комендант Юзівки дав розпорядження Державній варті провести слідчі дії проти «Просвіти» та припинити її антиросійську пропаганду [44, арк. 35].

Подібним до Бахмутського повіту були й Верхньо–Дніпровський, де членів «Просвіти» переслідували як агентів українського сепаратизму та злочинців (Додаток Б). Такі дії часто не були результативними, адже останні осередки українських організацій були розгромлені ще в часи тотального домінування більшовиків у регіоні у 20-х рр. ХХ ст. Українські патріотичні організації діяли навіть у населених пунктах Маріупольського повіту, де більшість населення становили греки (Сартана, Кальчик, Мангуш). Однак і в цих селищах їх переслідували співробітники контррозвідки та Державної варті Білого руху. Крім того, дуже частим було переслідування на офіційному рівні [43, арк. 568].

Активно працювали спецслужби Білого руху і в Катеринославі. З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, білогвардійська влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважали «мазепинцями», зрадниками Росії [54, арк. 18]. У Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів: співробітників «Союзбанку», «Просвіти», «Спілки споживчих товариств»; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій [170, с. 2]. Відбувалися арешти українських діячів у Києві й інших містах [276].

Катеринославський поміщик Родзянко в своїй записці до генерала А. Денікіна звинувачував навіть все місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапітом у тому, що вони – натхненники петлюрівщини. Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування та державоохоронних органів не було навіть згадки про будь-які автономні права України. Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої Росії. Люди оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький [385, с. 167].

Діяльність державоохоронних органів відзначилася відвертим свавіллям, терористичною спрямованістю у місті. За чотири перших дні окупації було розстріляно 3 тисячі мирних громадян, а за наступні півтора місяці місто майже обезлюдніло [435, с. 55], що викликало обурення навіть у самого Головнокомандувача Добровольчою Армією А. Денікіна. «Ще ніколи, інститут контррозвідки не набував такого поширення... Це було наслідком «болісної манії, створеної недовір'ям і підозрою, що розлилися по країні... Контррозвідувальні органи густою мережею вкрили територію Півдня. Вони іноді слугували джерелами провокації й організованого грабінництва...» [209, с. 95].

Відтак, можемо говорити, що денікінська контррозвідка встановила жорсткий контроль над політичною та соціальною ситуацією в місті. Це пояснюється тим, що спецслужби ретельно готували оперативне забезпечення наступу своїх військ на центральній ділянці фронту. Однак не маючи ніякого іншого важелю впливу на населення крім терору і залякування, застосовували саме його.

Спецслужби Білого руху активно діяли і проти державних структур та Збройних сил Директорії УНР. Досить великий об'єм фінансування даного напрямку дозволив залучити до співробітництва близько 20 тис. осіб. Завдяки цьому контррозвідка мала повну інформацію про пересування загонів петлюрівського уряду. Зокрема це було суттєвим важелем стримування наступу Директорії на території, що прилягала до центральної локації фронту (яким був Катеринослав) [449, с. 88].

Олександрівськ також вирізнявся широким розмахом репресій проти українського руху, зокрема проти культурницьких організацій. Білогвардійцями в м. Олександрівську було знищено бібліотеку «Просвіти», що налічувала тисячі томів. В приміщенні Народного дому, де перебувала в той час Олександрівська «Просвіта» була розквартирована військова частина. «Ті вояки всі книжні шафи порозбирали, книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторожу Народного дому вдалося врятував трохи тих книг, які він брав мов би також палити» [449, с. 163-170].

Відтак, можемо говорити, що денікінська контррозвідка встановила жорсткий контроль над політичною та соціальною ситуацією в місті. Це

пояснюється тим, що спецслужби ретельно готували оперативне забезпечення наступу своїх військ на центральній ділянці фронту. Однак не маючи ніякого іншого важелю впливу на населення крім терору і залякування, застосовували саме його.

Зрозуміло, крім міст Півдня спецслужби Білого руху активно діяли і проти державних структур, Збройних сил Директорії УНР. Досить великий об'єм фінансування даного напрямку діяльності дозволив залучити до співробітництва близько 20 тисяч осіб. Завдяки цьому контррозвідка мала повну інформацію про пересування військових Збройних Сил та загонів петлюрівського уряду. Зокрема це було суттєвим важелем стримування наступу Директорії на території, що прилягала до центральної локації фронту (яким був Катеринослав) [437, с. 88].

Ситуація з існуванням спецслужб Білого руху на території Кримського півострова мала певні особливості. Тут була необхідність вести протистояння не тільки з українським рухом, але і з кримськими татарами, що або підтримували єдність з Україною, або вимагали незалежної держави. Незважаючи на це, хоч і незначна, але відбувалась протидія українському національному руху у містах Ялта, Керч, Севастополь, Феодосія, Сімферополь, Балаклава.

Фактично всі осередки Кримського Центру Добровольчої армії та армійської контррозвідки почали свою діяльність із зими 1918 р., коли юридично від управління був відсторонений уряд генерала М. Сулькевича, який підтримувало німецьке командування [206, с. 96-99].

До весни 1919 р. на території Кримського півострова головним завданням спецслужб Білого руху (урядових і армійських) була протидія діяльності німецьких військових, які підтримували український рух, як опозиційних до денікінського. Так, у період зими 1918 – весни 1919 р. контррозвідниками було виявлено понад 100 німецьких офіцерів, що намагалися разом з нашими осередками опору налагодити діяльність антиросійських підпільних організацій. В Севастополі було викрито організований командуванням австро-німецьких військ підпільний осередок спецслужб, що складався з місцевих мешканців і татарів проукраїнської («малоросійської») політичної орієнтації [389, с. 630-631].

Варто відзначити, що у Севастополі, зважаючи на його статус «головного портового міста» південноукраїнського регіону, була налагоджена одна з

найчисельніших агентурних мереж на теренах Криму, яка налічувала до 2 тис. осіб. Крім того, Кримський Центр контррозвідки, що знаходився в місті, мав у своєму складі до 18 офіцерів. Варто сказати, що саме за їх участю було закрито близько 10 освітніх гуртків проукраїнської орієнтації [486, с. 321].

Білогвардійська контррозвідка намагалися невілювати вплив українців пропагандою. І якщо спочатку основний удар падав на більшовиків, то з падінням Гетьманату орієнтири змінилися [468, с. 108].

Однак, незважаючи на негативні тенденції в роботі кримських осередків контррозвідки, існували і певні позитиви. Так, саме контррозвідка Білого руху змогла затримати колишніх офіцерів гетьманської армії, що створили озброєне угруповання і займалися мародерством і насиллям в селах поблизу Севастополя. За допомогою оперативної розробки спецслужб цих осіб вдалося вистежити та негайно провести затримання і суд [283, с. 156-168].

Після зайняття території півострова розпочинають свою роботу паспортно-пропускні пости у Керчі та Феодосії. Дані структури, маючи контррозвідувальні функції, займалися перевіркою паспортів і висилкою осіб, що визначалися як «підозрілі елементи» та «малороси». Так, відповідно до звітів, за територію Кримського півострова за 1919-1920 рр. було вислано 5,5 тис. осіб, серед них були колишні вояки, чиновники та освітяни що були учасниками національного українського руху [206, с. 110-112].

На території Кримського півострова, незважаючи на те, що він був населений переважно кримськими татарами, діяли українські патріотичні організації. Їх діяльність нашоувалася на шалений спротив білогвардійських державоохоронних органів.

Однак у Криму співробітники останніх діяли дещо інакше, ніж на Донбасі. Тут застосовувалася практика дискредитації «Просвіти» та подібних структур. Починаючи з серпня 1919 р., у кримських газетах, що не мали прямого відношення до Добровольчої армії, стали публікуватися наклепи на український культурницький рух. Саме під такими приводами почалися гоніння на українську «Просвіту» уже при підтримці місцевого населення [409, с. 108].

У жовтні 1919 р. розпочався контрнаступ радянських військ Південного фронту. Після жорстоких боїв, які тривали тиждень, ініціатива перейшла до рук

Червоної армії. 16 грудня 1919 р. червоноармійці увійшли в Київ. А. Денікін за будь-яку ціну прагнув зберегти під своїм контролем Південь, тому 31 грудня 1919 р. він надіслав телеграму головноначальствуючому Новоросійської області генералу М. Шиллінгу, у якій вимагав утримати міста Одесу та Херсон. Однак, цього зробити не вдалося, і вже перебуваючи в Феодосії, А. Денікін 21 березня 1920 р. зняв із себе повноваження Головнокомандувача [450, с. 51].

У цей період білогвардійські збройні формування та державоохоронні структури перебували у фазі фрагментації та тотальної деморалізації, що не могло не відбитися на взаємовідносинах із українським національним рухом, який частина офіцера звинувачувала у своїй поразці.

Спробу переломити ситуацію у бік покращення відносин з українськими патріотичними організаціями зробив П. Врангель у 1920 р. Зважаючи на становище на фронті, він намагався домовитися про співпрацю з усіма політичними угрупованнями, хто був вороже налаштований до більшовиків.

Генерал вважав хибним політичний курс А. Денікіна. Монархіст за переконаннями, прибічник жорсткої військової диктатури, П. Врангель змінив напрямок білогвардійської політики. Плануючи вторгнення на материкову Україну з Кримського півострова, П. Врангель змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні. До того ж війська П. Врангеля на дві третини склалися з етнічних українців [453, с. 97].

Так, генерал своїм наказом дозволив функціонування української мови паралельно з російською та визнав окремішність України до скликання Установчих зборів. Крім того, він заборонив державоохоронним структурам проводити антиукраїнську політику на теренах Кримського півострова, у тому числі дискредитувати українські патріотичні організації [380].

Крім того, у рамках курсу на покращення відносин з українцями, П. Врангель своїм наказом дозволив провести з'їзд українського національно-патріотичного блоку. У роботі з'їзду взяли участь як партійні діячі, так і члени культурно-просвітницьких організацій: Союз хліборобів (гетьманська орієнтація), Феодосійська, Сімферопольська та Феодосійська громади, Катеринославське земляцтво тощо. Всі перераховані організації були ідеологами автономізму, однак чітко артикулювали у своїх програмних документах свободу розвитку української

мови та можливості незалежності у разі згоди на це майбутніх Установчих зборів Росії [254, с. 82].

Незважаючи на подібний політичний реверанс у бік українців, більшість наказів генерала саботувалася керівниками державоохоронних структур, а антиукраїнська політика продовжувалася, хоча й у більш завуальованому вигляді. Крім того, відкрита діяльність українських культурницьких організацій давала змогу представникам державоохоронних структур без особливих зусиль окреслити коло проукраїнських активістів на півострові та піддавати їх прихованій дискредитації.

Отже, третій період розбудови і діяльності спецслужб пов'язаний з подальшою інтенсифікацією контррозвідувальних акцій. Даний відзначився початком роботи антиукраїнського спрямування в Одесі, Юзівці, Севастополі, Ялті, Балаклаві та Керчі. Варто відзначити, що контррозвідка Білого руху на Півдні України проводила активну роботу і серед місцевого населення. Незважаючи на величезну кількість агентури та фінансових ресурсів населення не відгукнулося на цю пропаганду. На початку 1919 р. командування дало наказ припинити роботу у цій сфері і не відволікати сили від основних цілей (боротьба з більшовизмом) [228, с. 233].

Варто відзначити, що дії державоохоронних органів Білого руху у південноукраїнському регіоні, згідно з віднайденими джерелами, не були їх особистою ініціативою. Майже всі їх дії посвідчувалися відповідними наказами особисто А. Денікіна [128, арк. 21] або його довіреними особами, такими як В. Орлов [300, с. 7-8] та В. Шульгін [118, арк. 3], що був головним ідеологом білогвардійців.

Окрім контррозвідників державоохоронні функції виконувала Державна варта. Функції Державної варті закріплювалися законом, прийнятим Особливою Народою 25 березня 1919 р. На дану структуру покладалася обов'язки з охорони громадського порядку. Крім того, саме вона контролювала виконання наказів Головнокомандуючого та губернатора [296, с. 54]. Державна варта займалася перевіркою документів, повертала майно, що було незаконно реквізовано. Окремими наказами їй варті було надано право дозволяти чи забороняти виїзди громадян з певної території.

Зважаючи на величезну територію, що її контролював уряд А. Денікіна, чисельність формувань Державної варти також була чималою. На Півдні України Катеринославське відділення мало у своєму штаті понад 1 тисячу офіцерів та окрему бригаду, Чорноморське відділення – 1920 осіб та окрему бригаду. Харківська губернія (була однією з найбільших за територією) мала найбільшу чисельність варти – 3 тисячі осіб та окрему бригаду [297, с. 233]. Загальна чисельність варти складала понад 80 тисяч осіб, більше половини з якої було зосереджено на Півдні [44, арк. 27-29].

Однак, особливістю даного підрозділу було те, що він комплектувався з мешканців регіону [60]. Так, мобілізації проводилися за потребою [55, арк. 59], а до складу окремих рот полків та бригад брали тих, хто за певних причин не міг бути включений до бойових армійських частин [55, арк. 62]. Командування частин Державної варти мало право на наведення порядку всіма доступними методами [61, с. 1]. Однак доволі часто використовувався банальний терор відносно ідеологічних та політичних опонентів. Як свідчать матеріали карних справ [59, арк. 4], подібні операції проводилися як проти самих службовців Державної варти, запідозрених в українстві [124, арк. 2; 125, арк. 3], так і проти тих, хто потрапляв до рук білогвардійців за проукраїнську діяльність, зокрема представники організації «Просвіта» та представники українських партій [113, арк. 2].

Подібними ілюстраціями знищення своїх ідеологічних опонентів насичена майже вся історія білогвардійського руху на теренах південноукраїнського регіону. Доцільність подібного терору відносно українців пояснюється тим, що українські лідери не могли погодитися на умови білогвардійців (входження до складу Росії), а А. Денікін не міг поступитися принципом «єдиної та неподільної» Росії.

Що стосується антиукраїнської діяльності збоку Державної варти, то варто означити, що вона брала активну участь у антиукраїнському терорі. Це можна пояснити тим, що більшість українських діячів та представників культурних організацій була соціалістами та «сепаратистами» в очах білогвардійців, або «мазепинцями» як представники колишнього гетьманського уряду.

Однак, незважаючи на чисельність, діяльність варти на Півдні ускладнювалася тим, що українське населення не підтримувало російську армію (як білогвардійську, так і більшовицьку). Крім того, значна частина населення

підтримувала Н. Махна, а жителі міст (у переважній більшості) – українські режими.

В містах Півдня України російсько-білогвардійська Державна варта мала не тільки забезпечувати громадський порядок, до її завдань входила протидія повстанським намірам частини населення [471, с. 18].

Однак підходи до формування варти свідчать про те, що своїми діями білогвардійці підштовхували населення до збройної боротьби. Наприклад, у м. Бердянську Катеринославської губернії білогвардійська Державна варта була на 100% сформована з гетьманської структури, тобто відбулося просто перейменування. Подібні дані дають підстави говорити про наявне соціальне напруження, адже гетьманська варта до того дискредитувала себе корупцією каральними акціями [365, с. 287].

В самій же Державній варті Катеринослава та губернії відчувався брак кадрів. Наприклад, коли розгорнулося махновське повстання, дана структура не змогла чинити опір в жодному місті чи містечку. Винятком став лише Бердянськ, однак і там махновці (а саме – члени «Ініціативної група по боротьбі з контрреволюцією та збору одягу і взуття для повстанців» [142, с. 2]), підмовивши місцевих рибалок [197, с. 581], змогли захопити місто.

У містах Харківської губернії, куди входив і Бердянський повіт, Державна Варта займалася переважно лише бюрократичною роботою, видаючи дозволи на виїзд з міста. Харківська губерніальна Державна варта вирізнялася крайньою забюрократизованістю, а отже мала значно менше часу на суто оперативну роботу та виявлення неблагодійних елементів серед місцевого населення [5, арк. 29-36]. У свою чергу забюрократизованість ми можемо пояснити тим, що Харківська область входила у прифронтову зону, де діяла пропускна система для цивільного населення, і відповідно потрапити у зону бойових дій чи в прифронтові райони можна було лише за допомогою спеціальної перепустки, що видавалася керівництвом підрозділів Державної варти певного міста чи повіту.

Таким чином, у діях державоохоронних органів Білого руху яскраво проглядається відданість його керівництва традиціям військового мистецтва та діяльності спеціальних служб. Це яскраво ілюструється кроками як армії, так і сил безпеки на Півдні України. Керівництво останніх розуміло, що соціальна база

різного роду політичних режимів, в тому числі більшовицького, набагато ширша, ніж їх власна. Тому основною зброєю спеціальних служб стає діяльність спрямована на роздрібнення українського руху створення між їх різними угрупованнями атмосфери ворожості, несприйняття один одного, його маргіналізація. Саме задля цього державоохоронні структури встановили терор по відносно проукраїнських організацій, атмосфера якого мало відрізнялася від «червоного» терору.

Різноманіття державоохоронних структур та їх діяльність призводили до того, що в тилах білогвардійських військ виникали повстанські загони різної політичної орієнтації, які не давали змоги контрреволюціонерам вкорінитися на Півдні. Однак дії білогвардійських органів безпеки все ж завдавали певних ефективних ударів по державницькому українському підпіллю.

Створення доволі чисельної агентурної мережі допомагало протидіяти утвердженню української державності як на зовнішній арені, так і на внутрішньому полі. На протидію українському національному рухові були кинуті сили усіх державоохоронних структур. Така увага з боку командування Білого руху до остаточного «вирішення українського питання» пояснюється тим, що саме Україна з її матеріальними та людськими ресурсами розглядалася ними як плацдарм для відновлення колишньої імперії.

Протягом 1918-1920 рр. майже в усіх містах Південної України діяли осередки сил безпеки. Ці структури протидіяли як роботі цивільних місцевих адміністрацій, що представляли українські національні уряди, так і займалися саботажем і диверсіями в українських військових частинах. Майже вся територія Півдня України стала ареною діяльності контррозвідки Білого руху і, зокрема, Добровольчої армії.

Агенти білогвардійських спецслужб, які займали державні адміністративні, військові, освітянські й інші посади в державному апараті українських національних урядів, становили реальну загрозу для становлення української державності. В українських реаліях того часу, зважаючи на швидку зміну урядів та облич офіційної влади в армії, освіті, місцевому самоуправлінні, на активно протистояти службами державної безпеки Білого руху активно протистояти могла лише контррозвідка Гетьманату.

На боротьбу з українським національним рухом було кинуте чи не найбільші сили. У певні історичні проміжки ці сили перевищували навіть особовий склад, що був задіяний у протидії більшовикам.

3.3 Більшовизм та державоохоронні органи Білого руху на Півдні України

Створена у 1918 р. система державоохоронних органів Білого руху на Півдні України боролася проти багатьох політичних угруповань: українських національних рухів та урядів, анархістів та так званих зелених партизанів, отаманщини тощо. Але, все ж основним завданням визначалась боротьба проти більшовиків. Їх партійні осередки підпільно чи відкрито діяли майже в кожному населеному пункті Південної України. Зважаючи на чисельність, силу та популярність більшовиків, близько 60% особового складу державоохоронних органів Білого руху на Півдні України було кинуте на їх нейтралізацію.

Південь України у період 1918-1920 рр. був регіоном, на теренах якого розгорталася битва між кількома державницько-ідеологічними системами: національною українською, білогвардійською, анархістською та більшовицькою. Це була війна всіх проти всіх із нестійкими політичними союзами поміж супротивниками. Однак були і ті, що в жодному разі не йшли на будь-які домовленості і воювали один проти одного як прямими конвенційними засобами, так і за допомогою спеціальних служб – більшовики та білогвардійці. Глибинна ідеологічна прірва між цими стратегічними супротивниками призвела до того, що кожен із них вважав свого опонента стороною, що призвела до військового протистояння.

У даній ситуації державоохоронні структури повинні були виступати як запобіжник, що мав би убезпечити кожна із сторін від розкладання тилу та появи законспірованих осередків спротиву, які працювали б на опонента. Однак, реалії військового часу та тотальної недовіри населення на зайнятих територіях вносили корективи в діяльність державоохоронних органів Білого руху. Зокрема це яскраво проявлялося на Півдні України, де одночасно стикнулися декілька означених вище державницьких ідеологій.

Діяльність державоохоронних структур Білого руху проти більшовиків автор, як і у попередніх пунктах дисертації, спробував висвітлити за адміністративно-територіальним принципом їх існування та діяльності. Відповідно, як було означено раніше з усіх адміністративних одиниць білогвардійського уряду автор виокремив Новоросійську та Харківську області ЗСПР та Таганрозький округ Всевеликого війська Донського, у які входить Південь України у його сучасному історичному, історіографічному та географічному розуміннях.

Важливими для нашого дослідження є Новоросійська область ЗСПР разом із Перекопським та Дніпровським повітами, а також Кримським півостровом [388, с. 378]. Харківська область ЗСПР цікава нам переважно Катеринославською губернією [301, с. 68].

Військове протистояння білогвардійців і більшовиків на теренах Донбасу почалося вже в січні-лютому 1918 р. Донські козаки за наказом О. Каледіна почали Донбасько-Донську операцію із оперативного підпорядкування регіону військам Всевеликого війська Донського. Однак більшовицькому керівництву вдалося стримати наступ.

Наступним етапом військового протистояння білогвардійців та більшовиків на теренах південноукраїнського регіону став грудень 1918 р. У цей період Україна переживала одну із чергових змін державно-владного режиму і не могла контролювати власну територію. Цим спробували скористатися як більшовики так і білогвардійці. Вже на початку грудня 1918 р. командуванням Всевеликого війська Донського та Добровольчої армії було прийнято рішення про початок другої Донбаської операції. В процесі протистояння із загонами Червоної гвардії добровольцям вдалося до кінця місяця захопити східну частину сучасної Донецької області і поступово просувалися на Захід. У той же час більшовицьке командування за допомогою місцевих партизан і різнорідних загонів «отаманів» намагалося стабілізувати фронт і стримати просування стратегічного опонента, однак до літа 1919 р. Донецький басейн повністю перейшов під управління уряду А. Денікіна.

В середині травня 1919 р. Добровольча армія внаслідок вдалого наступу добірних офіцерських частин здобула Бахмут, Юзівку і Маріуполь [31, арк. 2-4].

Розбиті й деморалізовані червоні війська втрачали боєздатність, це потребувало напруженої роботи державоохоронних структур Білого руху, адже більшість більшовицьких частин переходила до партизанської боротьби, або перетворювалася на бандитські загони, що грабували селян, проводили постійні атаки на тиллові комунікації білогвардійців. Важливим фактором в роботі державоохоронних органів Білого руху було те, що місцеве населення (особливо сільські райони) категорично не сприймали більшовицьку владу. У той же час більшість місцевих мешканців не намагалася допомагати білогвардійцям у встановленні влади, лише спостерігаючи за протистоянням зі сторони.

На теренах Бахмутського повіту державоохоронні органи Білого руху, як і загалом по території Донбасу та прилеглих районах, діяли доволі активно у протистоянні з більшовиками. Це пояснюється кількома факторами. По-перше означена нами територія була найбільшою за концентрацією робітників на загальну чисельність населення, а по-друге, білогвардійцям було критично важливо взяти під тотальний контроль промислові райони та не допустити жодних диверсійних дій з боку опонента.

У Бахмутському повіті офіційні державоохоронні структури починали працювати відразу після захоплення міста військами Добровольчої армії.

Так, наприклад у м. Юзівка боротьба з підпіллям та явними прихильниками більшовиків велась достатньо активно починаючи з весни 1919 р. Тут діяв контррозвідувальний пункт Білого руху, що підпорядковувався Таганрозькому Центру. Керівник осередку поручик Россосо особисто контролював всі операції та після кожної з них відправляв звіт у Таганрог полковнику В. Штемпелю [44, арк. 9]. Майже відразу після захоплення міста денікінський уряд видав наказ № 1 «Робітників, що є нелояльними до нашого уряду розстрілювати або вішати після проведення військово-польового суду» [299, с. 127]. На практиці це означало надання широких повноважень державоохоронним структурам та впровадження практики «білого терору».

З телеграм відомо, що поблизу Юзівки на залізничній станції Желанна прихильники більшовиків намагалися створити комуну. Дізнавшись з ОРС (оперативно-розшукової справи) про такі намагання, комендант міста та керівник контррозвідки наказують начальнику варти станції заарештувати 7 осіб та

провести дізнання [50, арк. 22-23]. Судячи з наступних телеграм, наказ був виконаний [51, арк. 11].

З наявної інформації відомо, що за аналогічними епізодами проводилися слідчі дії, а справи скеровувалися до суду, як того вимагало тогочасне законодавство. Усіх, кого затримували за рішенням спецслужб, було засуджено військовим судом м. Юзівка [51, арк. 80–99]. Крім того, слід сказати, що у місті відділом контррозвідки проводилася й слідчо-розшукова робота, яка полягала у зовнішньому спостереженні за підозрюваними у шпіонажі, обробці оперативної інформації, яка надходила з доносів, стеженні та ізоляції політичних опонентів з подальшим переданням справи до судових органів.

За межами Юзівки відряджені агенти контррозвідувального пункту № 7 проводили операції, пов'язані з нейтралізацією намагань більшовиків організувати відкриті виступи у формі маніфестацій, мітингів і страйків. Так, згідно з даними архіву такі дії готувалися у містах Єнакієве та залізничних станціях Желанна, Доля, Оленівка, Велико-Анадоль [46, арк. 13, 45, 59, 61, 80, 99]. Ці виступи повинні були паралізувати транспортне сполучення, телефонний зв'язок і роботу підприємств. Але, активність агентури й масштабне залучення «подвійних агентів» дали свої результати – у період весни–осені 1919 р. ця діяльність була викрита і придушена [47, арк. 10-12].

В місті також проводили обшуки запідозрених в співпраці з більшовиками. Відомо, що було проведено обшук у колишнього співробітника міської НК К. Євдокимова. При цьому було знайдено інструкцію з підпільного партійного будівництва. Згідно з висновками протоколу обшуку інструкція мала значення для доведення злочинної діяльності більшовиків [11, арк. 7-8].

На території сучасної Донецької області, крім пунктів контррозвідки, діяли і окремі відряджені агенти. Так, наприклад, в Бахмуті діяло 2 агенти спецслужб, що збирали інформацію від місцевих мешканців чи отримували її від військового коменданта міста. Одна з подібних доповідних записок ілюструє звернення до керівництва міста: «Пану коменданту! Вибачаюсь за подібне звернення, але я повідомляю, що надсилаю Вам попередження. На копальнях готується повстання робітників, колишніх прибічників червоних, що залишилися на місцях. Ведеться

посилена підпільна агітація. Вони вирішили допомогти своїм і вдарити нашим військам в тил. З повагою, дружина офіцера Добровольчої Армії» [11, арк. 5].

Такі анонімні повідомлення не були рідкістю, як правило, їх отримував саме військовий комендант, який вже за необхідністю, виходячи з важливості, інформації передавав їх контррозвідці.

Іноді на ім'я начальників повітів приходили загальні директивні указівки чи інформація попереджувального характеру. Наприклад, начальника Бахмутського повіту попереджували про те, що згідно з агентурними даними з Полтави 27 червня 1919 р. виїхала група більшовицьких агітаторів в кількості 35 осіб. 21 липня 1919 р. – повідомлення про те, що контррозвідка встановила наявність у повіті осіб, що служили у більшовицькій міліції [11, арк. 24].

У відповідь на останню телеграму Начальник Бахмутського повіту надіслав губерніальному очільнику контррозвідки інформативну записку про затримання державною вартою двох більшовиків з великою сумою грошей.

Іноді повідомлення контррозвідки передавалися генерал-губернатору, який, у свою чергу, інформував своїх підлеглих. Так, на ім'я начальника Бахмутського повіту прийшов лист, в якому генерал-губернатор вимагав від нього провести силами державної варти міста операцію по попередженню зриву мобілізації [11, арк. 3].

Варто зазначити, що влітку 1919 р. Донбас, в тому числі й Юзівку, наводнила величезна кількість більшовицьких агітаторів. Це пояснювалося підготовкою низки диверсійних операцій для зупинки стрімкого наступу добровольців вглиб української території. Не дивлячись на певні успіхи оперативно-слідчих дій контррозвідки Білого руху, саме Донбас вважався спецслужбами одним з найнебезпечніших й бунтівних регіонів [306, с. 29].

В інших містах Донбасу також проводилися заходи щодо боротьби з підпіллям більшовиків. За наявною інформацією за весь 1919 р. було ліквідовано ревкоми у Лисичанську, Попасній, Слав'яносербську, Біловодську, Кременній, Луганську. Однак більшовики надсилали нових агентів, і фактично боротьба з ними продовжувалася безкінечно. Постійні підбурення провокаторів призводили до страйків у Лозово-Павлівській, Голобувській та Кадієвській копальнях. Крім

того контррозвідка не змогла попередити збройні атаки підпільників на Сватове, Попасну, Фащевку, Чорнухіно, Ольховатку та Городище [384, с. 89].

Як ми вже зазначали, білогвардійському командуванню та урядовим колам цього державного утворення було життєво необхідно встановити жорстку систему управління та владну силу вертикаль на теренах окупованих українських промислових районів. Так, на теренах Бахмутського повіту, як і в інших адміністративно-територіальних одиницях, було створено Державну варту. Однак важливою відмінністю формування даного органу в Бахмутському повіті було те, що формувався він за допомогою мобілізаційних заходів, які проводили в основному через діючі громадські організації. Так, у листопаді 1919 року губернатор Катеринославської губернії С. Щетінін написав циркуляр на ім'я начальника Бахмутського повіту, в якому закликав залучити до мобілізації громадські організації [51, арк. 4]. Така необхідність пояснювалася тим, що військові емісари з мобілізаційної справи не могли в повному обсязі виконати плани ставки. Крім того, як раз у період осені 1919 р. почали оперувати загони під командуванням Н. Махно, що значно ускладнювало стратегічне становище білогвардійської армії. Більшовикам вчергове вдалося домовитися про співпрацю із махновцями, що спонукало де-факто створити внутрішній фронт для боротьби із армією анархістів.

Майже відразу після окупації промислових районів українського Півдня більшовики почали створювати підпільні партійні осередки, що повинні були виступити в ролі повстанських загонів, проводити диверсії та підбурювати населення до непокори.

У цій ситуації контррозвідувальна служба не могла виконати увесь об'єм роботи по руйнуванню більшовицьких планів. Державна варта стала тією структурою, що своїми силами допомагала контррозвідникам підтримувати громадський порядок на підприємствах. Більшовики надавали підпільникам зброю та фінансування.

Завданням Державної вarti було їх знищення і при цьому допомога контррозвідці, аби не допустити заснування нових осередків. Так, співробітники Державної вarti за наказом коменданта Юзівки заарештували 8 співробітників Щербинівського рудника, та відповідно, провели допити. Аналогічні осередки

діяли в Бахмуті, Юзівці, Желанній та на Щербинівському руднику [45, арк. 12, 18, 20]. Бахмутська Державна варта за допомогою Олександрівського загону декілька раз доволі успішно виступала проти озброєних загонів більшовиків Мітли і Петренка [471, с. 18]. Подібні дії проводилися регулярно і мали ефект, адже на певний час повстанський потенціал вдалося стримати і налагодити роботу всіх служб.

Комендатура виконувала роль координуючого органу, очільник якої спрямовував дії Державної варти та контррозвідки. Так, в Бахмутському повіті комендатури діяли в Юзівці, Бахмуті, Ясинуватій та інших важливих містах та залізничних станціях [45, арк. 4, 6, 20].

Маріупольський повіт у нашому дослідженні представлений контррозвідувальним пунктом № 6, що розгорнув широкі оперативно-слідчі дії проти прибічників більшовизму. Оперативно-слідчі дії передбачали роботу філерської служби, агентурної розвідки, арешту, процесу дізнання, перехресні допити та винесення вироку військово-польовим судом. Крім того, оперативні слідчі дії контррозвідувальних підрозділів, починаючи з літа 1919 р. доволі часто носили характер «білого терору». Така хронологія розгортання репресивних заходів пояснюється тим, що як раз у цей період національно-визвольних змагань більшовики готували оборону стратегічну операцію з утримання фронту у цьому районі, а завданням білогвардійських державоохоронних структур було недопущення диверсій.

Згідно з архівними даними у 1919 р. велися досудові слідства по декількох справах: звинуваченню І. Коваленка у співпраці з більшовиками [9, арк. 2] та звинуваченню володільця солеварних заводів Слов'янська у фінансуванні підпілля більшовиків [10, арк. 6-8].

У першій оперативній справі досудового слідства начальник контррозвідувального пункту в телеграмі на ім'я голови судового відділення Харківської губернії пише короткий звіт із даного провадження [10, арк. 3].

У ньому вказується причина відкриття справи та особисті дані І. Коваленка, що був начальником волосного управління при більшовицькій окупації. Крім того, у справі відмічені статті «Уложення про покарання частини І закону від 30 червня 1918 р. про карну відповідальність учасників встановлення радянсько-

більшовицької влади». В матеріалах справи віднайдено протоколи 8 допитів експерта управління та його особисте зізнання у всіх злочинах [10, арк. 5].

Друга карна справа, що розслідувалася Маріупольським пунктом № 7 і яку нам вдалося віднайти внаслідок евристичної роботи в архівах, по звинуваченню власника солеварних заводів Шампіро Симель-Лейби Ноахимовича у розповсюдженні чуток про поразки армії та фінансування більшовиків. У ній, як і в попередньому випадку зберігаються протоколи допитів, особиста інформація, записана зі слів обвинуваченого та доповідна записка керівництву контррозвідувального управління в м. Таганрог про хід розслідування [10, арк. 8-9]. Однак, справа не була закінчена через смерть підозрюваного, про що зроблений відповідний запис, а матеріали були передані в архів [10, арк. 14].

Державна варта Маріупольського повіту має певні особливості серед інших осередків. Маріуполь для білогвардійців був стратегічно важливим містом, адже міський порт був одним із каналів зв'язку з державами Антанти, які забезпечували армію продовольством, одягом та зброєю. Незважаючи на це міська Державна варта на чолі з М. Синьковським була малочисельною і не могла в повному обсязі забезпечити охорону громадського порядку та спокою, а також супроводження вантажів з антантівських конвоїв. Особливо це позначилося на становищі білогвардійців після того як Н. Махно зі своїми військами почав рейдові операції на теренах Півдня, в тому числі у бік Маріуполя.

Комендатура Маріуполя була однією з найважливіших ланок в забезпеченні стабільності в тилівій оперативній зоні південноукраїнського регіону. Очільником даної структури в місті А. Денікін призначив генерал-майора Г. Єльчанінова [444, с. 74]. Останній не випадково став комендантом Маріуполя, він дуже добре орієнтувався в військово-політичному середовищі Півдня України, будучи в 1917-1918 рр. одним з очільників Збройних Сил Української Народної Республіки та Української Держави часів П. Скоропадського [298, с. 27]. Однак, незважаючи на авторитетність генерала та його особисті зв'язки в центральному командуванні білогвардійців, йому не вдалося убезпечити місто від нападів більшовицьких банд (очільник – К. Апатов), що оперували в районі [426, с. 113].

До середини червня 1919 р. білогвардійці зайняли Волноваху, Бердянськ, Чаплине, Пологи, Верхній Токмак. Майже в кожному населеному пункті існував

арсенал, де було зосереджене легке та важке озброєння (кулемети, гвинтівки, пістолети, артилерія), набої та снаряди, а в деяких містах, наприклад, у Бердянську, навіть і запасні частини для літаків та бронеавтомобілів [297, с. 85]. Саме через концентрацію озброєння й потрібно було, аби в містах існували структури, на які покладалися функції агітації мешканців, залучення їх до зміни влади за допомогою повстань, адже командування армії вважало недопустимим, аби стратегічно важливі арсенали не потрапили до рук супротивника.

У Бердянському повіті Катеринославської губернії сили безпеки Білого руху були не настільки дієві, як в інших адміністративних одиницях. Це пояснюється тим, що більшість населення тут підтримувала анархістів та більшовиків. Весною 1918 р. недовгий час в місті існувала організація, що за непрямим підтвердженням, виступала в якості підпільної організації сил безпеки Білого руху. Дана структура діяла на базі Бердянського відділення всеросійської «Спілки скалічених воїнів» [252, с. 96] на чолі з унтер-офіцером В. Панасенком та полковником А. Абольянцем [297, с. 114].

Дана структура не була офіційно зафіксована у штатному розкладі спецслужб Добровольчої армії. Весною 1918 р., зважаючи на надмірні більшовицькі реквізиції, розстріли та політичні гоніння на російське офіцерство осередком було прийнято рішення про підготовку повстання.

Керівник «Спілки» полковник А. Абольянц погодивши свою позицію з місцевими політичними елітами очолив цей збройний виступ. Підготовка до нього зайняла приблизно 1,5 місяця [191, с. 23].

Повстання розпочалося 18 квітня 1918 р. з пострілів на морській пристані. За три дні повсталі офіцери-контррозвідники заарештували Першу (більшовицьку) Бердянську Раду, передавши владу міській думі [297, с. 146].

Для збройної підтримки повсталих полковник А. Абольянц запросив у місто загін М. Дроздовського, який у той час перебував в Мелітополі [213, с. 52]. Відразу після прибуття «дроздовців» приймається погоджене з місцевою владою рішення про фізичну ліквідацію Першої (більшовицької) Бердянської Ради, яка відбулася 24 квітня 1918 р. у Куцій балці [197, с.38].

Після закінчення повстання і оборони міста від декількох контратак, 25 квітня 1918 р. осередок спецслужб у Бердянську перестав існувати – всі учасники виїхали з міста разом з загonom полковника М. Дроздовського [213, с. 53].

Контррозвідка в Бердянську та повіті була відроджена вже у 1919 р., коли території були знову захоплені військами А. Денікіна.

Державна варта Бердянського повіту не була стійкою державоохоронною одиницею, адже була створена на базі такої ж структури Української Держави П. Скоропадського [365, с. 287]. Цим пояснюється підтримка в повіті махновських та більшовицьких ідей, адже населення категорично не сприймало гетьманський режим, що було наявно продемонстровано в період його існування. Діяльність білогвардійської варти зводилася до підтримки правопорядку та здійснення патрулювання міста. У період інтенсивних бойових дій білогвардійське командування намагалось використати підрозділ як лінійну бойову частину, однак він майже в повному складі дезертирував з поля бою, а окремі солдати та офіцери приєдналися до інших військових частин, що приймали участь у бойових діях, інші ж створювали бандитські загони та займалися мародерством та вбивствами місцевих мешканців.

У Катеринославському повіті Катеринославської губернії державоохоронні структури працювали над тим, аби встановити тотальний контроль над територією та не дати можливості більшовикам побудувати розгалужену партійну підпільну систему. Починаючи з весни 1919 р. діяльність державоохоронних структур Білого руху на теренах повіту значно активізувалася.

В кінці липня 1919 р. Май-Маєвський телеграфував А. Денікіну, що «Махно знищений». У телеграмі генерал мав на увазі не тільки загони самих анархістів, а й більшовицькі загони, які діяли в оперативному просторі, що його контролювали махновці. Однак в кінці серпня 1919 р. катеринославський губернатор Щетінін вимагав у А. Денікіна кінний корпус для боротьби з Н. Махном. Однак відповіді на подібні телефонограми були однаковими: «Впораєтесь силами Державної варти». Варто зауважити, що Державна варта була підрозділом, що не був дисциплінованим, мав низку інших недоліків і не міг протистояти чисельній армії Н. Махна та більшовикам, які були його союзниками. Подібні успіхи махновців були перш за все продиктовані несистемною роботою державоохоронних органів

Білого руху. Крім того, варто зауважити, що вся територія Катеринославського повіту, незважаючи на активну діяльність білогвардійських державоохоронних структур, була вкрита мережею розвідувальних структур більшовиків [154, арк. 2].

Військовий хаос, складна військова та політична ситуація у південноукраїнському регіоні сприяли виникненню «самочинних» державоохоронних структур, які де-факто посилювали нестабільність і дезорганізацію тилкових структур. Також цьому сприяла нестійка лінія фронту та постійний перехід населених пунктів з рук в руки [153, арк. 2]. Саме у контексті даних особливостей в повіті керівництво намаглося ввести жорстку відповідальність за незаконні арешти, обшуки й розстріли [154, арк. 2]. Однак всі ці заборони були виключно на папері та не вирішували питання тотальної дезорганізаційної діяльності «самочинних структур».

Вже восени 1919 р., коли білогвардійська армія зайняла величезну територію і тримала фронт «Воронеж-Київ-Одеса», державоохоронні структури Білого руху почали активну фазу протидії більшовицькому підпіллю, намагаючись якщо не повністю його знищити, то як мінімум контролювати його дії та проводити поліційні акції на випередження [212, с. 3]. Ситуація в білогвардійському тилу і на фронті із кожним днем погіршувалася. В даному випадку варто говорити про те, що командуванню Білого руху не вистачало людського ресурсу для утримання контролю над окупованими територіями, особливо південного фасу внутрішнього фронту. Саме у цей час змінюється і зовнішньополітична ситуація. Якщо до літа 1919 р. існували теоретичні можливості домовленостей між А. Денікіним та С. Петлюрою, то вже в липні-серпні того ж року через несприйняття ідей українського визвольного руху навіть і вони були остаточно зруйновані. Саме розв'язало руки більшовикам, особливо у великих містах.

Одеський повіт вирізнявся серед інших доволі активними діями проти більшовиків. Це пояснювалося тим, що у стратегічних планах білогвардійців Одещина вважалася одним з головних «воріт» для зв'язку із своїми зовнішньополітичними союзниками. Так, контррозвідка Одеси в обличчі контррозвідувального відділу на чолі з начальником Логвінським (з 14 лютого 1919 р. – В. Орловим, з листопада 1919 р. – цивільний чиновник В. Кірпи́чников) та

підлеглими йому контррозвідувальними пунктами були чи не найбільш активними на теренах південноукраїнського регіону.

Важливою особливістю діяльності контррозвідувального пункту в Одесі було те, що він за доволі нетривалий час свого існування завдяки зусиллям центрального керівництва КРВ та при сприянні генерал-губернатора майже розгромив централізоване управління більшовицьким підпіллям та осередки Надзвичайної Комісії, що продовжували існувати під прикриттям. Так, влітку 1919 р. до Одеси прибув агент під прикриттям П. Лазарєв, завданням якого було організація в місті та околицях підпільних військових угруповань. Однак білогвардійські державоохоронні структури заарештували одну з представниць більшовиків Д. Євлинську, відому своїми розстрілами сотень людей та фактичну очільницю більшовиків Одеси – О. Соколовську. Остання кілька раз втікала з в'язниці та встигала проводити зібрання підпільного більшовицького комітету та видавати директиви з дезорганізації білогвардійського тилу [205, с. 203].

Однак через корупцію, зрадництво та велику кількість обов'язків результатами роботи контррозвідки Збройні сили Півдня Росії не скористалися. Зокрема саме завдяки корумпованості представників державоохоронних структур Білого руху О. Соколовській – одній з яскравих представників більшовицького підпілля Одеси вдавалося кілька раз втікати з в'язниці та активно продовжувати свою діяльність з підриву та дезорганізації тилу [205, с. 246].

Бригада Державної варти Одеського повіту на чолі із полковником Г. Ждановим тривалий час займалася на підвідомчій території охороною громадського порядку та боротьбою з бандитизмом. Однак у зв'язку із зміною стратегічної ситуації на фронті влітку 1919 р. загони Державної варти стали заміщувати службовців комендатур [121, арк. 8], контррозвідувальних підрозділів, тощо. Фактично ситуація змінювалася кожного дня. Білий рух на чолі з А. Денікіним почав втрачати стратегічну ініціативу на фронті, а в тилу цим вдало користувалися як більшовики так і український визвольний рух. Варто зазначити, що контроль Державної варти над суспільно-політичною ситуацією в місті викликав протести серед місцевого населення і не тільки. Так, міська дума Миколаєва навіть прийняла спеціальну заяву, в якій зазначалося: «...заява про ряд вбивств в Одесі окремих громадян, розстріл цілого сімейства Лейтман,

Миколаївська міська дума висловлює рішучий протест проти встановленого в місті режиму терору добровольчих кіл... Голова Міської Думи О. Блінов» [81, арк. 6].

Широко відомим є факт застосування бригади під час боротьби із повстанням в Одеському повіті, ліквідувати яке повинен був загін генерала М. Бредова, допоміжні частини німців-колоністів та Державна варта. Однак, повстання за підтримки більшовицького підпілля набуло такого розмаху, що війська під командуванням генерала вимушені були відступити аж до Тирасполя [205, с. 246].

Однак, румунський уряд побоювся пропустити групу росіян зі зброєю на свою територію. Ці частини, включно з частинами Державної варти та загонами німців-колоністів вимушені були здійснити 2-х тижневий перехід вздовж Дністра на з'єднання з групою польської армії.

Тираспольський повіт вирізняється серед інших не стільки діяльністю контррозвідки чи Державної варти Білого руху, скільки існуванням білогвардійського підпілля. Так, з архівних джерел відомо про щонайменше 2 підпільні організації, які активно діяли на теренах Тираспольського та Одеського повітів. Тираспольська підпільна організація державоохоронних структур Білого руху була сформована на базі залишків загону генерала М. Бредова та загонів німців-колоністів про яких мова йшла вище. Було засновано підпільну «Бессарабську монархічну організацію», контру очолив один із доволі відомих представників генералітету Білого руху – Є. Леонтович [492, с. 103-105]. Одеська організація відрізнялася тим, що більшість її членів сповідувала ідеологію вояків Армії Комітету членів Всеросійських установчих зборів. Командування організацією та координацією її дій займався Горзін-Бернадський під псевдонімом Н. Ярошенко [120, арк. 1].

Ще одна підпільна організація, яка інформувала Білий рух, однак не перебувала з ним на одній ідеологічній платформі – «Комітет порятунку Бессарабії». Створена дана організація була у 1918 р., відразу після падіння режиму гетьмана П. Скоропадського. Очолили її відразу декілька осіб, що мали під своїм командуванням загони створені із колишніх офіцерів російської армії Румунського фронту. Головними ідейними керівниками були генерал-лейтенант А. Єврейнов, колишній командир 14-ї піхотної дивізії та архієпископ

Кишинівський та Хотинський – Анастасій. Загалом варто зазначити, що румунське командування визнавало зростання партизанської активності в Бессарабії, зокрема, генерал Поеташу повідомляв про те, що селяни та містяни налаштовані різко проти румунської адміністрації [397, с. 33-37].

Вона не носила характер антибільшовицької, більше налаштована на боротьбу із румунською армією та підготовкою повстання в інтересах білогвардійців. Однак зауважимо, що, вбачаючи нестійку стратегічну ситуацію, переможними діями підпільної організації могли скористатися всі чинні в регіоні режими, зокрема й самі білогвардійці та більшовики, так і представники українського національного руху.

Ситуація в Бессарабії склалася таким чином, що в рамках організації об'єдналися більшовики, офіцери, селяни, що бажали позбавитися румунської влади [491, с. 78-98]. На наше переконання, повстання було в інтересах Білої армії, однак більшовики вважали, що сил останніх не вистачить для утримання ситуації та контролю над територією, а тому можна разом з ними позбавитися від румунів, а вже після розбити білогвардійців. В історіографію повстання увійшло як «Хотинське» (січень-лютий 1919 р.), хоча охопило декілька волостей. Однак у цілому дії повстанців були невдалими [386, с. 12-23].

Миколаївський повіт вирізнявся в діяльності державоохоронних структур тим, що у ньому не вдалося знищити більшовицьке підпілля. Діяльність контррозвідки у м. Миколаїв та Центру Добровольчої армії не була продуктивною.

Невдачі білогвардійської контррозвідки та Державної варти в місті пов'язані ще і з тим, що більшовики наводнили означені структури своєю агентурою. Достеменно відомо, що агенти більшовиків перебували у складі військового столу градоначальства, телеграфу, контррозвідки, Державної варти та, що особливо важливо, у складі ОСВАГу. У місті діяло більшовицьке паспортне бюро, яке мало у своєму розпорядженні бланки паспортів різних країн та державних утворень, а також печатки паспортних столів Катеринославської, Одеської, Херсонської, Миколаївської губернії та Юзівського повіту. Це давало можливість більшовикам створити величезну підпільну структуру у південноукраїнському регіоні [88, с. 19].

Найбільшим успіхом (за більшовицьким трактуванням – злочином) було викриття та знищення підпільної групи більшовиків у складі 61 особи, що

займалася агітацією та терористичними актами в місті. Ця група в історіографії отримала назву «61-го комунара» [319, с. 16].

Контррозвідка та бригада Державної варти Миколаївського повіту та аналогічні губерніяльні структури були не в змозі охопити все населення повіту та губернії. Свідчення більшовицьких діячів місцевого значення говорять про те, що контррозвідувальні структури Білого руху страждали від корупції, дій подвійної агентури та фізично були нездатні встановити режим тотального контролю над підпорядкованою адміністративно-територіальною одиницею.

Цікавим є факт, що навіть співробітники миколаївської контррозвідки та Державної варти не змогли виявити у своєму найближчому оточенні більшовицьких агентів. Так, одного з приставів контррозвідки намагалася завербувати до лав більшовиків наближена до його доньки особа. Важливою відмінністю миколаївських спецслужб було те, що вони забезпечували зв'язок з урядом Півночі Росії та його керівником – генералом Є. Міллером. Саме звідси була відправлена перша телефонограма в Архангельськ. Таким чином було встановлено майже щоденний зв'язок з одним з державних утворень Білого руху. Більшовики знали про те, що в місті діє підпільна організація білогвардійців і не один раз намагалися ліквідувати її, хоча і безуспішно, про що свідчать спогади учасника подій – М. Ленау [220].

Білогвардійська контррозвідка в Миколаєві час займалася оперативною розробкою підпільного комітету партії більшовиків, у склад якого входили С. Інгулов, М. Біншток, А. Колтун, І. Дагін та інші. На кожного з діячів було написана оперативна характеристика. Крім того, було встановлено кількість партійних бюро серед профспілок металістів, газетярів, портових працівників, моряків торговельного флоту. Військовий відділ комітету більшовиків також знаходився під спостереженням. З наявної інформації відомо, що під проводом останнього в місті було сформовано загін з 300 осіб, для якого зібрано 200 гвинтівок, 100 револьверів та багато боєприпасів [88, с. 48-56].

У листопаді 1919 р. більшовики провели підпільну партійну конференцію, на якій обговорювалося питання дезорганізації білогвардійського тилу, створення штучної паніки, тощо. Після цієї конференції контррозвідці вдалося заарештувати у місті 61 підпільника, в тому числі керівників групи р підготовки повстання –

Г. Хазанова та Т. Мальт. Всі вони були розстріляні після процесуального слідства та винесення вироку судом військової комендатури Миколаєва.

Той же М. Ленау зазначав, що білогвардійці розстрілювали всіх, хто співпрацював з більшовиками, навіть якщо не мали про те прямих доказів. Так, з його слів відомо, що взимку 1919 р. було «страчено 12 осіб революціонерів, разом з їх командиром» [88, с. 53]. Хоча ці дані викликають сумнів, адже відповідних даних зі сторони денікінської контррозвідки віднайти не вдалось.

У Херсонському повіті державоохоронні органи Білого руху також розгорнули активну антибільшовицьку діяльність, яка призвела до того, що контррозвідка у серпні 1919 р. фактично розгромила підпільну групу, яка готувала повстання. У ніч з 19 на 20 серпня 1919 р. денікінці захопили керівництво штабу повстання на чолі із І. Сорокініми, а вже взимку після проведеного слідства стратили його [372]. Антибілогвардійська діяльність різних верств населення по відношенню до державоохоронних структур активно поширювалася на фоні встановлення «білого терору» в південноукраїнському регіоні. Місцева преса не раз повідомляла про скоєння терористичних актів, спрямованих на розправу з працівниками державоохоронних структур. Так, газета «Рідний край» за 12 жовтня 1919 р. повідомила про те, що в приміщення контррозвідки було кинута бомба, однак через те, що злочин скоєно вночі, обійшлося без жертв [148, с. 1]. Крім того, у Херсон для більш активної боротьби з підпільниками та повстанцями були направлені війська генерала Слацова, які частково склалися із частин Державної варти, зібраної з різних адміністративних одиниць. У складі формування також знаходилися панцерний пароплав, сухопутні панцерники та артилерія, що підпорядковувалися Державній варті [148, с. 2].

Завдяки цим підрозділам наступ повстанців в Херсонському повіті та їх активні терористичні дії були на недовгий час припинені [148, с. 1]. Активна робота державоохоронних структур стосувалася не тільки загонів повстанців та мережі підпільних більшовицьких організацій, вона мала і персональну спрямованість. Так, у листопаді 1919 р. за активну підпільну та терористичну діяльність були повішені Г. Поляков, А. Трусаков, А. Флюс, І. Флюс [150, с. 1].

Ще одним з епізодів провальної роботи державоохоронних структур можна вважати повстання в селищі Петрівка, Миколаївського повіту Херсонської

губернії. Дане повстання було пробільшовицьке та мало на меті встановлення «влади рад». Розгромлене було лиш за допомогою регулярних військ [302, с.22].

В контексті діяльності державоохоронних органів Білого руху проти більшовиків вигідно вирізняється Кримський півострів. Командування білогвардійських військ мало на меті встановлення тотального контролю над півостровом не тільки за допомогою військової компоненти, а й за допомогою державоохоронних структур.

Так, в Криму існував Кримський центр Добровольчої армії (генерал-лейтенант В.П. Шатілов, що пізніше очолював Штаб армії), завданням якого було вербування колишніх офіцерів, вояків і просто небайдужих громадян до армії, збір інформації про політичні настрої в середовищі національних меншин та легендування власної агентури у склад більшовицьких організацій.

Варто відзначити, що у Севастополі, зважаючи на його статус «головного портового міста» південноукраїнського регіону, була налагоджена одна з найчисельніших агентурних мереж на теренах Криму, яка налічувала до 2 тис. осіб. Крім того, Кримський Центр контррозвідки, що знаходився у місті, мав у своєму складі до 18 офіцерів. Однак ефективність дій державоохоронних структур Білого руху на теренах Криму викликає сумніви, адже саме територія півострова була чи не найуразливішим місцем у всій системі безпеки військового режиму.

Так, у Сімферополі діючий контррозвідувальний відділ під керівництвом майора Ф. Реймана та Кримський Центр Добровольчої Армії на чолі з генерал-майором А. де Бодє декілька разів намагалися ліквідувати підпільний більшовицький партійний осередок, що виконував агітаційно-пропагандистські функції. Але цього не вдалося зробити через діяльність «подвійної» агентури, яка постійно видавала всі плани спецслужб Білого руху з явками [409, с. 97].

У середині 1919 р. в Сімферополі були виявлені більшовицькі агенти, які працювали у структурах міського самоврядування і передавали стратегічну інформацію командуванню Червоної Армії. Через це розроблювані денікінськими спецслужбами операції жодного разу не були успішними. Не останню роль у цьому процесі зіграла всеохоплююча корупція, коли навіть звіти відділу контррозвідки можна було купити [477, с. 124-130].

У той же час, ті ж проблеми, що і у Сімферополі мали структури спецслужб Білого руху і в інших містах Криму. У Ялті, Керчі, Феодосії восени 1918 р. було засновано осередки спецслужб, які де-факто були недієздатними через низку причин: недостатність професійних кадрів, відсутність бюджетного фінансування (призвело до масових реквізицій «на боротьбу з більшовиками»), забюрократизованість, нечітко сформульовані та зафіксовані повноваження, які дуже часто пересікалися з іншими структурами. Відтак, діяльність даних осередків зводилася до вербування солдатів та офіцерів у ряди Добровольчої Армії [361].

Кримська контррозвідка позначилася крім своєї досить непрофесійної діяльності, ще й досудовими розправами над тими, хто лише підозрювався в зв'язках з більшовиками [328, с. 74].

Крім відділів контррозвідки, у Криму існували і паспортно-пропускні пункти (ППП). Їх основними функціями були видача паспортів, їх перевірка та видача дозволів на виїзд за кордон. Існували такі пункти в Керчі та Севастополі, Ялті, Феодосії. Їх завданням в рамках забезпечення контррозвідувального режиму на теренах Криму було виявлення неблагонадійних елементів на пунктах пропуску та передача їх в руки співробітників контррозвідувальних пунктів.

Серед відомих справ контррозвідки на території Кримського півострова – справа розстріляного польовим судом білогвардійської контррозвідки за зраду Батьківщині М. Барсова, який працював вантажником феодосійського морського порту і був першим більшовицьким комендантом міста. За його показами в Феодосії пройшли облави та арешти. Були затримані 23 більшовицьких агітатора [330, с. 309]. Феодосійська контррозвідка також позначилася розгромом місцевого підпільного комітету більшовиків [171, с.1].

Загалом кримська контррозвідка стала однією з найбездіяльнісних з усіх існуючих. Так, С. Інгулов, більшовик-розвідник, коментуючи цю ситуацію, висловив думку, що однією з причин провалу денікінських спецслужб у Криму стало «зрадництво і пристосуванство» [214, с. 157].

В цей же час на стратегічних напрямках територіальної експансії Білого руху (Крим, Одеса) починають виникати так звані «автономні», або як їх потім називав П. Врангель, «самочинні» контррозвідки.

Так, у грудні 1918 р. була заснована спецслужба, що діяла при особливому загоні охорони Царського Дому в Ялті. Її заснував голова міського самоврядування І. Вранський, хоча не мав на те жодних повноважень, адже офіційно був усунений з посади кримськотатарським урядом Криму. Керівниками цієї групи були майбутній голова «Всеросійської Фашистської організації» поручик А. Вонсяцький та колишній полковник Лейб-Гвардії Уланського полку В. Гершельман. Своєю ціллю загін вважав відслідковування «підозрілих елементів», до яких зараховував масонів, євреїв та більшовиків у Ялті [200, с. 23-24].

Щодо Державної варти в регіоні, варто зазначити, що більшість частин в була направлена на боротьбу не стільки з більшовиками, скільки з партизанським рухом, анархістами та національними течіями кримських татар, греків, тощо.

Севастопольська міська бригада Державної варти – єдина, що мала доволі стабільне та масштабне фінансування та могла протистояти більшовицькому підпіллю в місті [247, с. 513]. Однак якихось самостійних та значних операцій за час свого існування вона не проводила. Всі її дії обмежувалися забезпеченням громадського порядку, системною допомогою контррозвідці та спостереженням за неблагонадійними елементами. Зрідка окремі підрозділи бригади направлялися в центральний Крим для придушення заколотів та повстань. Та саме ситуація спостерігалася й у Таврійській бригаді Державної варти, зокрема її доволі часто направляли в гірську місцевість Криму для боротьби з більшовиками, що переховувалися в горах.

Після переходу влади від генерала А. Денікіна до П. Врангеля ситуація з діяльністю контррозвідувальних структур на теренах Кримського півострова і загалом на всіх підконтрольних територіях значно погіршилася.

Так, контррозвідувальна служба за часів правління П. Врангеля була перетворена на мережу спостережних пунктів. Це сприяло розвитку корупції та некерованості. Державна варта також піддалася так званому «реформуванню»: вона була передана в підпорядкування Департаменту поліції, спричинило перетворення військово-політичної структури з військовими та контррозвідувальними завданнями у суто поліцейний орган. Її основною функцією стала боротьба з більшовицьким підпіллям. Це призвело до плутанини й дублювання функцій з контррозвідкою тощо яка, у свою чергу, стала лише збирати та аналізувати інформацію про підпілля. Де-факто остання перетворилася у

аналітичний відділ при Генеральному штабі П. Врангеля. Однак головним завданням контррозвідки та Державної варти генерал вважав знищення активного більшовицького підпілля до початку наступальної операції на Таврію. На нашу думку, за таких структурних змін та загальній деморалізованості, корупції, нестачі кадрів та інших проблемах державоохоронних структур зробити це було неможливим.

У той же час тактичні перемоги над стратегічним опонентом все ж таки були, чого не варто заперечувати. Так, влітку 1920 р. контррозвідка за підтримки Державної варти розгромила підпільні організації в Севастополі [304, с. 5-9], Сімферополі [285, с. 60-64], Феодосії (голова – І. Назукін, з середини 1920 р. – І. Хмельницький), Ялті (голова – О. Ословський) [259, с. 45-51] та Керчі (голова – О. Шмідт). 20 квітня 1920 р. були заарештовані підпільники, яким вдалося сформувати підривний терористичний загін. В травні 1920 р. був заарештований екіпаж одного з підводних човнів Чорноморського флоту, що мав намір переправити човен в Радянську Росію. 2 червня 1920 був розгромлений міський комітет на чолі з В. Голубєвим [375, с. 212].

Варто зазначити, що діяльність державоохоронних структур Білого руху на території Кримського півострова поєднувала у собі низку доволі значних перемог та таких же значних провалів. Більшовицьке підпілля для білогвардійців виявилось нездоланною перешкодою на шляху встановлення своєї влади в краї. Кримські структури сектору безпеки мали такі самі вади в управлінні та кадровий голод, як і їх аналоги на континентальній частині південноукраїнського регіону.

Незважаючи на свою масштабну діяльність державоохоронні структури Білого руху мали масу проблем у своїх структурах: частина з них не діяла, інша була схильна до корупції, зрадництва тощо. Для деморалізації денікінських спецслужб більшовики широко використовували практику подвійної агентури та інші методи, включаючи банальний підкуп. Але, незважаючи на всі проблеми, контррозвідці вдалося реалізувати велику кількість поставлених завдань, серед яких неодноразові розгроми підпільних осередків в містах Південної України.

Таким чином, автор може стверджувати, що більшість осередків державоохоронних структур Білого руху в південноукраїнському регіоні через низку своїх внутрішніх проблем не могла адекватно протистояти викликам та широкому розповсюдженню у себе в тилу більшовицьких підпільних організацій.

Отже, стратегічна ціль державоохоронних структур Білого руху на теренах південноукраїнського регіону складалася з багатьох окремих ліній, які утворювали генеральну стратегію. Вся діяльність спеціальних органів безпеки держави пов'язана зі стратегією державних інтересів. Автор умовно розділив роботу державоохоронних структур Білого руху на Півдні України на такі складові: протидія більшовикам, боротьба з українським національно-визвольним рухом, «анархістський» та «кримськотатарський» напрямки.

У діях державоохоронних органів Білого руху яскраво проглядається відданість керівництва Білого руху традиціям військового мистецтва та діяльності спеціальних служб. Основною зброєю спеціальних служб стає діяльність спрямована на роздрібнення українського руху створення між їх різними угрупованнями атмосфери ворожості, несприйняття один одного, його маргіналізація.

Протягом 1918-1920 рр. майже в усіх містах Південної України діяли осередки державоохоронних структур. Дані структури протидіяли як роботі цивільних місцевих адміністрацій, що представляли українські національні уряди так і займалися саботажем і диверсіями в українських військових частинах. Майже вся територія Півдня України стала ареною діяльності контррозвідки Білого руху і, зокрема, Добровольчої Армії.

Отже, діяльність державоохоронних структур Білого руху з нейтралізації більшовицького підпілля носила характер системної акції, що мала на меті придушення спротиву в тилкових районах білогвардійських військ. Методи протидії більшовицькому підпіллю не відрізнялися особливою новизною та копіювалися з методології протидії диверсійній роботі під час I Світової війни. Саме через невідповідність методів боротьби з реаліями внутрішнього конфлікту, небажання командування осучаснювати методи роботи та принципи діяльності державоохоронних структур, роздуті штатні розписи, корупцію та низьку кваліфікацію кадрового складу державоохоронні структури Білого руху не змогли адекватно реагувати на загрози з боку більшовицького підпілля незважаючи на доволі активну та системну роботу зі збору та аналізу інформації.

Більшість осередків державоохоронних структур Білого руху в південноукраїнському регіоні через низку своїх внутрішніх проблем не могла адекватно протистояти викликам та сформувати адекватну стратегію та тактику боротьби із більшовизмом.

РОЗДІЛ 4. ДЕРЖАВООХОРОННІ СТРУКТУРИ, НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ТА ІРРЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ФОРМАЦІЇ

4.1 Державоохоронні структури та національні меншини

Державоохоронні органи на Півдні України мали багато завдань та цілей для своєї діяльності. Однак однією з найважливіших поряд із боротьбою з більшовиками та українським визвольним рухом була робота з національними меншинами. Зауважимо, що представники останніх відігравали доволі важливу роль у національно-визвольних змаганнях на теренах південноукраїнського регіону. Адже саме Південь в плані національної строкатості яскраво вирізняється серед усіх інших регіонів України.

Ця специфіка діяльності саме на Півдні України пояснювалася тим, що цей регіон був густо населений німцями, євреями, болгарами, греками, кримськими татарами та іншими національностями. На 1914 р. етнічний склад населення був доволі строкатим. На теренах південноукраїнського регіону проживали: українці (63,5 %), росіяни (23,1 %), поляки (1,1 %), болгары (2 %), німці (4,5 %), євреї (6 %), татари і турки (6%) [419, с. 264-265].

Як бачимо, домінуючою етнічною групою є українці, друге місце посідають росіяни, третє – євреї, наступні – німці, татари, поляки, болгары та ін. Все це дає змогу говорити про стратегічну важливість взаємодії військово-політичного угруповання, що контролювало територію Півдня та національних меншин.

Вбачаючи офіційну доктрину Білого руху, не важко здогадатися, що вся діяльність державоохоронних структур була спрямована на придушення активності спротиву національних меншин та звернення їх на свою сторону.

На першому етапі існування (1918 р.) білогвардійці не замислювалися над національним питанням, не висуваючи жодних лозунгів, але намагалися поповнити свої ряди за рахунок представників усіх національностей. Навіть шовінізм не був ще поставлений на службу новому державному утворенню.

Однак уже в період розквіту Білого руху (1919 р.) генерал-лейтенант А. Денікін починає висувати лозунги про «єдину і неподільну Росію», в якій де-факто немає місця жодним автономіям та національним утворенням [341, с. 59-80].

Саме виходячи з офіційної політичної позиції керівництва, свою стратегію щодо Білого руху вибудовували й державоохоронні органи. Так, на зайнятих білогвардійцями територіях південноукраїнського регіону білогвардійські державоохоронні органи встановили певні союзні відносини із німцями-колоністами. Це було пов'язано із тим, що останні, маючи певні гарантії від української влади, втратили їх при захопленні регіону більшовиками. Непомірні реквізиції, грабунки та репресії проти німців призвели до того, що вони почали втрачати союзників у військово-політичному протистоянні в регіоні [406].

Варто зауважити, що німці-колоністи відігравали доволі важливу роль в політичному та економічному житті південноукраїнського регіону. У їх руках було зосереджено велику частину економічного потенціалу Півдня, а відповідно, й значні фінансові ресурси [264, с. 7-23]. Те політичне угруповання, що мало у своєму активі домовленості з німцями-колоністами, могло розраховувати на фінансову та військову допомогу останніх.

Білогвардійська влада від самого початку відносин із німцями-колоністами мала до них певну недовіру, ототожнюючи їх із німцями, з якими до того більшість офіцерів та солдат Добровольчої армії воювала на фронтах Першої світової. Однак переконали білогвардійське керівництво в доцільності союзу з німцями-колоністами відвертий прихильник Білого руху британський генерал А. Хольман та Верховний комісар Антанти на Півдні Росії Д. Мак-Кіндер. Вони заявляли про те, що використання міліційних загонів німців-колоністів в організації Державної варти на Півдні України надасть перевагу над стратегічним опонентом, і, що більш важливо, лише за подібні прояви виваженої національної політики британський політикум згодиться в більшому об'ємі допомагати Білому руху [210, с. 174].

Варто зазначити, що німці-колоністи швидко стали тимчасовими союзниками білогвардійців. Цьому сприяла політика «воєнного комунізму», що впроваджувалася більшовиками на захоплених територіях. Їх дії завдавали великих матеріальних збитків колоністам, що й підштовхнуло їх до тимчасового союзу з Білим рухом. Це дозволило успішно дезорганізувати тили більшовиків і дати змогу білогвардійцям встановити контроль над значною територією південноукраїнського регіону.

Німці-колоністи, аби добитися союзних відносин з білогвардійцями, створювали воєнізовані загони для допомоги Добровольчій армії або ж допомагали підтримувати правопорядок на зайнятих територіях у співпраці з Державною вартою. Так, міліційні загони німців-колоністів у січні 1919 р. допомогли білогвардійцям зайняти Верхній Токмак [368, с. 138-142].

У середині 1919 р. німці-колоністи своїми загонами допомагали Державній варті та військовим частинам утримувати одеський оперативний район. З цією метою 19 грудня 1919 р. створено Одеський загін самооборони у складі Державної варти під керівництвом полковника Г.В. Жданова, командувача Державної варти Одеського повіту. Головним його завданням було підтримка громадського порядку в Одеському повіті, що населений колоністами [264, с. 8-11].

Хоча той же А. Денікін зазначає, що німці-колоністи дуже часто поповнювали ряди дезертирів, тільки-но отримуючи до рук зброю. Однак, незважаючи на це, білогвардійці підтримували союзницькі відносини з колоністами. Це пояснювалося як суто тактичними можливостями німців, так і тим, що махновці, які оперували в регіоні, вважали колоністів «біляками», а отже, у останніх не було іншого виходу, ніж пристати на сторону білогвардійців. Стосунки ж між білими та махновцями можна вважати найбільш антагоністичними за всю історію національно-визвольних змагань у південноукраїнському регіоні. Ненависть, що охопила супротивників, неможливо описати. Потрапити в полон означало бути підданим негайній смерті. Н.Махно вів проти білогвардійців безкомпромісну війну на знищення. Трагедія колоністів полягала в тому, що справжніми «біляками» колоністи не стали навіть попри своє бажання [373, с. 22].

11 січня 1920 р. більшовицькі війська Південно-Західного фронту під керівництвом О. Єгорова розпочали операцію з окупації одеського оперативного району. Білогвардійці через малу чисельність, нестачу боєприпасів, низький моральних дух та низку інших проблем відступали в напрямку Тирасполя. 23 січня 1920 р. стало зрозуміло, що захоплення більшовиками Одеси – питання декількох днів. В ці дні білогвардійський генерал М. Бредов отримав наказ прийняти командування всіма військами, що зосереджені в оперативному районі, у тому числі підрозділами Державної варти та загонами німців-колоністів, що входили до її складу. У цій відступальній операції німці-колоністи та Державна варта

використовувалися як війська заслону, завданням яких було прикривати загальний відступ на територію Румунії. Однак, війська через румунський кордон не відійшли, більшість з них, у тому числі німецькі загони змушені були пробиватися на зайняті поляками Поділля та Галичину. Цей безпрецедентний на той момент похід увійшов в історію як «похід генерала М. Бредова» [434, с. 88-91].

У останній період існування Білого рух та його державоохоронних структур тодішній командувач П. Врангель стверджував, що німці-колоністи робили неабиякий фінансовий внесок у боротьбу проти більшовиків та допомагали державоохоронним структурам не тільки поповненням особового складу, а й інформацією з окупованих стратегічним опонентом, що у той час було важливим [202, с. 43]. Однак, зіткнувшись з буденними реаліями врангелівської політики, що змушувала домовлятися з усіма, зокрема із колишніми махновцями, колоністи починають дистанціюватися від білогвардійського режиму. Восени 1920 р., коли розгром останніх був неминучим німці-колоністи починають відмовлятися від допомоги та військової служби у лавах Білого руху.

Цілком протилежними, аніж із німцями-колоністами, були взаємини між державоохоронними структурами та кримськими татарами. Якщо колоністи погоджувалися на співробітництво і захищали у складі Державної варти свої поселення та допомагали контррозвідці, то кримські татари від початку розгортання свого національно-визвольного руху вступили у конфронтацію з білогвардійцями.

Ситуація з існуванням спецслужб Білого руху на території Кримського півострова мала певні специфічні особливості. Тут виникла необхідність протистояти не тільки українському рухові, але й кримським татарам, які або підтримували єдність з Україною, або вимагали незалежної держави. Незважаючи на це, відбувалась хоч і незначна, протидія українському національному руху у містах Ялта, Керч, Севастополь, Феодосія, Сімферополь, Балаклава.

Основним провідником кримськотатарського національного руху була створена у липні 1917 р. партія «Міллі Фірка» (Національна партія). Партія підтримувала ідеї пантюркізму і відповідно, виступала проти будь-яких російських крайніх ідеологій, таких як більшовизм та Білий рух. Однак, незважаючи на весь антагонізм між росіянами та татарами, частина останніх намагалася домовитися з

білогвардійцями, вимагаючи створення національних військових частин, автономії в управлінні тощо [330, с.125-140].

Незважаючи на розгортання національного руху кримчаків, у Криму сильні позиції мали білогвардійці, що пояснювалося високою концентрацією військових частин колишньої імператорської армії та дислокацією в Севастополі Чорноморського флоту. Тут із літа 1918 р. діяв Кримський центр Добровольчої армії (очільник – генерал-майор В. де Бодє), що одночасно виконував роль вербувальної структури і контррозвідувальної організації. Однак вже в кінці 1918 р. центр було розформовано, а його керівник призначений командуючим білогвардійськими загонами в Криму.

Кримські татари за період подій 1917-1918 рр. встигли сформувати на території Криму не тільки потужний визвольний рух, а й свою першу у новітній історії державу – Кримський Крайовий уряд чолі із С.С. Кримом. Однак проіснувало це утворення лише декілька місяців. Кримськотатарські партії спрямували свою діяльність на протистояння відвертим намірам денікінців окупувати територію півострова і «повернути» його в Росію. Для недопущення цього татари використовували всі наявні у них в руках інструменти: зверталися до українських урядів за допомогою; намагалися домовитися про підтримку кайзерівською Німеччиною; заздалегідь формували свої підпільні організації, що у разі зовнішньополітичних невдач повинні були включитися у процес збройно-терористичної боротьби [332]. На нашу думку, саме невирішеність кримськотатарського питання є одним із наріжних каменів національно-визвольних змагань, що має свою тяглість від часів імперської Росії аж до сьогодні.

Денікінський уряд та контррозвідувальна служба намагалася досить швидко вирішити «татарське питання», засоби для цього майже не мали значення. І це призвело до того, що спецслужби Збройних сил Півдня Росії пішли на банальне підкупування мурз та муллів [337, с. 88].

Для посилення впливу на півострові А. Денікін за допомогою контррозвідки і Державної варти намагався сформувати військові частини із татар. Так з'явилася бригада із татар та німців-колоністів [382, с. 42]. Однак це не змогло попередити захоплення Криму більшовиками у середині 1919 р.

До весни 1919 р. на території Кримського півострова головним завданням спецслужб Білого руху (урядових і армійських) була протидія діяльності німецьких військових, які підтримували український рух як опозиційних до денікінського. Так, у період зими 1918 – весни 1919 р. контррозвідниками було виявлено понад 100 німецьких офіцерів, що намагалися разом з нашими осередками опору налагодити діяльність антиросійських підпільних організацій. В Севастополі було викрито організований командуванням австро-німецьких військ підпільний осередок спецслужб, що складався з місцевих мешканців і татарів проукраїнської («малоросійської») політичної орієнтації [389, с. 630].

Під егідою контррозвідки було відновлено Духовне правління, що існувало за часів Російської імперії. Начолі був поставлений штатний агент спецслужб С. Кіпчанський, що з рук А. Денікіна отримав звання Таврійського муфтія та одночасно з цим звання генерала. Вакуфну комісію, що займалася питаннями функціонування релігійних установ та громад, очолив проросійський кримськотатарський політик М. Таганський, який був агентом ще царської охоронки, і вже займав цю посаду до 1917 р. Останній і зараз серед кримських татар вважається колабораціоністом та зрадником, що брав опосередковану участь у придушенні національного руху [337, с. 57].

Однак, більшість імамів та кадіїв (шаріатських суддів) у кримських повітах і містах відмовилася співпрацювати з Білим рухом саме через те, що знали, ким насправді були ставленики денікінської влади. Так, наприклад, бахчисарайський священнослужитель муфтія Т. Бей Саїд наказав підпалити мечеть, щоб вона не дісталася Вакуфній комісії, а сам був розстріляний за вироком польового суду контррозвідувального пункту № 16 [333, с. 41].

Зважаючи на реакцію кримських татар, керівництво контррозвідки підготувало доповідну на ім'я А.І. Денікіна з пропозицією відновити крайову автономію кримчаків у вигляді Директорії. На цей документ була накладена погоджувальна резолюція Головнокомандувача. Єдиними, хто погодився працювати у цих органах самоврядування, були окремі члени руху Міллі Ідре. На це було декілька причин: по-перше, керівництво Меджлісу кримських татар намагалися тягнути час, аби остаточно впевнитися у планах українських урядовців щодо відносин з їх народом; по-друге, жорсткий терор, що був встановлений

денікінцями, захоплення у заручники сімей, погрози, теракти і т.д. не залишали вибору; по-третє, англійці, французи та німці перестали надавати хоч якусь підтримку національно-визвольному руху кримських татар [337, с. 217].

На короткий час під наглядом контррозвідки керівником Директорії С. Хаттатом було відновлено міністерство просвітництва. На посаду керівника було призначено О. Озенбашли, директором релігійних справ запропоновано (і погоджено з контррозвідкою та особисто А. Денікіним) С. Ефенді. Варто відзначити, що Директор міністерства просвітництва знаходився у розробці спецслужб ще з часів Тимчасового уряду. Таку тезу доводить таємна записка начальника відділу контррозвідки при Штабі Головнокомандувача Добровольчою Армією Є. Клімовича [332].

Незважаючи на показову лояльність до кримських татар, з території Криму почали надходити шифрограми контррозвідувальних пунктів про поширення півостровом протестних настроїв. Зокрема підкреслювалося, що члени національно-визвольного руху жорстко критикують відновлення Директорії. Це можна пояснити тим, що провідники руху вважали необхідним боротися за незалежність чи конфедерацію у складі України. Газета «Мілет», зокрема писала, що А. Денікін і його уряд і спецслужби причетні до вбивства одного з найбільш шанованих і понині культурних діячів кримськотатарського народу В. Челебіджана [323, с. 89].

У тій же газеті «Мілет» 26 липня 1919 р. С. Імалов проголошує політичне кредо кримських татар: «Ми не більшовики, не праві, не ліві. Ми народники, що намагаються завоювати права, а нас взамін контррозвідка кидає у в'язниці» [332].

У відповідь на такі інформаційні атаки військовий генерал-губернатор Таврійської губернії М. Шиллінг дає наказ губернській контррозвідці закрити газету та почати обшуки у її редактора та працівників. Типографію тим же наказом передано у підпорядкування Вакуфній комісії, яка в свою чергу, передала її чорносотенцям під проводом Б. Суворова.

Крім Севастополя, системно проти кримчаків працював осередок контррозвідки у Сімферополі. Так, проводилися часті облави та обшуки у діячів кримськотатарського руху, що були членами Курултаю чи колишніми міністрами Кримського уряду. Саме за допомогою спецслужб білогвардійці намагалися

дискредитували У. Боданинського – культурного діяча кримськотатарського руху, що був директором бахчисарайського музею та призначити замість нього російського чиновника І. Плаксіна [330, с. 123].

23 серпня 1919 р. будівлю колишнього Уряду Кримської Директорії оточили війська, а контррозвідка почала обшуки і арешти. Ця акція була спрямована як на знищення політичної опозиції в особі кримських татар, так і культурної еліти кримськотатарського народу. На це вказує те, що спецслужби в цей же день проводили обшуки і арешти у татарській гімназії у Сімферополі та у школі в Бахчисараї.

Контррозвідка застосовувала всі наявні інструменти для придушення національного руху кримчаків. Зокрема 28 серпня 1919 р. начальник контррозвідувального пункту № 19 у Керчі надіслав у Сімферополь пропозицію про створення з членів кримськотатарського громади осередків з пропаганди та агітації, спрямованої на підтримку Добровольчої армії. Отримавши позитивну відповідь керівник пункту М.В. Калачанський формує спеціальний загін з кримчаків, що мав їздити по території міста та найближчих сіл і агітувати власний народ вступати до лав Добровольчої армії. Однак такі дії, як свідчить доповідна записка датована тижнем потому, успіху не принесли [323, с. 88-91].

Саме таке беззаконня відвертало татарський рух від Добровольчої армії. Ці дії режиму А. Денікіна можна порівняти з сучасною ситуацією в анексованому Криму, де Федеральна Служба Безпеки Російської Федерації намагається розколоти Меджліс і заснувати альтернативні політичні рухи. У відповідь на подібні дії у 1919 р. на теренах Кримського півострова розгортається масовий партизанський рух, що призвів до щоденних втрат в армії та інших державних структурах уряду Півдня Росії.

Більшість політичних партій кримських татар після розгортання репресій пішла в підпілля й мали на меті продовжувати боротьбу з білогвардійцями. Оскільки на той момент на півострові майже не залишалось організацій проукраїнської орієнтації, татари почали домовлятися про спільні виступи з поміркованими більшовиками та анархістами. Восени 1919 р. денікінська контррозвідка заарештувала С. Хаттата, А. Ільмі, А. Боданинського, Х. Чапчакчи, М. Бардраклу, С. Кезлевлі за звинуваченнями по ст. 356 «Уложення про

покарання», ст. 5, ч. 1 «Закону про карну відповідальність учасників антидержавний рухів», що інкримінували терористичну діяльність, антидержавну пропаганду, підготовку заколоту та замаху на перших осіб Білого руху [328, с. 58].

Через кілька днів після арешту А.В. Боданинському вдалося втекти, а контррозвідка Сімферополя, у свою чергу, заарештовує його дружину й дітей, примушуючи втікача повернутися і здатися. Однак політик відмовився це зробити, а дружина, що захворіла у в'язниці, була відпущена разом з дітьми.

Взимку 1919 р. таємним засіданням Меджлісу було прийнято рішення провести переговори з С.В. Петлюрою та урядом Туреччини щодо політичної, економічної та військової підтримки національно-визвольного руху кримських татар. Планувалося два варіанти: якщо вдасться домовитися з Туреччиною, стане можливим відновлення Кримського Ханства, якщо ж намагання боротьби підтримає український уряд – проголошено конфедерацію з Україною. Однак жодні перемовини не увінчалися успіхом, а майже всіх посередників було страчено військово-польовими судами контррозвідувального пункту м. Сімферополя [263, с. 53].

У лютому 1920 р. А.І. Денікін, зрозумівши, що майже всі каральні акції спецслужб Білого руху лише погіршують становище, відправляє до старійшин кримських татар листи з «вимогами» про перемир'я і припинення підпільної та підривної діяльності кримчаків. На його заклик прийшла відмова, а вже навесні 1920 р. (через комплекс поразок і проблем) генерал вимушений був подати у відставку.

У квітні 1920 р. на зміну А. Денікіну було обрано П. Врангеля. Становище на фронті та в тилу погіршувалося доволі стрімко. Доходило до того, що колишні офіцери почали організовувати банди та грабувати міста Кримського півострова. Генерал, не маючи іншого виходу, розширив політичну платформу і запропонував примирення всім, хто зголоситься воювати проти більшовиків. Це стосувалося махновців, петлюрівців, представників національних урядів Грузії, Вірменії та Азербайджану, що перебували у Криму. Не став винятком і кримськотатарський національний рух [202, с. 71].

Однак, незважаючи на такі дії П. Врангеля, він не відмовляється від планів зі знищення опору татарського народу за допомогою зброї та терору. Ним було

вирішено комбінувати методи: за пробільшовицьку позицію були заарештовані і розстріляні контррозвідкою А. Мамут-огли, А. Измет, А. Сакаєв, М. Асанов, А. Баличев [332].

Другим методом по нейтралізації кримського опору була політична складова. Для того аби навести лад на підконтрольній території та ліквідувати хоча б загрозу бунту й підривної діяльності з боку кримських татар, генерал намагається примиритися й з ними. Крім того, існувала необхідність поповнення армії, і П. Врангель розумів, що найбільш організоване середовище кримчаків треба схилити на свою сторону.

При цьому генерал не збирався відновлювати культурну чи державну автономію кримських татар, однак намагався створити видимість плюралізму та свободи слова. Зокрема, у травні 1920 р. у Сімферополі з дозволу спецслужб та особисто П. Врангеля відкривається «З'їзд представників татарського населення Криму», який повен був обговорити питання культурно-просвітницької діяльності і проблеми управління релігійними установами. Всі учасники з'їзду були ретельно підібрані контррозвідниками.

Зважаючи на участь у роботі з'їзду й членів Директорії (призначеної ще у 1919 р.), більша частина кримчаків відмовилася брати в ньому участь і була репресована військово-польовими судами контррозвідувальної служби. Накази на такі дії віддавав не Верховний Головнокомандувач, а генерал-губернатор. Це робилося для того, аби залишити політичне поле для маневрування у разі критичного погіршення становища [340, с. 14-20].

Зрозумівши, що татари не погоджуються на висунуті умови, П. Врангель вирішує у липні 1920 р. організувати другий «Мусульманський культурний з'їзд», однак Меджлісом й іншими представниками національно-визвольного руху він теж був проігнорований. За це Верховний Головнокомандувач вирішує стратити ще декілька представників кримчаків для залякування і схилення їх на свою сторону. Такі дії призводять лише до того, що кримськотатарський національний рух знову йде у підпілля.

Крім політичного крила кримськотатарського руху існувало ще й релігійне, що значно непокоїло командувача контррозвідкою на території Криму Є. Клімовича. Він у своїй аналітичній записці від липня 1920 р. пише: «Діяльність

ісламістських гуртків особливо посилилася на фоні підйому націоналістичного руху в Туреччині. На виконання рішень таємної ісламістської конференції, що відбулася влітку у Сивасі вожді названого руху приступили до широкої організаційної роботи. Вони збирали гроші, посилали агітаторів у всі країни, де проживали мусульмани. Агенти ісламу проникають у Крим з Туреччини під видом торгівців» [358, с. 32]. На думку авторів записки ісламісти вважали Добровольчу армію загрозою на шляху побудови своєї державності на теренах півострова.

Влітку 1920 р. Меджліс, не отримавши допомоги ані від України, ані від Туреччини, розколовся на три частини. Перша на чолі з муфтієм О.І. Джамелем переконувала у необхідності вести переговори з Польщею, що у союзі з Директорією УНР почала війну з більшовиками. Друга, на чолі з І. Садаєвим, якого підтримувала білогвардійська контррозвідка, намагалася схилити кримчаків до думки про замирення з Білим рухом і об'єднання зусиль у боротьбі з більшовиками. Третя частина, очолювана Д.В. Садайметом, пішла на співпрацю з радянським урядом, і переконала у своїй правоті більшість кримськотатарського етносу [424, с. 87].

Більшовики взамін лояльності й допомоги у боротьбі проти П.М. Врангеля обіцяли кримським татарам певні автономні права, як то: закріплення кримськотатарської мови на рівні державної на території майбутньої Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (КРСР); визнання Меджлісу верховним представником татарського народу; надання культурних привілеїв на території півострова [235, с. 56].

Про ці перемови та поєднання зусиль більшовиків і кримських татар контррозвідка регулярно доповідала П.М. Врангелю, однак жодної адекватної реакції на це не було. Тотальний терор та залякування представників кримськотатарського національно-визвольного руху призводили лише до поглиблення недовіри та ворожнечі між білогвардійцями й кримчаками.

У вересні 1920 р. відбулася остання спроба досягти політичних домовленостей між П.М. Врангелем та лідерами Меджлісу. Ці контакти відбулися завдяки діяльності очільника міської контррозвідки Сімферополя. Так, 6 вересня 1920 р. татарська делегація на чолі з М. Кипчанським вела прямі переговори з П. Врангелем, вимагаючи прийняття закону про татарську автономію та

самоврядування. Це було умовою перемир'я між сторонами. Наступною вимогою було розформування міських контррозвідувальних пунктів, що були помічені у терорі проти представників кримського-татарської нації. Однак, П. Врангель заявив, що останнє є неможливим і переговори були припинені [231, с. 197].

Державна варта Білого руху в Криму також наражалася на певний бойкот та протидію кримських татар. Останні протистояли всіма засобами мобілізації, зокрема зривали плани призову солдат та реквізиції коней [400, с. 221-230]. Про це неодноразово у своїх звітах доносив до таврійського губернатора начальник білогвардійської контррозвідки Феодосійського повіту полковник Кублицький [352, с. 78].

Державна варта на це відповідала тотальними репресіями проти кримчаків. Зокрема частим явищем стали напади на кримськотатарські поселення з метою реквізицій та виявлення осіб, що працюють на більшовиків, турків або українські спецслужби.

Про це з'являються неодноразові повідомлення в пресі, що, у свою чергу, провокує поглиблення протистояння між росіянами та кримчаками [352, с. 76]. Відразу після появи таких повідомлень газети піддаються обшукам з боку контррозвідки та Державної варти та закриттю [371, с. 51]. Особливо це протистояння набирало обертів із кінця 1919 р., коли білогвардійські підрозділи почали відступати та нести одну поразку за іншою. Це спровокувало шквал необґрунтованих звинувачень у бік українців, греків, євреї, татар та інших національних меншин.

Зокрема, у лютому 1920 р. в татарських селах почали масово з'являтися каральні загони Державної варти з арештантськими списками чи переліком осіб, що підлягають мобілізації [316, с. 128-129]. Однак заздалегідь знаючи про прихід в села білогвардійців, озброєні загони кримських татар давали відсіч.

Протистоянням кримських татар з білогвардійською державною вартою позначився також Феодосійський повіт. Навесні 1920 р. в повіті пройшов військово-польовий суд, що виніс смертний вирок кримчакам, які співпрацювали із більшовиками [243, с. 33]. Вердикт суду став для більшості татар символом розправи над кримськотатарським народом і призвів до того, що навіть духовне

правління [168, с. 2], підзвітне керівництву білогвардійців і створене за їх безпосередньої участі, вимагало пом'якшення вироку [169, с. 1].

Увесь період весни-осені 1920 р. татари протистояли мобілізаціям та облавам, що їх влаштовувала білогвардійська Державна варта. Контррозвідники та співробітники варти, що діяли у сільській місцевості, проводили вже звичну для них політику масових репресій, хабарів тощо [352, с. 80].

Поряд із іншими національними меншинами, що проживали на території південноукраїнського регіону, євреї вважаються дослідниками однією з найбільш постраждалих сторін подій військово-політичного протистояння 1918-1921 рр. Перш за все це пов'язано із психологічним ототожненням дефрагментації Росії із євреями. Таким чином, виникли стереотипи, що всіх євреїв прирівнювали до більшовиків. Це заздалегідь передбачило негативність взаємовідносин між білогвардійцями та євреями, хоча частина останніх воювала в рядах Білого руху та фінансувала його. Однак, варто зауважити, що подібні дії євреїв були вимушеним кроком, спрямованим на збереження власного життя та статків. Так само вимушеною співпраця була з боку державоохоронних органів Білого руху. Останніми це робилося для того, аби продемонструвати засобам масової інформації та закордонним партнерам відсутність антисемітизму в армії [181, с. 2].

Загалом, можна говорити про те, що більшість офіцерів Білого руху мала антисемітські погляди та постійно провокували своїх підлеглих на протистояння з єврейським народом [413].

Варто зауважити, що білогвардійські державоохоронні структури у своїй діяльності доволі прискіпливо ставилися до єврейства, приділяючи йому у своїй роботі доволі багато часу. Так, частина контррозвідувальних пунктів Приазов'я, згідно з архівними справами доволі часто мала справу із так званими «більшовицькими євреями», тобто тими, хто брав безпосередню участь в утвердженні більшовиків на певних територіях [9, арк. 3], чи тих, що сприяв даному процесу [10, арк. 1]. Окремі карні справи Маріупольського контррозвідувального пункту, віднайдені дослідником у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, свідчать про окремі красномовні факти даного процесу [11, арк. 7]. За аналогією з контррозвідкою Маріуполя діяли майже всі осередки спецслужб, що знаходилися на підконтрольній білогвардійцям території.

Так, карні справи проти єврейської меншини автором були віднайдені в Державному архіві Одеської області [109, арк. 2; 112, арк. 2] та Державному архіві Миколаївської області [62, арк.1]. Особливістю всіх цих справ було те, що особи звинувачувалися в більшовизмі без необхідних на це доказів та з порушенням усіх норм ведення справ.

Окремою сторінкою білогвардійський антисемітизм державоохоронних органів і всіх структур загалом проглядається в діяльності підвідомчого органу контррозвідки – ОСВАГа. Дана структура, що була спрямована на пропагандистську роботу та підготовку ідеологічного ґрунту для діяльності Державної варти та контррозвідки де-факто стала провідником антисемітських настроїв білогвардійської армії та частини шовіністично налаштованого суспільства. Тільки один із наказів керівництва ОСВАГа про недопущення до служби в рядах організації «жидів» [413, с. 74] яскраво свідчить про упереджене ставлення до цього народу.

Одним із найяскравіших провідників антисемітської політики в середовищі офіцерів контррозвідників і тих, хто мав вплив на командування армії був В. Шульгін. У своїх записах, що були зроблені під час перебування прізвищах очільників більшовицьких державних установ [120, арк. 1]. Однак пізніше у своїх спогадах В. Шульгін зазначав, що командування армії та спецслужб не мало наміру переслідувати євреїв, а всі акції спрямовані на їх знищення чи пограбування були ініціативою окремих солдат та офіцерів [118, арк. 4].

Самі євреї неодноразово намагалися звернутися до командування білогвардійців на чолі із А. Денікіним з приводу антисемітської політики в армії, контррозвідці та Державній варті. Однак це стало можливим лише влітку 1919 р. На цій зустрічі Головнокомандувач заперечив власну участь в антисемітській пропаганді, однак зауважив, що він не може вплинути на ідеологічні погляди окремих солдат та офіцерів [167, с. 1].

Окремі автори у своїх роботах зазначають, що пересічні євреї не мали змоги вступити на службу в білогвардійські державні установи, державоохоронні органи та армію. Це, на їх думку було продиктовано антисемітською політикою керівництва армії [390, с. 160-161].

На нашу думку, варто звернути увагу на те, що прямих указівок проводити репресивну політику проти євреїв ані А. Денікін, ані П. Врангель не давали, однак безконтрольність, якою скористалися більшість військових чинів та службовців державоохоронних структур, призвела до того, що південноукраїнський регіон та й власне вся українська територія, яка знаходилася під контролем білогвардійців доволі сильно постраждала від єврейських погромів [489, с. 98]. Лише у 1920 р., коли до влади у білогвардійців прийшов П. Врангель, ситуація потроху почала змінюватися. Він першим серед усіх очільників Білого руху визнав, що існує проблема антисемітизму в армії, контррозвідці та Державній варті і видав наказ про заборону будь-яких утисків єврейського населення на підконтрольних територіях [404, с. 181].

Греки, як і більшість представників національних меншин, мали ситуативні союзи майже з усіма військово-політичними угрупованнями, що оперували у межах південноукраїнського регіону. Що стосується союзних відносин з білогвардійцями, то варто зауважити, що більшість греків підтримувала рух анархістів та більшовиків. Військовики-білогвардійці з'явилися в приазовських районах компактного проживання греків восени 1918 р. На початку 1919 р. в цих районах було оголошено мобілізацію усіх чоловіків до 35 р., однак грецька національна меншина, зізвавши народне зібрання, вирішила саботувати дане розпорядження А. Денікіна [256, с. 110].

Окремі представники греків, що служили у частинах Білого руху, Державній варті, уже в 1919 р. почали піддаватися репресивним діям з боку державоохоронних органів. Це було пов'язано із певною мірою недовіри, адже вони були широко представлені у складі ворожої армії Н. Махно.

Є окремі свідчення про те, що контррозвідувальні підрозділи Білого руху на теренах Кримського півострова боролися проти контрабандистів. За свідченнями авторів, контрабандою займалися в основному місцеві греки та представники турецької національності.

В іншій частині того ж південноукраїнського регіону у 1919 р. греки підтримували намагання більшовиків у боротьбі з білогвардійцями. Цікавим є факт підтримки греками підпільної діяльності білогвардійців на Півдні України. Так, секретар грецького консула в Одесі Серафадіс створив та був посередником у

фінансуванні білогвардійської підпільної організації. Головною ціллю структури була інфільтрація агентури у більшовицькі силові структури та органи влади. У одного з членів даної організації грека Равтонуло була знайдена доповідь про виконану роботу, що була підготовлена для відправки в ставку П. Врангеля.

Що стосується діяльності греків у складі Державної варти, то жодного підтвердження фактів цілеспрямованої участі кримських або приазовських греків у її діяльності виявлено не було. Жодних національних частин греків у складі Державної варти, як, наприклад, частини німців-колоністів, створено не було. Греки були налаштовані більше на співпрацю з анархістським рухом, аніж із контрреволюційними елементами, яких представляв уряд А. Денікіна та П. Врангеля.

Таким чином, дослідивши специфіку діяльності державоохоронних структур щодо національних меншин, автор виділив декілька особливостей. По-перше, величезна частина представників національних меншин була налаштована на укладання ситуативних союзів із представниками усіх ворогуючих між собою сторін. Крім того, варто зауважити, що серед усіх найбільших народностей на теренах південноукраїнського регіону більше всього на співпрацю були налаштовані німці-колоністи, які намагалися таким чином захистити свої статки та місця компактного проживання. Єврейський етнос схилили до співпраці обставини, адже у більшості своїй євреї змушені були обмінювати свої кошти та суспільний статус на вельми нестійке нейтральне ставлення до них. Представники Білого руху були у більшості своїй антисемітами, звинувачуючи єврейський етнос у крахові Російської імперії. Саме тому євреї були скептично налаштовані щодо підтримки консервативного режиму А. Денікіна та П. Врангеля.

По-друге, слід констатувати, що режими А. Денікіна та П. Врангеля не спромоглися виробити цілісну комплексну стратегію по відношенню до національних меншин на теренах південноукраїнського регіону. Головною стратегією командування армії, державоохоронних структур та політичних лідерів по відношенню до населення всіх захоплених територій було пропагування тези про «єдину, неподільну і сильну Росію». Більшість сподвижників А. Денікіна та П. Врангеля умовляли їх змінити ставлення до національного питання та виробити більш м'яку, ліберальну лінію поведінки по відношенню до них. Лише

коли крах Білого руху у південноукраїнському регіоні став очевидним навіть для командування білогвардійців, було запущено нову пропагандистську концепцію «усі на боротьбу із більшовизмом» та створити певні національні комітети при уряді.

По-третє, державоохоронні органи всіляко намагалися загальмувати розвиток національного руху представників меншин, змушуючи їх вдаватися до напівлегальної, часто партизанської, боротьби. Найяскравіше подібне ставлення до національних меншин проглядається на прикладі кримських татар, що змушені були піти у гори та розгорнути партизанську боротьбу проти денікінського, а потім – врангелівського урядів. Крім того, варто зауважити, що у боротьбі проти армії й державоохоронних органів національні меншини доволі часто зверталися до своїх ідейних опонентів за військовою допомогою.

По-четверте, жодна політична акція, що була розроблена в урядових кабінетах білогвардійців щодо національних меншин не могла бути втілена у життя, адже більшість представників влади доволі ворожо ставилися до представників останніх. Крім того, доволі частим був звичайний саботаж наказів політичного керівництва внизу на рівні керівників підрозділів державоохоронних органів.

Усі ці специфічні риси яскраво ілюструють справжнє ставлення білогвардійських лідерів-генералів до національного питання та шляхів його вирішення. Особливо ця сентенція проглядається як разсаме на прикладі південноукраїнського регіону, де на доволі обмеженій території зосереджено чимало різних етносів, що мали власну специфічну культуру, звичаї та ставлення до руху під проводом А. Денікіна та П. Врангеля.

Відтак, автор на підставі фактичних даних може стверджувати, що білогвардійські державоохоронні структури у більшості своїй були ворожо налаштовані щодо національних меншин та не збиралися певними специфічними акціями привертати їх на свою сторону, лише намагалися встановити в регіоні тотальний контроль над будь-якими політичними взаєминами між різними етнічними групами.

4.2 Контррозвідувальна діяльність білогвардійців проти РПАУ (м)

Доба національно-визвольних змагань стала періодом не тільки швидкоплинних політичних змін, а й активних бойових дій на теренах України. Одним із військово-політичних угруповань, що до сьогодні овіяне міфами та легендами, був повстанський рух під проводом Н. Махна. Анархісти досить успішно протистояли різним протягом 1918–1921 рр. державним режимам, які намагалися поширити свою владу на території Півдня України.

Протистояння державоохоронних структур Білого руху з повстанськими силами безпеки було досить тривалим і жорстоким, однак часто не досить результативним для білогвардійців. Це в першу чергу пов'язано з тим, що анархісти мали широку підтримку місцевого населення, в той час як білогвардійці вважалися у селян ворогами. Базою махновського повстанського руху були Катеринославський, Херсонський, Таврійський повіти і частина території Донбасу. Армія під проводом Н. Махно в контексті нашого дослідження виступає не тільки в ролі однієї із течій українського національно-визвольного руху, а й як головний репрезентант так званої «отаманщини».

Оскільки інші загони, наприклад того ж Н. Григор'єва мали певні ситуативні відносини із провідниками Білого руху, Н. Махно жодним чином не йшов на контакти із «контрреволюційним офіцерством». Саме позиція Н. Махно та його армії стала вирішальною у період весни – осені 1919 р., коли білогвардійці зазнавали нищівних поразок на більшовицькому фронті. Він відмовився йти на будь-які зносини із ними, що зрештою стало однією із причин переходу стратегічної ініціативи на фронті до рук більшовиків.

Успіхи повстанських загонів викликають багато дискусій істориків, публіцистів та пересічних громадян, однак не викликає дискусійності єдине – побудова Н. Махном дієвої спецслужби, що могла ефективно протистояти Білому руху. У сучасних арміях та військово-політичних структурах функціональна приналежність державоохоронних структур полягає у виявленні агентури та її знешкодження на підконтрольній території та бойових позиціях, де відбуваються тактичні чи стратегічні бойові зіткнення стратегічних опонентів. У період національно-визвольних змагань функції контррозвідки, поліції та розвідки часто поєднувалися, не виключенням були білогвардійський та анархістський рухи.

Основним чинником успішного взяття під військово-політичний контроль великих населених пунктів є продуктивна діяльність контррозвідки та розвідки, а також поліції, які виявляють об'єкти, що підлягають знищенню, та осіб, що співпрацюють із супротивником тощо. Махновська контррозвідка як військово-політичний інститут веде свою історію від 1918 р., однак вона не була формально виділена в окрему структуру [485, с.37]. При штабі повстанської армії існували і власні спецслужби, їх підрозділи були і в штабах корпусів [16, арк. 5]. Диверсійною роботою керував інспектор підривних команд, функціонували розвідка і контррозвідка, останньою керував М. Черняк.

Саме з квітня 1918 р. білогвардійська агентура та колишні офіцери царської армії опосередковано допомагали Н. Махно, бо останній боровся проти режиму Гетьманату на території Півдня України. Це було вигідно командуванню Добровольчої армії, адже вони не могли напряду виступити проти Української Держави, до останнього сподіваючись схилити П. Скоропадського (в тому числі через розхитування становища в Донбасі і на Півдні) до співробітництва і спільної боротьби проти більшовиків [292, с. 103-107].

Починаючи із зародження анархістського руху на теренах Півдня України під егідою Н. Махна, майже в усіх його структурах працювали агенти білогвардійських державоохоронних структур і навпаки. Начальник штабу махновських військ В. Білаш у 1920-х рр. свідчив про те, що чи не найжорсткіші дії його спецслужб провокували саме колишні офіцери та «особи, які мною підозрювалися в зв'язках з біляками» [223, с. 22].

На нашу думку, бачачи силу підтримки анархізму на теренах Приазов'я і Донбасу білогвардійському керівництву треба було скомпрометувати його, але в той же час і використати в боротьбі проти українського національного руху. Це б дало стратегічну перевагу як збройним силам білогвардійців, так і їх силам безпеки.

У містах та селищах, які вважалися основними базами махновців агентура працювала найбільш вдало. Саме білогвардійська контррозвідка в рядах армії Н. Махно забезпечила повні дані про її чисельність, структуру, озброєння та політичні настрої. Єдине, що залишалось без відома спецслужб А. Денікіна, – тактика та стратегія ведення бойових дій, адже Н. Махно розробляв її особисто.

Крім того, відомо, що саме спецслужби Білого руху, які були афільовані у структури армії Н. Махно у кінці 1918 р. здійснили дві диверсії у Гуляйпільському районі, коли були знищені 2 великокаліберні артилерійські установки та фізично ліквідовано декількох наближених до В. Білаша [473, с. 41-43].

Після осінньо-зимових бойових зіткнень 1918 р., коли Добровольча армія почала займати території Приазов'я і Донбасу, спецслужби почали активну агітацію серед анархістів (особливо з числа колишніх військових) перейти на сторону білогвардійців. Також активно розповсюджувалися агітаційні матеріали (листівки, прокламації), в яких увага акцентувалася на непереможності денікінських військ.

Першим епізодом, під час якого спецслужби Білого руху напряму стикнулися з махновською контррозвідкою, стала операція махновців, що передбачала захоплення Бердянська та інших територій приазовського регіону на початку 1919 р.

Стратегічною ціллю Н. Махна було захоплення території Сходу України. Це було можливим лише за умови завершення тактичної частини плану – взяття під контроль Приазов'я. Для успішного походу у лютому 1919 р. махновські повстанські загони інкорпорується до 1-ї Задніпровської Української радянської дивізії (командир – П.Дибенко) в якості 3-ї Задніпровської бригади [358, с.24].

Підготовка до операції велася безпосередньо махновською агентурою (управлялася контррозвідкою анархістів), яка збирала матеріали військового та політичного характеру на території міста. Повстанцям вдалося визначити тактичні вузли оборони міста: порт, центр міста та горловина Бердянської коси. Також махновці знали про чисельність місцевого гарнізону Державної варти та те, що він був сформований повністю із військовиків колишньої гетьманської варти [365, с. 287]. Тобто спецслужби анархістів розраховували на те, що гарнізон не є морально вмотивованим. Крім ключових опорних пунктів махновцям була відома інформація про приблизну чисельність гарнізону оборонців, соціальне походження та рівень освіченості офіцерів, що давало можливість вести продуктивну роботу з офіцерським складом та, зокрема, агітувати до складання зброї [485, с.178].

Одночасно з тим це показує низький рівень професійності державоохоронних структур, які не змогли виявити та ліквідувати

контррозвідників-махновців, незважаючи на те, що мали досить багато таємних агентів у середовищі повстанських загонів.

Після успішного захоплення Бердянська 17 березня 1919 р. Н. Махно видає наказ про створення при власному штабі офіційної контррозвідувальної служби. Спецслужба отримала офіційну назву – «Ініціативна група по боротьбі з контрреволюцією та збору одягу і взуття для повстанців» [142, с.2]. Її керівником став М. Черняк, який одночасно виконував функції начальника бердянської та загалом всієї махновської контррозвідки.

Для боротьби з денікінською армією та спецслужбами махновці використовували не лише своїх повстанців, а і великий контингент селянства, що був опорою повстанського руху. Завдяки цьому вдалося створити розгалужену агентурну мережу для боротьби з Білим рухом. Для зв'язку та інформування використовувалися підлітки 14-15 рр., жінки, літні люди, жебраки. В той же час білогвардійські спецслужби навіть не перевіряли дані категорії населення [358, с.96]. До неординарних махновських підходів супротивник був не готовий і фактично протиставити цьому нічого не зміг.

Ефективність спецслужб анархістів, яким довелося протистояти контррозвідці Білого руху визнавали і самі білогвардійці. За словами денікінського офіцера, у Н.Махна існувала «таємна і швидка розвідка при допомозі співчуваючого населення, котру відзначали неймовірна швидкість пересування, несподівана поява там... Її робота відбувалася переважно вночі чи вдосвіта. У таких випадках махновців завжди супроводжувала удача» [292, с.186].

Зважаючи на те, що серед повстанців вагому роль відігравали анархісти-терористи на чолі з М. Нікіфоровою, яка з травня 1919 р. знаходилась в Бердянську, при контррозвідувальній службі було організовано спеціальний загін під її командуванням. Пряма функція цього підрозділу – підготовка особового складу до ліквідації очільників Білого руху та більшовицької Росії [485, с. 149-150]. Загін М. Нікіфорової ставив перед собою завдання знищення лідерів Білого руху. Для виконання цього завдання її загін відправився спочатку у Ростов для підриву Ставки генерала А. Денікіна, а потім – у Сімферополь, куди переїхали всі органи управління «уряду Півдня Росії» [61, с. 1].

В той же час, доказів про наявність таких загонів білогвардійців не знайдено. Але справа про організацію терористичних актів не була завершена через страту М.Нікіфорової в м. Сімферополі у вересні 1919 р.

У травні 1919 р. на Півдні України склалася досить загрозлива для повстанців ситуація – на Бердянськ фронтальною групою наступали війська Білого руху, підтримувані кораблями II ескадри Чорноморського флоту Добровольчої армії. У червні 1919 р. білогвардійці захоплюють місто [485, с. 21]. На нашу думку це стало можливим за двох причин: по-перше, махновська армія та більшовики не змогли скоординувати дії через постійні політико-ідеологічні чвари; по-друге, у спецслужбах повстанців-анархістів було досить багато подвійних агентів, які працювали на білогвардійців.

У червні – липні 1919 р. співробітникам державоохоронних структур Білого руху вдалося встановити контакт ще з одним лідером іррегулярних збройних формувань – Н. Григор'євим. Йому пропонувалося перейти разом із своєю армією на бік білогвардійців. Ця пропозиція від агентів спецслужб поступила як раз у період переговорів Н. Махно і Н. Григор'єва про об'єднання зусиль.

Версія про взаємини двох лідерів має право на життя, хоча той же таки А. Денікін не визнав у своїх мемуарах зв'язків із Н. Григор'євим [210, 80-85].

У вересні 1919 р. Н. Махно вдається до переговорів із С. Петлюрою про союз, або хоча би про надання озброєння для боротьби з денікінськими військами. Майже відразу про ці перемовини дізнаються в штабі Добровольчої Армії намагаються їх зірвати за допомогою спеціальних операцій. Однак спецслужби анархістів швидко реагують на це, і всі намагання зірвати переговорний процес виявляються марними. Крім того, саме в цей час контррозвідка повстанців перехоплює агентурну інформацію від денікінських спецслужб про те, що Добровольча армія відкрила власні тили, і її військ немає майже до Олександрівська та Катеринослава. Тут окремо варто зауважити, що мова йде про період активної підготовки походу денікінських військ на Москву, отже, регулярні частини, що були розкиданні на гарнізонну службу у південноукраїнському регіоні, були терміново перекинуті ближче до лінії фронту. У містах і селах Півдня залишилися лише невеликі загони Державної варти (від 50 до 200 осіб) під стратегічним управлінням Я. Слацова [194, с. 38-43].

Одна з груп махновських контррозвідників через своїх агентів у рядах спецслужб Білого руху дізнається про те, що на станції П'ятихатки буде робити зупинку потяг «Олександрівськ–Катеринослав», в якому їдуть високопоставлені офіцери. Негайно приймається два рішення про ліквідацію агента, що надав інформацію, та про здійснення терористичного акту на станції. Махновці зупинили поїзд та розстріляли всіх офіцерів, серед яких був і поручик контррозвідки Добровольчої армії.

В рамках просування РПАУ (м) територією України 12-13 жовтня 1919 р. відбувається чергове захоплення Бердянська. Це стало можливим завдяки блискучій операції тактичного рівня, під час якої менш ніж за 2 доби було розбито гарнізон Бердянська, який налічував до 2000 бійців. Такий успіх повстанцям було забезпечено саме контррозвідкою. Вночі, доки основна маса офіцерів спала бердянські рибалки захопили їх артилерію. Гармати були розташовані на стратегічних вузлах: перший загін – на горі, поблизу місцевого кладовища, другий – в межах рибальського поселення поблизу порту.

Такі дії рибалок під керівництвом контррозвідки дали повстанцям можливість спричинити паніку в місті і, скориставшись нею, обійти з боку моря досить сильну природну позицію білогвардійців. Цей маневр навіть не дав змоги провести евакуацію залишків добровольчих загонів, адже через спричинену несподіваним ударом паніку офіцери почали втікати, зриваючи з себе погони та кидаючи зброю. У морі на рейді, кілометрах у 10 – 11, добре було видно вогні евакуаційних кораблів, що стояли напроти порту, проте ніхто з капітанів не наважився підплисти до причалу через вірогідність бути потопленими захопленою рибалками артилерію [197, с.67].

Бої махновців з офіцерами за Бердянськ продовжувалися протягом усього наступного дня. Білогвардійці після нічної паніки продовжили уперто битися на вулицях, будуючи барикади й відновлюючи вузли оборони на вулицях [485, с.191], але втримати місто денікінському гарнізону не вдалося, зокрема через те, що агенти повстанців в місті повідомляли про те, де і в якій кількості обороняються офіцери [358, с.36].

У цьому протистоянні знову досить непрофесійно себе проявили усі складові державоохоронних структур Білого руху. Зокрема, контррозвідкою та агентурною

мережею не було вчасно виявлено значне перегрупування сил і засобів армії анархістів. Крім того, гарнізон міста, що, як і в попередній раз, складався лише з Державної варти, не зміг адекватно протистояти більш чисельній та вмотивованій збройній компоненті анархістів.

Після остаточного закріплення в місті анархістські контррозвідники провели операцію по зачистці міста від залишків офіцерського гарнізону. Два дні махновці обходили місто в пошуках залишків добровольчих загонів. Тих, кого знаходили, – розстрілювали на місці. Для більшого успіху махновці застосовували вуличних хлопчаків, виплачуючи їм за кожного виявленого білогвардійця по 100 карбованців [485, с.198].

Для Добровольчої армії чергове захоплення Бердянська Н. Махном стало катастрофою. Стратегічний план наступу зривався через те, що тили та фланги денікінців залишились неприкритими. В штабі армії було прийнято рішення про захоплення міста за будь-яку ціну, застосувавши останні резерви – офіцерські з'єднання добровольців та чеченські підрозділи генерала А.Шкуро, які з великими втратами знов захопили місто [210, с. 284].

Крім широкої діяльності спецслужб Білого руху та повстанців навколо Бердянська, що для обох сторін був стратегічним вузлом, органи контррозвідки працювали і в інших адміністративно-територіальних одиницях.

Так, навесні-влітку 1919 р. білогвардійська контррозвідка повідомляла про існування в Маріуполі законспірованої школи, де махновці навчають своїх майбутніх агентів. Це призвело до серії обшуків та облав в місті, однак виявити її було неможливо, оскільки вона змінювала місце базування. За деякими даними, саме підготовані в ній повстанці проводили найбільш вдалі спецоперації проти контррозвідки Білого руху [235, с. 88].

У жовтні 1919 р. командування Добровольчої армії бачачи, що перемогти звичайними методами махновців є неможливим, починає напрацьовувати варіанти усунення Н. Махна від командування та розвалу повстанського руху з середини. За словами одного з найвизначніших генералів-денікінців Я. Слащева, Н. Махно був небезпечним супротивником [231, с. 9].

Генерал не один раз доносив до командування про проблеми, що спричинили виникнення партизанського руху. Після багатоетапних дебатів та розмов на цю

тему для нейтралізації військ Н. Махно було вирішено застосувати широку мережу контррозвідувальних організацій.

У вересні-жовтні 1919 р. денікінські спецслужби та агентура в середині махновського руху починають готувати змову, що в історіографії отримала назву «змова Є. Полонського». Він був командиром 3-го Кримського полку РПАУ (м). Контррозвідка Білого руху вдало грала на протиріччях, що точилися в повстанському русі, суть яких була в тому, чи зберігати автономність у союзі з більшовиками, чи влитися в їх ряди остаточно. Н. Махно відстоював другий варіант, тоді як Є. Полонський – перший. Першим кроком агентів стала масштабна агітація повстанців для переходу в армію Радянської Росії. Це майже вдалося руками вже згаданого Є. Полонського. На жовтень 1919 р. 20 полків повстанської армії під командуванням Н. Махно відстоювали дану ідею [197, с. 201].

Однак Н. Махно відразу звинувачує агітаторів у змові з більшовиками та білогвардійцями, усуває їх від командування частинами. В той же час основні фігуранти продовжують свою діяльність, але їх цілі змінюються. Тепер основним завданням стала фізична ліквідація Н. Махно, в чому цілі білогвардійців пересіклися з більшовиками [337, с. 56].

По відкритих даних, більшовики постановили ліквідувати Н. Махно, про що дізналася білогвардійська агентура в рядах повстанців і вирішила допомогти, прорахувавши два варіанти послаблення анархістів. Перший полягав тому, що якщо буде ліквідовано командувача, армію чекає розкол і розвал. Другий варіант – в разі провалу плану «А» будуть розстріляні деякі командири РПАУ (м) та більшовики, що потягне за собою зниження боєздатності і частковий розпад загонів повстанців та початок війни на два фронту.

Для втілення задуманого Н. Махна планували отруїти коньяком в квартирі Є. Полонського на іменинах його дружини. Особисто труїти «батьку» повинна була сама дружина, а отруту їй доставив агент білогвардійської контррозвідки та одночасно боєць-анархіст під псевдонімом Іван Лєтягін.

Однак змова не вдалася, оскільки хтось повідомив про це повстанські спецслужби [485, с. 88]. Митєєво на квартиру приїхав загін контррозвідки і заарештував Є. Полонського з дружиною. Агента, що доставав отруту виявити не вдалося. Пізніше на засіданні трибуналу Н. Махно звинуватив подружжя у зв'язках

з генералом Я. Слащевим і видачі білогвардійській агентурі та контррозвідці перепусток для «вільного шниряння по наших територіях» [197, с.201]. Частково слова «батьки» були правдою – дружина Є. Полонського дійсно була пов'язана з білогвардійськими спецслужбами та знаходилась у їх оперативній розробці.

У листопаді 1919 р. білогвардійські контррозвідники в черговий раз не змогли нічого протиставити махновським спецслужбам. Коли 4 листопада 1919 р. РПАУ (м) відступала з Олександрівська, то Л. Задов наказав поставити серед одного з сіл 20-30 бочок спирту, що затримало б наступ. Операція виявилася вдалою, що повстанські контррозвідники навіть захопили в полон декілька п'яних офіцерів. Під час цих подій спецслужби анархістів розповсюджувати чутки.

У захоплені А. Шкуро і підконтрольні білогвардійській контррозвідці села проникали повстанські агенти, які переконували селян в тому, що «батько повернеться вже скоро». Це призводило до низки малих повстань та заворушень в тилу і які гальмували їх наступ. З цим спецслужби Білого руху жодного разу не змогли впоратися [485, с. 131].

У Херсоні та Олександрівську контррозвідники не так успішно боролися проти анархістських агентів. Боротьба з підпільними осередками анархістського руху показала, наскільки некваліфікованими кадрами були насичені херсонський і олександрівський осередки сил безпеки Білого руху. У грудні 1919 р. розвідка Донецького корпусу Н. Махна направила в район Херсона групу з чотирьох своїх співробітників, котрі здобули важливі відомості про настрої місцевого населення, дислокацію ворожих військ, склад органів безпеки денікінців тощо [435, с. 125].

Також у грудні 1919 р. махновські спецслужби провели декілька спецоперацій в Катеринославі. Їх результатом став розгром агентурної мережі білогвардійців в місті та фізична ліквідація колишніх офіцерів контррозвідки. Однією з найвідоміших ілюстрацій цієї операції став розстріл міської вчительки І. Степанової, що була звинувачена в організації денікінського підпілля і роботу на спецслужби Білого руху. Однак наявні в наших руках факти свідчать про те, що дана особа працювала не на контррозвідку, а на білогвардійське ОСВАГ.

Щодо діяльності контррозвідки Білого руху проти махновців в Катеринославі зберігалися свідчення П Врангеля, який говорив що: «Був відсутній мінімальний порядок діловодства та агентурного забезпечення. Підбір кадрів був

незадовільним. Самосуди та зловживання ширилися містом. Наші службовці хапали всіх, на кого поступали анонімні звинувачення у підтримці Н. Махна. Агентура бандитів розклала армію, схиляючи її до пияцтва та розбрату» [201, с.370].

Варто також зазначити, що махновська контррозвідка була більш впорядкованою і дисциплінованою, ніж білогвардійська. Це визнавали і самі робітники денікінських спецслужб. Ще однією відмінною рисою махновських спецслужб порівнянно з білогвардійськими було, те, що так званий «чорний терор», про який писали в газетах ОСВАґу, виявився перебільшенням. Самі денікінські контррозвідники свідчили в своїх рапортах про незначну кількість жертв. Зокрема після відвоювання Катеринослава у газетах та звітах пунктів сил державної безпеки Білого руху писали про 70 тіл осіб, що стали жертвами позасудових розстрілів анархістів. В той же час самі білогвардійці за 3 дні стратили близько 3-х тисяч осіб [487, с. 103].

На нашу думку, поштовхом до білогвардійського терору контррозвідки в Катеринославі стала величезна підтримка махновського руху. Крім того, махновці майже завжди знищували офіцерів, навіть тих, хто просився перейти на їх сторону. Повстанці дуже часто демонстративно перед стратою зрізали погони з білогвардійців, що згідно з «Кодексом честі російського офіцера» було найбільшою ганьбою, адже «нагороди та погони – це честь» [60, с. 1].

Крім нездатності білогвардійської контррозвідки протистояти спецслужбам РПАУ (м) існувала ще одна проблема проблема: армія не вміла користуватися навіть тими агентурними даними, що надходили.

З початку 1920 р. армія повстанців після важких боїв з денікінськими військами, початком епідемії тифу, репресіями більшовиків починає зменшуватися та занепадати. Ліків від тифу на території, що знаходилася під контролем махновців, не було. Більшість армії вирішено відправити у відпустки, а кістяк прийняв рішення мобілізувати агентуру та контррозвідників для поставок ліків з території Кримського півострова.

Такі рішення махновців стали водночас і одним з найбільших провалів білогвардійської контррозвідки, бо саме вона не виявила жодного агента, який

великими партіями переправляв ліки для махновців з території Кримського півострова на материкову Україну [271, с. 88].

Однак вже після приходу П. Врангеля на пост Головнокомандуючого весною 1920 р. [32, арк. 2] ситуація у контррозвідці дещо змінюється. Нове керівництво провівши виявлення недієздатних осередків спецслужб реорганізовує їх, повертає на службу професійних офіцерів [118, арк. 3]. Новим структурам ставиться мета – розколоти повстанський рух і перетягти частину анархістів на сторону Російської армії під командуванням П. Врангеля.

Для реалізації цієї мети білогвардійська пропаганда під контролем контррозвідки розповсюдила інформацію про те, що Н. Махно дав згоду на підписання своїми емісарами договору з П. Врангелем. Частина з повстанців дізнавшись цю інформацію, перейшла на сторону білогвардійців. У складі Російської армії почали формуватися частини ім. Н. Махна: «1-а Повстанська дивізія Володіна», загони Чалого, Савченко, Гришина, Хмари, Прочана [487, с. 79].

На початку 1919 р. П. Врангель, дізнався через контррозвідку про те, що Н. Махну більшовики пропонують територію Кримського півострова в обмін на допомогу у розгромі білогвардійців. Порадившись з своїм штабом, генерал відправляє через контррозвідників Н. Махну листа з подібною пропозицією, однак території обіцяє в рамках частини колишньої Катеринославської губернії. На ці офіційні листи та телеграми з пропозиціями приєднатися до білогвардійців Н. Махно відповідав доволі гнівно, а парламентарів-офіцерів розстрілював. Однак через деякий час спецслужби анархістів починають працювати в підрозділах «махновців-білогвардійців», добуваючи доволі цінну інформацію. У той же час врангелівська контррозвідка не змогла це попередити, оскільки бойові одиниці колишніх анархістів були автономними і працювати в них під прикриттям було доволі важко [292, с. 76].

Наприкінці весни 1920 р. в зведених даних спецслужб, що подавалися на ознайомлення П. Врангелю, з'являється інформація про те, що розвідка махновців працює в частинах колишніх анархістів. Це де-факто означало появу п'ятої колони в рядах білогвардійців, однак генерал наказав лише спостерігати. Це було пов'язано з тим, що він побоювався заколоту всередині армії [202, с. 251].

Готуючи свій знаменитий «Похід у Таврію» навесні 1920 р., генерал П. Врангель планував використати бойові частини колишніх анархістів на фронті. Більшість штабних офіцерів відмовляли його, однак нестача мобілізаційного ресурсу призвела до того, що воювати пліч-о-пліч з колишніми анархістами все таки прийшлося [202, с. 269].

В той же час про це дізналися махновські спецслужби. Вони встановили контакти з агентурою і остаточно схилили загони на свою сторону. Це призвело до того, що 1-а Повстанська дивізія Володіна оголила правий фланг фронту під Каховкою і перейшла на сторону Н. Махна, розбивши тили наступального угруповання, почала просуватися на Нікополь та Олександрівськ [253].

Метою дивізії було знищення штабу 1-ї армії генерала М. Кутєпова. Лише завдяки діям контррозвідки Нікопольського та Олександрівського пунктів вдалося попередити розгром штабу і полон або вбивство генерала. Наступ білогвардійців вимушено припинився і не досяг своєї головної мети – витіснення більшовиків з України. Однак дивізія анархістів була розгромлена резервною групою військ, а більшість солдат, що вижили в бою, були розстріляні контррозвідниками 25 жовтня 1920 р. у Мелітополі [255, с. 36].

Інші загони залишилися в рядах Російської армії, однак мали таємні зв'язки з штабом РПАУ (м), які також не вдалося вчасно виявити. Наприклад, командування 10-ї бригади ім. батьки Махно пропускала в тил протягом осені 1920 р. групи кінноти РПАУ (м), що потім атакувала тили білогвардійської Дроздовської дивізії.

Після швидкого ознайомлення з новими методами ведення війни та підпільної роботи анархістів П. Врангель видає наказ, відповідно до якого у тилу самих махновців починають формуватися повстанські загони під егідою контррозвідки Білого руху. Генерал говорив, що саме диверсійно-підривна діяльність може вбити клин між більшовиками та махновцями і таким чином відволікти їх сили з фронту [202, с. 63]. Така діяльність розпочинається, на нашу думку, через те, що командуванню білогвардійців стає зрозумілим, що конфлікт на Півдні і в Криму затягується, а ресурсів півострова не вистачить для підтримання боєздатності армії, і є потреба готувати розширення плацдарму. Такі дії гарантували б отримання грошового кредиту від Антанти та забезпечили б армію продовольством та фуражем.

Для подібних операцій білогвардійцями використовувалися і службовці контррозвідки Директорії. Зокрема, офіцери зі штабу Російської армії вели постійні переговори з ними. Деякі українські офіцери зголосилися на пропозицію П. Врангеля, однак вимагали виконання політичних вимог, а саме: визнання незалежності України чи побудови конфедеративних відносин, звільнення з в'язниць Криму політв'язнів тощо. Всі ці вимоги формально були виконані [295, с. 107].

Однак всі плани командування зривають саме анархісти. Вони, через своїх агентів дізнаються про те, що П. Врангель надав наказ формувати повстанські загони в їх тилу. Проводиться декілька операцій, в ході яких було виявлено і розстріляно близько 40 українських офіцерів. В цей же час анархісти розвивають наступ своєї армії. Це призводить до того, що білогвардійці вимушені остаточно відійти в Крим і перейти до стратегічної оборони свого останнього форпосту.

На нашу думку, всі невдачі контррозвідки Білого руху у боротьбі з махновцями пов'язані з тим, останні використовували новітню тактику і стратегію боротьби. Крім того, вкрай негативним фактором була деморалізація державного апарату, в тому числі й силових структур, поширення в середовищі державних службовців корупції, зловживань службовим становищем, порушень виконавчої та армійської дисципліни.

Незрозуміла та часто зрадницька поведінка посадових осіб середньої ланки створювала загальну атмосферу вседозволеності. Нерідко контррозвідники (про що свідчать як махновські, так і білогвардійські джерела) покривали повстанців або відпускали їх без процесуальної процедур и дізнання [358, с. 38].

Отже, протягом всієї історії повстанського руху анархістам вдалося створити досить ефективну систему контррозвідки тактичного (місцевого) рівня, сформувати службу філерів, агентурну мережу, яка оперативно надавала інформацію та сприяла веденню бойових дій. Автору вдалося визначити, що контррозвідка повстанської армії Н.Махна використовувала в своїй роботі способи стеження, агентурної, підривної діяльності, що цілком звичні для такої організації. В той же час застосовувалися новітні підходи: елементи інформаційної війни, використання в якості зв'язківців дітей, жінок, жебраків тощо.

У той же час на активну діяльність спецслужб анархістів не було адекватної реакції білогвардійців, які продовжували діяти проти опонента лінійно, не застосовуючи нових методів боротьби, не використовуючи весь наявний арсенал засобів протидії повстанському руху. Це призводило до того, що постійно в тилу армії спалахували постання, а РПАУ (м) вільно пересувалася тилами білогвардійської армії. Неefективність власної діяльності визнавали і самі контррозвідники, однак без реформ та зміни кадрового складу спецслужб інші дії керівництва не призводили до позитивного результату. Це призвело до поразки Білого руху в боротьбі не тільки з більшовиками, а й анархістами.

***

Таким чином, автор, дослідивши специфіку діяльності державоохоронних структур відносно національних меншин, виділив декілька певних особливостей. Серед усіх найбільших компактно проживаючих народностей на теренах південноукраїнського регіону більше всього на співпрацю були налаштовані німці-колоністи, які намагалися таким чином захистити свої статки та місця компактного проживання. Єврейський етнос схилився до співпраці обставини, адже у більшості своїй євреї змушені були обмінювати свої кошти та певний суспільний статус на вельми нестійке нейтральне ставлення до них.

Головною стратегією командування армії, державоохоронних структур та політичних лідерів відносно населення всіх захоплених територій було пропагування тези про «єдину, неподільну і сильну Росію».

Білогвардійські державоохоронні структури у більшості своїй були ворожо налаштовані по відношенню до національних менших та не збиралися певними специфічними акціями звертати їх на свою сторону, лише намагаючись встановити в регіоні тотальний контроль над будь-якими політичними взаємовідносинами між різними етнічними групами.

У контексті протистояння сил безпеки білогвардійських та анархістських режимів варто зауважити, що контрреволюціонери не змогли адекватно реагувати на загрози з боку анархістів і перебрати у свої руки стратегічну ініціативу. Лінійність заходів із блокування активної діяльності контррозвідки анархістів підштовхує автора до думки, що некомпетентність службовців сил безпеки Білого руху коштувала останньому низки тактичних і стратегічних перемог як в тилу, так і на фронті.

ВИСНОВКИ

Головними результатами дисертаційного дослідження стали: реконструкція історії створення та функціонування державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля на Півдні України у 1918-1920 рр.; визначення їх ролі у контексті розвитку національно-визвольних змагань; окреслення основних напрямів їх діяльності; особливості застосування спеціальних методів роботи.

Аналіз історіографічної бази дав можливість виділити аспекти, дослідження яких дозволяє досягти мети, поставленої перед дисертаційною роботою; допоміг визначитись із методологічним інструментарієм, необхідним для вирішення поставлених дослідницьких завдань, для чіткого виділення центрових аспектів проблеми, осягнення сутності та детермінованості окремих подій історії південноукраїнського регіону у 1918-1920 рр., виявлення закономірностей і специфіки процесів, які відбувалися у означений хронологічний період, вписування їх у історичний контекст.

Історіографічний масив дослідження, виходячи із рівня значимості та хронології виходу праць, був поділений автором на такі групи: 1) радянська історіографія (1920-1991 рр.); 2) білоемігрантська історіографія 3) українська національна історіографія (починаючи з 1991 р.); 4) українська діаспорна історіографія; 5) група російської сучасної історіографії (починаючи з 1991 р.). У той же час у переважній більшості означених нами періодів було проведено додаткову систематизацію історіографічного доробку за двома напрямками: 1) праці, що мають вузькоспеціальну тематику, тобто безпосередньо стосуються державоохоронних структур Білого руху на Півдні України; 2) роботи, що опосередковано торкаються означеної нами теми дослідження. Праці аналізуються нами в кожній групі залежно від внеску кожного з авторів у загальний комплекс досліджуваної нами проблеми.

Кожна з груп має певну специфіку та особливості, однак не визначає головного – узагальненої картини історії та розбудови державоохоронних структур Білого руху на території Півдня України.

Так, радянський сегмент історіографії зупиняє увагу на діяльності ВНК та її протистоянні із спецслужбами «класових супротивників», не аналізуючи події, що

сприяли розгортанню боротьби, її ідеологічних особливостей тощо. Більшість праць цього періоду спрямована на ідеологічну обробку населення й не надає об'єктивної інформації, перевантажуючи історичну канву дослідження ідеологічними настановами.

Група білоемігрантської історіографії має розмиті хронологічні межі, адже праці, написані в еміграції, виходили у світ протягом всього ХХ ст. Автори більшості робіт не ставили перед собою завдання аналізу стратегічного військового становища Білого руху чи їх державоохоронних структур, висвітлюючи окремі факти із загального процесу протистояння білогвардійців та більшовиків на теренах колишньої Російської імперії.

Група української національної історіографії приділяє увагу аспектам створення та функціонування державоохоронних структур національних урядів, побіжно зупиняючи увагу на широкомасштабній підривній діяльності сил безпеки урядів А. Денікіна та П. Врангеля на теренах України. Цей історіографічний сегмент дає можливість автору провести певні паралелі між етапами створення й функціонування державоохоронних структур стратегічних опонентів. Важливим аспектом є те, що переважна більшість українських науковців не розглядає діяльність державоохоронних структур як одну із причин поразки українського визвольного руху.

Діаспорна історіографія хоч і не є численною (порівняно з іншими групами) однак дає можливість автору проаналізувати великий обсяг фактологічного матеріалу і встановити додаткові важливі для нашого дослідження факти.

Група російської сучасної історіографії вирізняється серед інших значним обсягом проаналізованих архівних джерел та створенням цілісної картини протистояння сил безпеки радянського та білогвардійського режимів. В своїй основі ця група не торкається питань регіональної специфіки діяльності державоохоронних структур білогвардійців, їх взаємодії та боротьби між низкою урядових українських спецслужб та іррегулярних формувань. У той же час варто зазначити що значний обсяг робіт в даній групі обґрунтовує нову ідеологічну концепцію російської влади та явно зміщує акценти з протистояння більшовиків та білогвардійців на боротьбу останніх із так званим «національним сепаратизмом».

Один із найвизначніших періодів історії України, без сумніву, були національно-визвольні змагання, що знайшли відображення у багатьох роботах як радянської епохи, так і серед українських, білоемігрантських та російських сучасних досліджень.

Варто зауважити, що чимало авторів, праці яких ми використовували під час написання дослідження з різною долею об'єктивності висвітлювали процеси розбудови, діяльності та реформування державоохоронних органів урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Значний обсяг праць привертає до себе увагу тим, що величезну увагу приділено методологічним і практичним аспектам діяльності контррозвідувальних осередків і Державної варти в південноукраїнському регіоні.

Проте до теперішнього часу жодним із вивчених нами авторів не було створено цілісної, узагальнюючої праці, що висвітлювала б процес протистояння державоохоронних органів урядів А. Денікіна та П. Врангеля на теренах Півдня України, виокремлюючи як специфіку краю, так і особливості військово-політичні особливості регіону в 1918-1920 рр.

У процесі дослідження вдалося проаналізувати представницький корпус джерел, що яскраво ілюструють регіональні особливості створення, діяльності та специфіки проведення спеціальних операцій на теренах південноукраїнського регіону. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та Російському державному військовому архіві зосереджено масив розпорядчої та діловодної документації окремих контррозвідувальних пунктів та центральних органів управління контррозвідки й Державної варти, що надає можливість встановити істинні причини розгортання так званого «білого терору» на теренах регіону та осіб, що мали безпосереднє відношення до впровадження наказів урядовців у життя. Крім того, за допомогою залучених із цих архівів джерел автору вдалося встановити більш-менш чіткі хронологічні межі існування осередків контррозвідки та Державної варти на теренах південноукраїнського регіону.

Колекції преси з бібліотек Києва та Харкова допомогли встановити особливості діяльності пропагандистських структур у складі державоохоронних органів та зупинити свою увагу на повсякденній діяльності сил безпеки.

Державні обласні архіви надали можливість встановити головних дійових осіб контррозвідки та Державної варти в регіонах та проаналізувати біографії окремих службовців силових структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля та зупинитися на мікрорегіональних аспектах діяльності державоохоронних органів.

Музейні фонди Бердянського краєзнавчого музею надають можливість дослідити історії державоохоронних структур Білого руху через призму особистості та специфіки окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Важливим аспектом дослідження стало визначення методологічного інструментарію. Основою стала система наукових принципів та методів пізнання, спрямована на об'єктивне вивчення фактів і явищ, історичних реалій, що відбувалися під час створення, функціонування й реформування державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля на теренах південноукраїнського регіону.

У процесі дослідження автором встановлено, що більшість державоохоронних структур стратегічного рівня (центральне управління) були створені у 1918 р. та зазнавали постійних змін з метою вдосконалення їх роботи. Зауважимо, що місцеві осередки державоохоронних структур, на яких зупинив свою увагу автор у процесі написання роботи, створювалися у процесі окупації території південноукраїнського регіону та по мірі просування регулярних військових підрозділів білогвардійців по території України.

Загальна тенденція розвитку системи державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля та аналіз їх структурних компонентів дають нам можливість стверджувати, що військово-політичне керівництво нехтувало створенням дієздатної структури та намагалось поставити їх у залежність від успіхів регулярних частин на фронтах. Однак, на нашу думку, саме успіхи у військовому протистоянні на пряму залежать від успішної діяльності контррозвідувальних і поліційних осередків, адже саме вони нормалізують тиллові комунікації та забезпечують їх від диверсій й розвідки стратегічних опонентів.

Структурні елементи державоохоронних структур Білого руху на теренах південноукраїнського регіону до середини 1919 р. були впорядковані. Однак доволі часто дублювали повноваження контррозвідки підрозділами Державної варти і навпаки. Це призводило до конфліктних ситуацій і непорозумінь, що

негативно відображалися на діяльності спецслужб. Важливим також є те, що автору вдалося встановити окремі персоналії, які мали безпосереднє відношення до керівної ланки державоохоронних структур тактичного рівня.

Однією з важливих проблем сил безпеки також було тотальне недофінансування та неякісне матеріальне забезпечення. Саме це, на нашу думку, підштовхнуло штатних працівників державоохоронних структур до незаконних реквізицій та дій, що отримали в історіографії назву «білий терор».

Крім того, у великій кількості повітів структур сил безпеки не було створено взагалі, що пояснюється нестабільною військово-політичною ситуацією, а також тим, що деякі адміністративні одиниці часто переходили з рук в руки.

Загалом, автор вважає, що низька якість і доволі нестійка система державоохоронних органів Білого руху у південноукраїнському регіоні є результатом нестабільності, широкої підривної діяльності стратегічних опонентів і відмовою військового керівництва від будівництва міцної системи державоохоронних структур внаслідок особистого негативного ставлення до спецслужб.

Головною силою будь-яких державоохоронних структур є широкий спектр сил та засобів, що дають можливість адекватно реагувати на зміну стратегічного становища та провадити адекватні дії відносно розвідувальних структур стратегічних опонентів. У процесі аналізу джерельного масиву та історіографічної бази автором було виявлено, що сили безпеки урядів А. Денікіна та П. Врангеля мав у своєму складі доволі широкий перелік структур, а саме – контррозвідка, філерська служба, Державна варта, ОСВАГ, агентурна мережа та інститут позаштатних співробітників. Варто зазначити, що інституційно всі структури урядів А. Денікіна та П. Врангеля були успадковані від Російської імперії. Загальна структура білогвардійських сил безпеки на Півдні України копіювала штати підрозділів у інших регіонах. Однак, Південь у цьому відношенні мав і свою специфіку. Державоохоронні органи вимушені були співпрацювати з різними політичними угрупованнями, зважаючи на особливості військово-політичної ситуації. На територіях, що умовно можна позначити як «державні», білогвардійські емісари намагалися співпрацювати лише з ідеологічно близькими політичними угрупованнями.

Регіональна специфіка Півдня змушувала сили безпеки не тільки протистояти безлічі стратегічних опонентів, а й співпрацювати з тими, хто ще вчора вважався ворогом. Крім того, зважаючи на широкий спектр опонентів, державоохоронні структури Білого руху саме на Півдні змушені були радикально збільшити штатне число співробітників і діячів агентурної мережі. Подібні дії військово-політичного керівництва призвели до тотального розбалансування і без того нестійкої системи сил безпеки. Це, у свою чергу, призвело до руйнації системи військового спеціального управління та виходу з підпорядкування ряду структур, що отримали назву «самочинні».

У той же час поліційна компонента, якою була Державна варта, постійно перебувала у кризовому стані через кадровий голод і незначну чисельність порівняно із загонами анархістів та іншими підрозділами диверсійно-повстанського характеру, яким вона змушена була постійно протистояти. Зауважимо, що Державна варта так і не стала тією структурою, яка б могла в повному обсязі виконувати покладені на неї завдання, а, отже, це також сприяло розвалу тилкових комунікацій, збільшенню антибілогвардійських акцій, поширенню анархістського руху й українського національного підпілля.

Логічним продовженням переліку сил і засобів стала пропагандистська компонента, яка через власну значимість розглянута була нами більш детально.

У 1919 р. було засновано Освідомче Агентство (ОСВАГ), функціонували підпільні білогвардійські структури, цілий спектр підконтрольних державоохоронним структурам засобів масової інформації, таємна організація «Азбука». Усі означені компоненти мали на меті розповсюдження пропагандистських матеріалів серед населення тилкових районів та військовиків. Одним із завдань ідеологічної стратегією білогвардійських державоохоронних структур було полегшення мобілізаційних заходів, зниження соціальної напруженості, ідеологічне обґрунтування боротьби з більшовиками, анархістами, українським підпіллям.

Варто зазначити, що ідеологічна стратегією білогвардійського військово-цивільного керівництва не була сталою, а змінювалася відповідно до ситуації на фронті й зовнішньополітичних обставин. Так, якщо на початку існування Білого руху пропаганда носила яскраво виражений націоналістичний та навіть

шовіністичний характер, то вже в кінці 1919 р. акценти почали зміщуватися на лінію співпраці між усіма угрупованнями, які не підтримують більшовиків, а влітку 1920 р. дійшло до намагання встановлення тісних контактів із анархістами.

Незважаючи на широкомасштабні плани пропагандистської діяльності, керівництво Збройних сил Півдня Росії та представники цивільних управлінських кіл не приділяли належної уваги даному аспекту протистояння, нівелюючи її роль. Крім того, намагання поєднати в одній структурі агітацію і пропаганду, підпільну діяльність та аналітичне відомство призвело до того, що більшість функцій виконувалося не на належному рівні, часто без відповідної підтримки керівництва.

Зважаючи на широкий спектр сил і засобів, які в той же час мали масу недоліків і вирізнялися непрофесійністю, військово-політичне керівництво поклало на державоохоронні структури доволі масштабні стратегічні задачі. Так, у рамках дослідження автору вдалося встановити та систематизувати низку стратегічних прерогатив сил безпеки.

Зокрема, багато окремих ліній, які утворювали генеральну стратегію, викристалізувалися вже на початку 1919 р. Зважаючи на консерватизм керівництва та непрофесійність кадрів, генеральна стратегія носила доволі умовний характер. У рамках її затвердження було поставлено такі завдання: підрих сил супротивника; покращення матеріально-технічної бази; використання корупції й незадоволених режимами своїх супротивників; намагання створити власну ефективну систему державного управління; знищення політичних супротивників в тилу власної держави; попередження й боротьба із сепаратизмом.

Однак генеральна стратегія мала окремі блоки, зважаючи на представницький список стратегічних опонентів, які протистояли білогвардійським державоохоронним структурам. Автор умовно розділив їх на такі складові: протидія більшовикам, боротьба з українським національно-визвольним рухом, взаємовідносини із національними меншинами та «анархістський» напрями.

Одним із головних завдань сил безпеки була нейтралізація більшовицького підпілля, яке на кінець 1918 р. – початок 1919 р. мало доволі розгалужену структуру на теренах південноукраїнського регіону та в Україні загалом. Протидія більшовицьким агентам та підпільникам носила характер неперервної та

системної, що відрізнялася доволі високим рівнем скрупульозності, і, у той же час – низькою професійністю з точки зору вибору методів боротьби.

Значною мірою саме завдяки неправильно обраним методологічним засадам боротьби білогвардійці не змогли оперативно придушити більшовицьке підпілля й ліквідувати регіональну агентурну мережу. Крім того, непрофесійність кадрового складу, а також масштабна корупція в лавах державоохоронних структур значно знижувала потенціал та перспективи боротьби з більшовиками.

Другою за значенням серед стратегічних ліній боротьби державоохоронних структур Білого руху на Півдні України у 1918–1920 рр. автор визначає українське підпілля. Військово-цивільне керівництво розуміло, що їх соціальна база значно вужча на відміну від більшовиків та представників українського національного руху, а тому необхідно було якнайшвидше переорієнтувати більшість місцевого населення південноукраїнського регіону з підтримки більшовиків та українського руху на свою сторону. Основною зброєю для цього було визнано роздрібнення українства, створення між різними угрупованнями атмосфери ворожості, несприйняття один одного, маргіналізація руху. Саме задля цього державоохоронні структури встановили на Півдні України терор відносно проукраїнських організацій, атмосфера якого мало відрізнялася від «червоного» терору.

Дії білогвардійських органів безпеки завдавали певних ефективних ударів по українському підпіл्लю. Дані структури протидіяли як роботі цивільних місцевих адміністрацій, що представляли українські національні уряди, так і займалися саботажем і диверсіями в українських військових частинах. Майже вся територія Півдня України стала ареною діяльності контррозвідки, Державної варти, та неофіційних (позаштатних) організацій та агентурної мережі Білого руху.

Третьою стратегічною лінією генеральної стратегії роботи державоохоронних структур на Півдні України в контексті національно-визвольних змагань автор вважає протидію розгортанню повстанського анархістського руху, яка була (зважаючи на його масштабне поширення) повністю провалена.

Анархістам вдалося сформувати не тільки доволі сильну військову структуру, за допомогою до якої зверталися навіть більшовики, а й масштабну контррозвідувальну структуру, яка доволі успішно боролася як з підрозділами Державної варти, так і з спецслужбами Білого руху. Анархісти використовували в

роботі способи стеження, агентурної, підривної діяльності. У той же час застосовувалися новітні підходи: елементи інформаційної війни, використання як зв'язківців тих, хто не являв, на думку білогвардійців жодної небезпеки, відкрита масова пропаганда.

Щодо взаємин білогвардійських державоохоронних структур з національними меншинами, варто зазначити, що з окремими етнічними групами (такими як німці-колоністи) їм вдалося налагодити доволі плідну співпрацю й мати у своєму активі доволі масштабну та підготовану групу тимчасових союзників, що входили як до складу Державної варти, так і до підрозділів контррозвідки.

До групи, з якою намагалися встановити союзні відносини належали і кримські татари. Однак останні в більшості своїй не хотіли такого союзу, більше спрямовуючи увагу на представників українського національного руху та Туреччини. У той же час євреї в середовищі білогвардійців вважалися винними у розпаді Російської імперії і тому були скептично налаштовані щодо підтримки консервативного режиму А. Денікіна та П. Врангеля. До такої ж групи скептиків (у плані співпраці з державоохоронними структурами Білого руху) автор відніс і приазовських греків, які переважно підтримували анархістів і більшовиків.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що державоохоронні структури Білого руху на теренах південноукраїнського регіону не були настільки сильними організаціями, як це було гіперболізовано представлено в більшості історіографічних доробків.

Зокрема, сили безпеки Білого руху мали доволі широкий спектр проблем, які жодним чином не вирішувало військово-політичне та цивільне керівництво. Серед них можна виокремити низький професійний рівень службовців, недофінансування, корупція, подвійні агенти, масштабні переформатування самих структур, великі штатні розписи, які в той же час були не заповнені навіть і на половину.

Таким чином, державоохоронні структури на Півдні України були своєрідним зрізом усього білогвардійського руху, однак не могли адекватно протистояти доволі представницькому переліку основних стратегічних опонентів у контексті розгортання національно-визвольних змагань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1081 Контррозвідувальне відділення штабу Добровольчої армії м. Київ

1. Списки арештованих осіб Київської губернської та Любенської в'язниць, списки звільнених осіб із Лук'янівської в'язниці 14-16 грудня 1918 р. 11.09.1919-25.02.1920 рр. – Оп. 1. Спр. 1 – 44 арк.

2. Супровідні документи арештованих і засуджених осіб 29.09.1919 – 23.10.1919 рр. – Оп. 1 Спр. 2 – 7 арк.

Ф. 1714 Управління начальника державної варті м. Харкова, м. Харків

3. «О выдаче разрешений а право выезда из горда Харькова» – Оп. 1. Спр. 1 – 227 арк.

4. «О выдаче разрешений на право выезда из гор. Харькова» – Оп. 1. Спр. 2– 330 арк.

5. «О выдаче разрешений на право выезда из гор. Харькова» Аркушів – Оп. 1. Спр. 3 – 147 арк.

Ф. 3511 Уповноважений Добровільної армії по управлінню і ліквідації установ та організації військового часу в районі Херсонської губернії та м. Одеси, м. Одеса.

6. Приказы деникинского уполномоченного по управлению и ликвидации учреждений и организаций военного времени 13.09.1918-22.01.1919 гг. – Оп. 1. Спр.4 – 36 арк.

7. Сведения деникинского уполномоченного по управлению и ликвидации учреждений и организаций военного времени, о зачислении и увольнении сотрудников с должностей. 4.10.1918-21.01.1919 гг. – Оп. 1. Спр. 5 – 41 арк.

Ф. Р-4591 Судово-слідчі органи Центральної Ради, Української Держави, УНР (об'єднаний фонд)

8. Справа по обвинуваченню полковника гетьманської армії Хлистова, старшини його полку Жахневича, Бржозовського, Оглобліва Федоришина, і військового начальника Соколовського в діях, спрямованих проти петлюрівців на користь денікінців та матеріали розслідування цієї справи (постанови, протоколи

допитів, протоколи розслідувань, листування, доклади, рапорти, заяви). – 8.12.1918-2.02.1919 р. – Оп. 1. – Спр. 6. – 180 арк.

Ф. Р-4593 Воинские части и учреждения Добровольческой армии (объединенный фонд)

9. Дело по обвинению крестьянина с. Елизаветовка Елизаветовской волости, Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии Коваленко Ильи Григорьевича в том, что в ноябре 1918 г., во время пребывания в с.Елизаветовка большевиков, он занимал должность секретаря Елизаветинского совета, участвовал в установлении советской власти и содействовал ее упрочению 2.06.1919-10.12.1919 гг. – Оп.1. – Спр. 1. – 31 арк.

10. Дело по обвинению владельца солеваренных заводов в Славянске –Шамиро Симель-Лейба Ноахимовича в распространении слухов о поражении деникинских воинских частей под Курском и в сочувствии большевикам 4.11.1919-16.11.1919 гг. – Оп. 1. Спр. 16. – 21 арк.

11. Материалы об учреждении деникинцами органов внутренних дел в Екатеринославской губернии и уездах: Екатеринославского губернско-розыскного управления и уездных уголовно-розыскных управлений и о борьбе их с большевиками. 25.03.1919-7.10.1919 гг. – Оп. 1. Спр. 18. – 49 арк.

Ф. 2155 Управління Охтирського повітового начальника при Головнокомандуючому збройними силами на Півдні Росії, м. Охтирка, Харківської губернії

12. «О мобилизации для добровольческой армии всех офицеров флота и корпуса инженеров-механиков флота, обер-офицеров до 43 л., штаб-офицеров 45 лет, включительно и о принятии на учет всех остальных штаб-офицеров и корпуса моряков флота возрастом 50 лет включительно» – Оп. 1 Спр. 27. –3 арк.

Ф. 269 Державна варта Української держави, м. Гришино, Бахмутського повіту, Катеринославської губернії

13. «О розыске военно-пленных и др. лиц. Циркуляр отдела Управления о борьбе с контрреволюционной агитацией духовенства» – Оп. 1 Спр. 2 – 18 арк.

14. «Протоколы начальника державной варты о прошении отдельных лиц»– Оп. 1 Спр. 2. – 8арк.

Ф. 1824 Штаби повстанських полків імені батька Махна (об'єднаний фонд)

15. «Удостоверения и списки личного состава разведывательного отряда, донесения в штаб I-ой бригады, о разведке в тылу противника – добровольческой армии». – Оп. 1с. Спр. 16 – 17 арк.

16. «Оперативные сводки и приказания воинским частям 1-го Донецкого повстанческого корпуса имени Батька Махно» – Оп.1 Спр. 24 – 85 арк.

17. «Полевая книжка начальника оперативного отдела штаба 1-го Донецкого корпуса имени Батько Махно» Аркушів – Оп. 1 Спр. 25– 72 арк.

18. «Приказы Александрийского уездного повстанческого комитета 1-ой Александрийской дивизии и Штабам повстанческих отрядов Александрийского уезда за сентябрь 1920 г.»– Оп. 1 Спр. 20 – 70 арк.

Ф 1076 Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної Ради, м. Київ.

19. «Телеграммы рапорта, сводки, донесения о настроении рабочих и крестьян в Катеринославской губернии, о борьбе трудящихся против помещиков, о взаимоотношениях с айстро-немецкими оккупантами»– Оп. 1 Спр. 17 – 70 арк.

Ф. 1077 Головне управління Генерального штабу Української Держави

20. «Доклады о пополнении штабов и о борьбе с военным шпионажем.» – Оп. 3 Спр. 32 – 5 арк.

21. «Материалы по вопросу изменения штатов военных агентов Української Держави»– Оп. 1 Спр. 45 – 10 арк.

22. «Огляд закордонної преси» – Оп. 1. Спр. 64 – 44 арк.

23. «Развед-сводки Украинского Генерального штаба на укр. Яз 1918 г.»– Оп. 5 Спр. 12 – 110арк.

Ф. 1403 Канцелярія начальника постачання Добровольчої армії Одеського району (період Денікіна), м. Одеса.

24. «Типовые временные штаты для отдельных войсковых частей Добровольческой армии» –Оп. 1 Спр. 1 – 35 арк.

Ф. 1723 Уповноважений по продовольству Харківської, Курської, Воронежської губерній від Управління продовольства при Головнокомандуючому збройними силами на Півдні Росії, м. Харків

25. «С перепиской руководящего характера» –Оп. 1с Спр. 6 – 109

Ф. 2133.Управління начальника Бердянського повіту, м. Бердянськ Таврійської губернії

26. Постанови загального присутствія по військовій повинності Бердянського повіту про мобілізацію населення до армії Деникіна. Оп. 1. – Спр. 523. – 57арк.

Ф. 2216 Державна варта 2-ї дільниці м. Нікопаля, м. Нікополь Катеринославської Губернії

27. «Протоколи дізнань начальника Державної Варти 2 уч. м. Нікополя» – Оп.1 Спр.1 –5 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний комітет комуністичної партії України

28. Информации о работе коммунистического подполья в Мелитополе Мелитопольском уезде – Оп. 18. Спр. 3 – 7 арк.

29. Инструкции Зафронтбюро ЦК КП(б)У о ведении разведки – Оп. 18. Спр. 8 – 4 арк.

30. Информация уполномоченного Зафронтбюро ЦК КП (б)У тов. Попова о подпольной работе в Донецкой губернии. – Оп. 18. Спр. 21 – 2 арк.

31. Доклады и переписка Зафронтбюро ЦК КП (б)У о подпольной работе в Екатеринославской губернии – Оп. 18. Спр. 22 – 111 арк.

32. Доклады в ЦК КП(б)У о подпольной работе в Таврической губернии – Оп. 18. Спр. 29 – 12 арк.

33. Доклад о подпольной работе Екатеринославского губкома КП (б)У – Оп. 18. Спр. 59 – 4 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р. 4439. «Лукашенко-Шведова Ф.Д., Лукашенко Т.М.»

34. «Биография Лукашенко Тимофея Митрофановича» – Оп. 1 Спр. 1 –5 арк.

35. «Воспоминания Лукашенко-Шведовой о революционной деятельности» Оп. 1 Спр. 2 –40 арк.

Ф.Р. 4446. «Горлунова-Лазарева А.Л.»

36. «Автобиография Горлуновой-Лазаревой Анастасии Леонтиевны » – Оп. 1 Спр. 1 –7 арк.

Ф. Р.4082 «Никопольская городская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступностью »

37. «Протоколы заседания ЧК, доклад о работе ЧК, приказы по Никопольской ЧК» – Оп. 2 Спр. 5 –26 арк.

Ф. Ф. Р.4082 «Никопольская городская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступностью »

38. «Протоколы следствия при районной Никопольской ЧК, на лиц заподозренных в содействии контрреволюционным выступлениям» – Оп. 2 Спр. 3 – 23 арк.

Ф. Р. 4416 «Солонуха П.Г.»

39. «Воспоминания Петр Григорьевича Солонухи о своей революционной деятельности» – Оп. 1. Спр.2 –12 арк.

Ф. Р-614«Листовки»

40. «Заговор врагов революции» –Оп.1 Спр. 25 –1 арк.

41. Жизнь – 1919 – 26 июня

42. Приднепровский край – 1919 – 19 августа

Державний архів Донецької області

43. Листовки, хранящиеся в государственном архиве Донецкой области – 1874 арк.

Ф. Р-128 Юзівська (Сталінська) поштово-телеграфна контора

44. Телеграмми розвідвідділам, комендантам станцій, про військові замовлення, співробітників розвідувальних пунктів, продовольче постачання, обмундирування Добровольчої армії, масові захворювання робочих військовополонених. – 1.05. – 1. 12. 1919. – Оп. 2. – Спр. 2. – 140 арк.

45. Телеграммы коменданта Юзовки, контрразведывательного пункта № 7 и других о военных заказах, химических опытах на Азовских заводах. – 10.05. 1919. – 1.04.1920. – Оп. 2 – Спр. 3. – 90 арк.

46. Телеграммы коменданта Юзовки, контрразведывательного пункта № 7. – 1919-1920.– Оп. 2 – Спр. 4. – 120 арк.

47. Исходящие военные телеграммы штабу дивизии № 3, командиру бригады государственной стражи. – 1.05.–1.12.1919. – Оп. 2-а – Спр. 1. – 17 арк.

48. Телеграммы коменданта Юзовки, контрразведывательного пункта № 7. – 1919.– Оп. 2 – Спр. 7. – 21 арк.

Ф. – Р–1163 Переписка с Бахмутским белогвардейским уголовно-розыскным отделением и приставами уездной городской и промышленной стражи о борьбе с большевизмом

49. Листовки и воззвания белогвардейцев. – 1919. – Оп. 1 – Спр. 13. – 80 арк.

Ф. – Р–2571 Сухо-Ялынская почтово-телеграфная контора

50. Переписка с начальником Екатеринославского почтово-телеграфного округа и Вознесенской почтово-телеграфной конторой. – 1919. – Оп. 1 – Спр. 4. – 128 арк.

Ф. – Р–2559 Управління начальників повітів

51. Переписка с Бахмутским белогвардейским уголовно-розыскным отделением и приставами уездной, городской и промышленной стражей о борьбе с большевизмом. – 1919. – Оп. 1 – Спр. 1. – 56 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. – 97 Веселянська волосна земська управа, с. Веселянка Мелітопольського повіту Таврійської губернії

52. Списки населения с. Веселянки и военных. Сведения о размере озимого клина на 2 ноября 1919 года. – 1919. – Оп. 3 – Спр.1. – 82 арк.

53. Инструкции и циркуляры для проведения выборов гласных в волостные земства. Материалы о службе в рядах ВС Юга России. – 1919. – Оп. 3 – Спр.2. – 112 арк.

54. Приказы генерала Врангеля – Главнокомандующего ВСЮР. – 1919. – Оп. 3 – Спр.3. – 58 арк.

Ф. – 233 Управління Бердянського повітового військового начальника, м. Бердянськ Бердянського повіту Таврійської губернії

55. Книга копий приказов Главнокомандующего вооруженными силами на Юге России, Екатеринославского губернатора и генерального штаба о мобилизации военнообязанных в ряды добровольческой армии – Оп. 2 Спр. 1 – 15 арк.

56. Переписка с командирами стражи и Земской управы о противоэпидемических мероприятиях. – 1919. – Оп. 2 – Спр. 8. – 23 арк.

57. Переписка с Курским губернатором и волостными управами о наличии хлебных и продовольственных запасов в уезде. – 1919. – Оп. 2 – Спр.9. – 8 арк.

Ф. – 279 Новоолександрівське сільське управління, с. Новоолександрівка Григорівської на Конці волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії

58. Приказы Главнокомандующего ВС на Юге России. – 1919. – Оп. 2 – Спр.8. – 9 арк.

Ф. Р-4006 «Бюро юстиции исполнительного комитета Мелитопольского волосного совета»

59. «Регистрационные карты содержащихся под стражей» – Оп. 2. Спр. 1 – 24 арк.

60. Известия Александровского военно-революционного комитета. – 1920 – 4 февраля

61. Военный голос – 1920 года – 22 сентября.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р. 332 Управління начальника контррозвідувального пункту денікінської армії в м.Миколаєві Миколаївського повіту Херсонської губернії.

62. «Азрильян Сруль Волькович» – Оп. 1 Спр. 1 – 2 арк.

63. «Ворелов Илья Панкратьевич» – Оп. 1 Спр. 2 – 1 арк.

64. «Карпенко Дмитрий Семенович» – Оп. 1 Спр. 3 – 2 арк.

65. «Корниенко Павел Миронович» – Оп. 1 Спр. 4 – 1 арк.

66. «Кубарев Сергей Александрович» – Оп. 1 Спр. 5 – 3 арк.

67. «Мамыхин Владимир Александрович» – Оп. 1 Спр. 6 – 2 арк.

68. «Махновецкий Соломон Михайлович» – Оп. 1 Спр. 7 – 1 арк.

69. «Пархоменко Михаил Иванович» – Оп. 1 Спр. 8 – 4 арк.

70. «Петриченко Павел Самойлович» – Оп. 1 Спр. 9 – 2 арк.

71. «Сенин Илья Никитич» – Оп. 1 Спр. 10 – 3 арк.

72. «Соколенко Павел» – Оп. 1 Спр. 11 – 3 арк.

73. «Тимошенко Федот Григорьевич» – Оп. 1 Спр. 12 – 1 арк.

Ф. Р-171 «Николаевский губернский революционный комитет г. Николаев»

74. «Ведомости и описи оборудования, машин имущества и др. Материалов, оставшихся на предприятиях и в учреждениях г. Николаева после бегства деникинцев» – Оп. 2 Спр. 3 – 20 арк.

75. «Телеграммы из реввоенсовета республики, Всеукраевкома и Совнаркома Украины об освобождении территории от деникинцев, белогвардейских банд Петлюры и установлении советской власти, о порядке выборов волостных и сельских Советов, восстановлении народного хозяйства, выполнении хлебной разверстки и др.» – Оп. 2 Спр. 6 – 27 арк.

76. «Декрет о земле, приказы, инструкции Всеукраевкома, Николаевского и Херсонского губревкомов, губпродсовещания и постановление Днепроовского уездного съезда Советов о выборах в местные Советы, распределении земель, организации отрядов для борьбы с деникинщиной, бандитизмом и контрреволюцией, о признании Махно и махновцев вне закона, о культурно-просветительской работе на селе и др.» – Оп. 1 Спр. 2 – 31 арк.

Ф. 1817. «Миколаївський кружний відділ з вивчення історії Комуністичної партії і Жовтневої революції інституту історії партії і Жовтневої революції»

77. Воспоминания Асушкина С.А. о расстреле «61 коммунара» в ночь с 6 на 7 ноября 1919 г. – Оп. 2 Спр. 522 – 14 арк.

78. «Приговор Военно-полевого суда над Плеханским» – Оп. 2 Спр. 123 – 1 арк.

79. «Протоколы заседаний Николаевского революционного комитета за 1920 года» – Оп. 2. Спр. 226 – 108 арк.

80. Воспоминания о подполье и партизанском движении в период деникинщины в Николаеве 1919 году – Оп. 2. Спр. 576 – 24 арк.

Ф. 222. Николаевская городская дума

81. «Повестки, заявления, журналы заседаний» – Оп. 3 Спр. 9 – 10 арк.

Ф. 250 «Николаевская каторжная тюрьма № 2»

82. «Усиков Владимир Антонович» – Оп. 6 Спр. 374 – 34 арк.

83. «Дело на 5 арестованных» – Оп. 6 Спр. 369 – 47 арк.

84. «Дело на 341 арестованных красноармейца» – Оп. 6 Спр. 358 – 17 арк.

85. «Дело на 43 арестованных красноармейца» – Оп. 6 Спр. 355 – 34 арк.

86. «Дело на 17 арестованных» – Оп. 6 Спр. 350 – 34 арк.

87. «Дело на 7 арестованных» – Оп. 6 Спр. 374 – 4 арк.

88. Летопись революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине №3-4 (18-19) – май-август. Госиздат Украины. 1926 г.

89. Луч 1919 15 сентября, воскресенье № 2

90. Луч 1919 2 октября, № 6
91. Луч 1919 21 октября, № 9
92. Луч 1919 23 октября № 10
93. Луч 1919 4 ноября № 12
94. Луч 1919 27 № 11
95. Луч 1919 18 января № 5 (28)
96. Луч 1920 6 февраля № 11 (34)
97. Луч 1920 10 февраля № 14 (37)
98. Луч 1920 20 февраля № 23 (46)
99. Луч 1920 21 февраля № 24 (47)
100. Луч 1920 27 февраля № 29 (52)
101. Луч. – 1919. – 27 декабря
102. Луч. – 1920. – 31 января
103. Южное слово. – 1919. 1 сентября.
104. Южное слово. – 1919 – 5 октября
105. Южное слово. – 1919 – 29 октября
106. Южное слово. – 1919 – 19 ноября

Державний архів Одеської області

Р-3832. - Одесская тюрьма (периода Деникинщины), г. Одесса. - 1919 гг.

107. Судебное дело Александровича Ф.М. – Оп. 1. – Спр. 1. – 11 арк.
108. Судебное дело Арбенина И.А. – Оп. 1. – Спр. 2. – 18 арк.
109. Судебное дело Вальдмана Б.И. – Оп. 1. – Спр. 3 – 7 арк.
110. Судебное дело Гребенникова Елена Федоровна – Оп. 1. – Спр. 6. – 17 арк.
111. Судебное дело Дубинского И. – Оп. 1. – Спр. 7. – 8 арк.
112. Судебное дело Заненберга А.А. – Оп. 1. – Спр. 8. – 10 арк.
113. Судебное дело Клименко М.Н. – Оп. 1. – Спр. 9. – 7 арк.
114. Судебное дело Кузнецова М.А. – Оп. 1. – Спр. 10. – 9 арк.
115. Судебное дело Макеева Иосифа Сергеевича. – Оп.1. – Спр. 11. – 3 арк.

Ф. 7902 Куварзин А.И. – генерал майор, почетный сотрудник государственной безопасности.

116. Вырезка из белогвардейской газеты «Новая Россия» (№ 29) с заметкой о ЧК, подаренная Судакову И.П. Дзержинским Ф.Э в 1919 г. Оп 1. – Спр. 4. – 1 арк.

117. Тетради с копиями писем и донесений в ставку генерал Врангеля монархиста Шульгина В.В., захваченные одесской губернской ЧК летом 1920. – Оп. 1. – Спр. 6. – 29 арк.

118. Нелегальная переписка В.В. Шульгина с разведкой Врангеля и врангелевской ставкой в Крыму летом 1920 г. с изложением своих «принципов власти» для г. Одессы и территорий, которые оказались бы занятыми врангелевской армией (фотонегативы). – Оп. 1. Спр. 7 – 5 арк.

119. Доклад секретного сотрудника ВЧК Кулика, засланного в разведку Врангеля, о выполнении очередного задания Одесской губ ЧК (фотонегативы) – Оп. – Спр. 8. – 3 арк.

120. Протокол № 2 Добровольческой подпольной организации (копия). – Оп. 1. – Спр. 9. – 1 арк.

Ф. 5072 Управление коменданта города Одессы и порта г.Одесса. - 1919-1922 гг.

121. Дело № 68 Граждан Вовченко Леонида Григорьевича, Пинчука Николая Александровича, Реммера Георгия Владимировича. – Оп. 2 – Спр.17. – 15 арк.

122. Дело по обвинению Автудова в службе в контрразведке – Оп. 2.– Спр.5. – 6 арк.

123. По обв. Автудова в службе в контрразведке» 4 марта 1920 г. – Оп.3 – Спр.5. – 3 арк.

124. Дело № 70 Войцеховского Лариона в службе в жандармской контрразведке – Оп.2 – Спр. 19 – 18 арк.

125. Дело № 219 Андреев Михаил, Животоглов Николай по подозрению в службе Доброармии. – Оп. 3.– Спр. 12 – 11 арк.

126. По обвинению козака Абраменко П. в службе у белогвардейцев – Оп. 3 – Спр.1. – 4 арк.

127. Дело Билимовского Владимира, Самойловича Андрея и др. – Оп. 3. – Спр. 27. – 5 арк.

Ф.4932 Штаб Одесского корпуса Добровольческой армии

128. Приказы по штабу русской добровольческой армии. – Оп. 1. – Спр.1. – 63 арк.

Російський державний військовий архів

Ф. 39675 Екатеринославский центр Добровольческой армии

129. Доклад Екатеринославской городской управы об организации дружины по охране города, определении штатов и прочее. План продовольствия добровольческой дружины и численный состав– Оп. 1 Спр. 7– 17 арк.

Ф. 39673 Штаб 2 армейского корпуса 'добровольческой' армии (Главнокомандующий ВСЮР). г. Николаев, ст. Белая Церковь, гг. Черкассы, Феодосия и др.

130. Дело по обвинению рядового 6 отдельной телеграфной роты Николая Климовича Кислешко в агитации против Добровольческой армии, по доносу добровольца Сухорукова Сергея. Список дел офицеров, находящихся при контрразведывательном пункте штаба, рапорт представителя командующего Новороссийской группой вооруженных сил Юга России при польском командовании в Гусятине о скандальном поведении командира 42 Донского полка полковника Гумилевского и офицеров полка и др.– Оп. 1 Спр. 24 – 98 арк.

Ф. 40230 Контрразведывательный пункт № 6 штаба Главнокомандующего вооруженными силами на юге России. г. Мариуполь

131. Протоколы допросов, показания свидетелей, постановления контрразведки по делу И. Черненк – о, Д. Черненко и Е. Комиссарова, привлекаемых на службу в Красной армии – Оп. 1 Спр. 1 – 35 арк.

Ф. 39749 Штаб корпуса Добровольческой армии в Крыму («Главнокомандующий ВСЮР»). г. Симферополь

132. Доклады подполковника Знаменского о настроении населения и войск г. Симферополя, о росте коммунистической пропаганды и агитации и враждебном отношении рабочих к Добрармии. – Оп. 1 Спр. 1 – 9 арк.

Ф. 40238 Особые отделение военно-политического отдела при верховном руководителе добровольческой армии

133. Донесения агентов разведывательного бюро «Азбука» [при Штабе главнокомандующего вооруженными силами на Юге России] о военно-политическом положении на Украине, о военных силах Германии и др.– Оп.2 Спр. 34 – 75 арк.

Ф. 39540 Штаб Главнокомандующего «Русской Армией»

134. Оперативные и разведывательные сводки штаба Главкома Русской армией. – Оп. 1. Спр. 72. – 171 арк.

Ф. 39660 Управление Командующего войсками Новороссийской области

135. Приказы командующего войсками «Добровольческой» армии в Крыму № 1 - № 29 подлинные. – Оп. 1. Спр. 201 – 29 арк.

136. Доклад комиссии по проверке состояния и работы Комендантского управления, военно-следственных комиссий, полевых судов, военной цензуры и контр-разведывательных пунктов Таврической губернии. Оп. 1. Спр. 236 – 25 арк.

Ф. 39805. Одесский сводный отряд самообороны. г. Одесса

137. Тетрадь приказов – Оп.1. Спр.1. – 135 арк.

Державний архів Російської Федерації

Ф.Р-446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России. Екатеринодар.

138. Отчеты о деятельности, докладные записки и переписка с управляющим отделом пропаганды особого совещания при главнокомандующем ВСЮР о работе отдела пропаганды и осведомительных бюро (ОСВАГ). Положение об отделе пропаганды. – Оп. 2 – Спр. 121. – 325 арк.

Ф. Р-439 Особое совещание при Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России. Екатеринодар.

139. Журнал особого совещания при Главнокомандующем Добровольческой армией с № 1 по № 36. Подлинные. – Оп. 1. Спр. 86. – 324 арк.

Ф. Р-440 Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на юге России. Екатеринодар, Ростов-на-Дону.

140. Политические сводки отдела пропаганды особого совещания ВСЮР за май-август 1919 г. и приложение к политическим сводкам о деятельности Особого совещания, об экономическом и политическом положении Закавказья, Дона, Кубани, Крыма, Украины и Белоруссии, о положении на фронтах и международном положении. – Оп. 1 Спр. 34а. – 303 арк.

Бердянський краєзнавчий музей (архів)

141. Арх.: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича, Бердянск – 7 с.

142. НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича), Бердянск – 11 с.

143. Арх.: Воспоминания Л.И.Задова, Бердянск – 7 с.

144. Арх.: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]– 43 с.

145. Приднепровский край – 1919 – 19 августа

Опубліковані джерела

Преса

146. Родной край. – 1919. – 14 января

147. Родной край. -1919. — 6 февраля

148. Родной край. -1919.-12 октября

149. Родной край. – 1919. – 1, 2 ноября

150. Родной край. – 1919. – 5 ноября

151. Родной край. – 1919. – 27 ноября

152. Родной край. — 1919. — 8 декабря

153. Новая Россия. – 1919 – 11 июля

154. Новая Россия. – 1919 – 12 июля

155. Новая Россия. – 1919 – 16 июля

156. Екатеринославский вестник. – 1919 – 19 сентября

157. Екатеринославский вестник. – 1919 – 27 сентября

158. Власть Народа – 1918 – 29 ноября

159. Киевская жизнь. — 1919 — 25 авг.

160. Юг России. – 1920. – 17 мая;

161. Таврический голос. – 1920. – 17 мая.

162. Відродження. – 1918 – 26 грудня.

163. Робітнича Газета. — 1919. — 26 січня.

164. Відродження. — 1918. — 15 грудня

165. Промінь. – 1919. – 13 жовтня.

166. Рідне слово. – 1919. –11 серпня.

167. Рассвет – 1923 – апрель-май

168. Крым Мусульманлары Садасы – 1920 – 18 июня

169. Южные ведомости – 1920 – 28 апреля

170. Український козак. – 1919. – 9 жовтня.
171. Великая Россия – 1919– 19 сентября
172. Революция в Крыму № 9. Смф, 1930
173. Заря России. –1919 – 17 сентября
174. Новая Россия. –1919 – 26 июня
175. Новая Россия. –1919 – 11 июля
176. Новая Россия. –1919 – 21 июля
177. Новая Россия. –1919 – 27 июля
178. Новая Россия. –1919 – 28 июля
179. Киевлянин. 1919 – 21 августа
180. Киевлянин. 1919 – 25 августа
181. Киевлянин. 1919 – 27 августа
182. Киевлянин. 1919 – 28 августа
183. Киевлянин. 1919 – 29 августа
184. Киевлянин. 1919 – 31 августа
185. Киевлянин. 1919 – 12 сентября
186. Киевлянин. 1919 – 13 сентября
187. Киевлянин. 1919 – 14 сентября
188. Киевлянин. 1919 – 17 сентября
189. Киевлянин. 1919 – 18 сентября
190. Киевлянин. 1919 – 19 сентября

Мемуари:

191. Абольянц А.А. Восстание Бердянского Союза Увечных Воинов в начале апреля 1918 года. *Вестник Первопоходника*. 1964. № 51. С. 23.
192. Алексеев С.А. Революция на Украине по мемурам белых Л.: Госиздат, 1930. 435 с.
193. Аршинов П. История махновского движения 1918-1921 гг. Берлин: 1923. 258 с.
194. Слащов Я. А. Операции белых, Петлюры и Махно на южной Украине в последней четверти 1919 года. *Военный вестник*. 1922. № 9 –13. С. – 38-43
195. Безак Ф.Н. Воспоминания о Киеве и о гетманском перевороте. М.: Верная Гвардия, 2008. 465 с.

196. Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец). М.: 1989. 236 с.
197. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. К.: Проза, 1993. 592 с.
198. Бобрик В. В застенках контрразведок. Таганрог: Изд. Истпарта тагокружкама ВКП (б), 1928. 31 с.
199. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921. (Октябрь 1917 - январь 1920). К.: Наукова думка, 1994. 290 с.
200. Вонсяцкий А.А. Против большевиков. *Часовой*. 1929. № 30. С. 23-24.
201. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1919 г. Мн.: Харвест, 2003. 380 с.
202. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920 г. Мн.: Харвест, 2003. 384 с.
203. Москвин С. Генерал А. И. Деникин в Одессе. Одесса: Изд-во Отд. пропаганды, 1919.
204. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. М.: Интерграф Сервис, 1990. 128 с.
205. Героическое подполье. В тылу деникинской армии: воспоминания. М.: Политиздат, 1976. 416 с.
206. Глобачев К.И. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения. М.: РОССПЭН, 2002. 519 с.
207. Делиева А.А. 150 лет из жизни семьи Делиевых (1848-1998). Мемуары та щоденники. Ч. 2. Запоріжжя: Тандем - У, 2006. С. 551-574.
208. Деникин А. И. Путь русского офицера М.: Вагриус, 2002. 635 с.
209. Деникин А.И. Очерки русской смуты: в 5 т. Париж: Изд. Я. Поволоцкого, 1921. Т.4. 244 с.
210. Деникин А.И. Очерки русской смуты: в 5 т. Берлин: Изд. Я. Поволоцкого, 1925. Т.5. 367 с.
211. Деникин А.И. Поход на Москву (Очерки русской смуты) М.: Издательство Федерация, артель писателей «Круг», 1928. 313 с.
212. Деникин. А.И. фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии М.: «Российский Архив», 1991. 34 с.
213. Дроздовский М. Г. Дневник Берлин: Отто Кирхнер и Ко, 1923. 190 с.

214. Ингулов С. Крымское подполье. *Антанта и Врангель*. М.: 1923. С.138-172.
215. Ингулов. С. В деникинской контрразведке. Протоколы. *Испарт одесского окркома КП(б)У*. Одесса, 1927. 98 с.
216. Калинин И. Под знаменем Врангеля. Заметки бывшего военного прокурора. Л.: Прибой, 1925. 73 с.
217. Казаков А. Воспоминания о потерянной родине. Херсон, ПАТ «ХМД», 2016. 467 с.
218. Лацис М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. М.: Госиздат, 1920. 76 с.
219. Лацис М.Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контррреволюцией. М.: Госиздат, 1921. 86 с.
220. Ленау М. Деникинское подполье в Николаеве в 1919 г. *Летопись революции*. М.: Госиздат, 1926. № 3. С. 48-56.
221. Летопись революции № 3-4. Харьков: Государственное издательство Украины, 1926. 297 с.
222. Летопись революции. № 5-6 (38-39). Харьков: Государственное издательство Украины, 1926. 385 с.
223. Лукомский А.С. Воспоминания. Берлин: Отто Кирхинер и Ко, 1922. 320 с.
224. Макаров П.В. Адъютант генерала Май – Маевского. Л.: Прибой, 1927. 194 с.
225. Махров П.С. В Белой армии генерала Деникина (Записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России). СПб.: Logos, 1994. 301 с.
226. Оболенский В. А. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Ленинград: Государственное издательство, 1928. 52 с.
227. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 - 1920): Документально-художне видання. К.: Темпора, 2007. 608 с.: іл.
228. Орлов В. Г. Двойной агент. Записки русского контрразведчика М.: Современник, 1998. 349 с.
229. Пасманик Д.С. Революционные годы в Крыму Париж, 1926. 214 с.

230. Савинков Б. На пути к «Третьей» России. За Родину и свободу. Варшава: Издание русского политического комитета в Польше, 1920. 54 с.
231. Слащев-Крымский А. Я. Белый Крым. М.: Наука, 1990. 272 с.
232. Слащев-Крымский Я. А. Крым, 1920. Гражданская война в России: оборона Крыма. М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. С. 9–148.
233. Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний). Москва, 2007. 304 с.
234. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Вінніпег, 1955. 206 с.
235. Устинов С. М. Записки начальника контрразведки. Белград: М. И. Стефановичъ и Ко, 1922. 146 с.

Збірки документів:

236. Басик И. И. Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Т. 1. Книга первая. М.: Гея, 1998. 432 с.
237. Басик И. И. Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Т. 1. Книга вторая. М.: Гея, 1998. 430 с.
238. Басик И. И. Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Т. 2 / И. И. Басик, В. О. Авдеев, О. О. Зданович. М.: Гея, 1998. 438 с.
239. Борневский В. Г. Из документов белогвардейской контрразведки 1919 г. *Русское прошлое (историко-документальный альманах)*. Л.: Наука, 1991. С. 154-159.
240. Борьба советского народа с интервентами и белогвардейцами на Юге России: сб. документов. Ростов-н/Д., 1962. 412 с.
241. ВЧК/ГПУ: документы и материалы. М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. 272 с.
242. Из истории Гражданской войны в СССР: сб. документов и материалов. В 3 т. Т. 2. Март 1919 — февраль 1920. М.: 1961. 895 с.
243. Исхаков С. М. Гражданская война в России и мусульмане. Сб. док. и мат. М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. 808 с.
244. Красная книга ВЧК: в 2 т. Изд. 2-е, уточн. М.: Политиздат, 1989. Т. 1. 416 с.;
245. Лисовой Я. М. Белый архив Т. 1. Париж: Мелуэ, 1930. 240 с.

246. Лисовой Я.М. Белый архив Т. 2—3. Париж: Мерлоу, 1930. 430 с.
247. Мироненко С.В. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 1003 с.
248. Надинский П.В. Борьба за советскую власть в Крыму: Документы и материалы. Симферополь: Крымиздат, 1957. 270 с.
249. Положение о полевом управлении войск в военное время. Пг., 1914. 154 с.
250. Рыбалко И.К. Гражданская война на Украине. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. Т. 1 Кн. 1. Киев: Истпарт, 1967. 874 с.
251. Андреев А. Р. Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах [Б.м.: б.и., 2012]. 226 с.

Література:

252. Абинякин Р. М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917–1920 гг. Орёл: Изд. А. Воробьёв, 2005. 204 с.
253. Азаров В. Махновская контрразведка (Электронный ресурс) URL <http://www.nnre.ru/istorija/mahnovskajakontrrazvedka/index.php>.
254. Алтабаева Е. Б. Смутное время: Севастополь в 1917-1920 гг. Севастополь: Телескоп, 2004. 384 с.
255. Андриенко И.К. «Секретные службы махновской армии». К.: НМС, 2008. 59 с.
256. Анимица Е., Антонова Л. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780–2010). Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2010. 256 с.
257. Анисимов Н., Оппоков В. Слуга анархии и порядка. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 10. С. 69-76.
258. Антология сыска: от полиции к внешней разведке: [в 14 т.]. К.: Знания Украины, 2006. Т.3. 755с.
259. Бабахан Н. Крымское подполье (1919–1920). Ялта, 1921. 62 с.
260. Бабков Д. И. Политическая деятельность и взгляды В. В. Шульгина в 1917–1939 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Брянск: 2008. 336 с.

261. Барг М.А. Категории и методы исторической науки М.: Наука, 1984. 342 с.
262. Батароев К.Б. Аналогии и модели в познании. Новосибирск: Наука, 1981. 320 с.
263. Батюшин Н.С. Тайная военная разведка и борьба с ней. М.: X-History, 2002. 259 с.
264. Безносков, О. За "Heimatland": збройні формування німецьких колоністів та менонітів Півдня України (1918-1921 рр.). *«Військово-історичний альманах»* 2011, ч. 1 (22). С.7-23.
265. Бердянск. Путеводитель, Днепропетровск: 1967.
266. Бикова Т. «Червоний терор» в Криму (1917-1921 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. № 5. С. 3-41.
267. Білай Ю.В. Деятельность Бердянского Отдела контрразведки Добровольческой Армии. *Сборник научных трудов 56-й научной студенческой конференции ТГПИ им. А.П. Чехова*. Таганрог: ТГПИ 2013. С.97-98
268. Білай Ю. Білогвардійські спецслужби та кримськотатарський визвольний рух. *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації : матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції*. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 82-94.
269. Білай Ю. Вплив державоохоронних органів Білого руху на соціально-політичний розвиток півдня України. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання»*. Одеса: Букаев Вадим Вікторович, 2017. С. 3-12.
270. Білай Ю. Інституційний інструментарій державоохоронних структур Білого руху на півдні України (1918-1920 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.25. Збірник наукових праць* Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017 С. 97-102
271. Білай Ю. Контррозвідка та державна варта Білого руху на Півдні України (1918-1920 рр.). *Мандрівець*. Т.: Мандрівець, 2016. С.25-29.
272. Білай Ю. Суспільно-політичний вплив державоохоронних органів Білого руху на півдні України (1918-1920 рр.). *Всеукраїнська наукова конференція*

«Українська національно-демократична революція 1917–1921: передумови, процеси, наслідки, уроки». *Науковий вісник Межебіж*. 2017 С. 263-267

273. Білай Ю.В. Інститут спецслужб Білого руху на Півдні України (1918-1920 рр.): законодавче забезпечення діяльності. *Права людини перед викликами XXI століття* Донецьк: ЛАНДОН–XXI, 2013. С. 59-64.

274. Білай Ю.В. Правове регулювання діяльності органів контррозвідки Білого руху на території Півдня України (1918 – 1920 рр.). *Актуальні питання теорії та історії держави і права в дослідженнях студентів і молодих учених*. Донецьк: «Юго-Восток ЛТД», 2013. С. 44-45.

275. Богославский Е.А., Кулаков В.В. Структура государственного устройства Юга России в 1918 - 1920 гг. *История государства и права*. М.: 2013. №16. С. 48-52

276. Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний Устрій, соціально-економічна і національна політика. URL – <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28221/06->

277. Бордюгов Г. А., Ушаков А. И., Чураков В. Ю. Белое дело: идеология, основы, режимы власти. *Историографические очерки*. М.: Русский путь, 1998. 318 с.

278. Борин К. Первые вожди Добровольческой Армии и их взгляды на задачи ее. Ростов-на-Дону, 1919. 22 с.

279. Бортневский В. Из истории осведомительной организации «Азбука». *Русское прошлое*. 1993. №4. С. 187.

280. Бортневский В.Г. Белая разведка и контрразведка на Юге России во время Гражданской войны. *Отечественная история* М.: 1995. № 5. С. 98-99.

281. Бортневский В.Г. К истории осведомительной организации Азбука (из коллекции П.Н. Врангеля Архива Гуверовского института). *Русское прошлое*. 1993. №4. С. 161.

282. Бортневский В.Г. Наши агенты от милиционера до наркома. *Журнал Родина* О.: Наука, 1990. № 10. С. 64-68.

283. Бортневский В.Г. Разведка и контрразведка Белого Юга (1917 – 1920 г.) *Новый часовой*, Р.: Наука, 1995. №3. С. 156-168

284. Борщевский В.Я. Бердянск помнит 18 год. 3.:Запорожское книго-газетное издательство, 1962. 35 с.

285. Брошеван В. «Отряд, несущий людям смерть». К истории вопроса о политическом терроре белогвардейцев в Крыму в 1919-1920гг. *Известия Крымского республиканского краеведческого музея*. Симферополь, 1995, № 11 С.60-66.
286. Быков В. В. Методы науки. М. : Высш. шк., 1974. 215 с.
287. Бычков Л. ВЧК в годы гражданской войны. М.: Воениздат, 1940. 76 с.
288. Василик А. Українська розвідка. *Поріг*. – 1993. № 1. С. 29 – 32.
289. Веденеев Д. Разведка его ясновельможности. Малоизвестное о спецслужбах гетмана Павла Скоропадского. *В мире спецслужб*. К.: Альянс, 2004. № 4. С. 67-78.
290. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб. К.: Наукова думка, 2008. 432 с.
291. Венков А.В. Донская армия. Организационная структура и командный состав 1917–1920 гг. Приложение-справочник к монографии «Г.Г. Матишов. Донские казаки: от опоры самодержавия до жертв большевизма (XVIII–XX вв.). Заметки на полях истории». Вып. 1. Донские партизанские отряды. Командование Донской армии. Молодая армия. Военно-учебные заведения. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2014 422 с.
292. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). К.: Наукова думка, 1991. 368 с.
293. Веденеев Д. З історії розвідки і військової дипломатії України. Розбудова держави. К.: 1993. № 9. С. 20-22.
294. Веденеев Д. Спеціальні служби в історії Української держави. К.: Видавництво Національної академії СБ України, 2003. 60 с.
295. Веденеев Д., О.Стаднік З історії розвідки та контррозвідки України. 1918-1919 рр. К. : [б.в.], 1996. – 159 с.
296. Виноградов В.К. Всероссийский национальный центр. М.: РОССПЭН, 2001. 606 с.
297. Волков С.В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. СПб.: Нева, 2008. 465 с.
298. Волков С.В. Офицеры армейской кавалерии. М.: Русский путь, 2002. 623 с.

299. Волков Ф. Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции Советского государства (1917-1924 гг.). М.: Госуд. Издат. Полит. Литературы, 1954. 399 с.
300. Вронська Т. Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882–1941 рр.): історичний та оперативний вимір / Вронська Т., Пилипчук В., Подкур Р. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2010_2_7
301. Вся Екатеринославская губерния на 1913 г. Екатеринослав, 1913. 463 с.
302. Выборный П. Николаев. Путеводитель. Одесса: Маяк, 1979. 87 с.
303. Вяткин А.Р. Попытка восстановления крымскотатарской государственности: исторические уроки событий 1917-1918 годов. Этнический национализм и государственное строительство. М., 2001. С. 68-96;
304. Гавен Ю. Борьба большевистского подполья за Советский Крым. *Революция в Крыму*. Вып. 9. Симф., 1930. С. 5-53
305. Гагукуев, Руслан Григорьевич. Белое движение в России: социальный состав и источники комплектования белых армий (1917-1922 гг.) : диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02. Москва, 2013.1235 с.
306. Гвоздик В.С. Південь України в революції 1917 - початку 1918 років: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя: 2002. - 247арк.
307. Голованов В.Я. Нестор Махно М.: Молодая гвардия, 2008. 482 с.
308. Головин Н.Н. Российская контрреволюция в 1917-1918 гг.Т.1. – М.: Айрис-Пресс, 2011. 1272 с.
309. Гольев Ю.И. Криптографическая деятельность во время Гражданской войны в России (Электронный ресурс) URL: <http://www.agentura.ru/press/about/jointprojects/inside-zi/civilwar>.
310. Греков Б.Д. Исторические записки Т. 12. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. 322 с.
311. Гречихін А. А. Бібліографічна евристика: Історія, теорія і методика інформаційного пошуку: Конспект лекцій/ М. : МПІ, 1984. С 28
312. Гришанин П. И. Белые правительства Юга России и западные союзники: сложности и противоречия политического и военно-экономического сотрудничества : 1918-1920 гг. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Пятигорск, 2003.171 с.: ил.

313. Громов С.Е. К вопросу о деятельности ряда национальных партий и организаций в Крыму в период гражданской войны. *Ученые записки Симферопольского государственного университета*. Симферополь, 1998. № 6. С. 54-63
314. Грушко И. М. Основы научных исследований. Харьков: Вища школа, Изд-во при Харьковском университете, 1983. 224 с.
315. Гуковский А.И. Крым в 1918-1919 гг. (Материалы осведомительных органов Добровольческой армии и дипломатического представителя Всевеликого Войска Донского). *Красный архив*. Т. 3. 1928. С. 142-181.
316. Гуковский А.И. Крымское Краевое правительство в 1918/19 г. *Красный архив*. Т. 3 1927. С. 128–129.
317. Гуковский А.И. Начало врангелевщины. *Красный архив* Т.2. 1927. С 174-181
318. Гуржій І. О., Лещенко М.Н. Злодіяння іноземних інтервентів на Україні в 1918-1920 рр., Київ, Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. 24 с.
319. Гуржій І. О., Лещенко М.Н. Злодіяння іноземних інтервентів на Україні в 1918-1920 рр. Київ: Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. 24 с.
320. Гутнов Д.А. Опыт применения контент-анализа в историографическом исследовании (на примере книги П.Н. Милюкова «Очерки по истории русской культуры»). *Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях*. М.: Наука, 1989. С. 173–185.
321. Деменок Е. Лев Маргеловский – хранитель русских архивов URL: https://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_58/alm_58-13-28.pdf
322. Егоров А. И. Гражданская война в России: Разгром Деникина. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 640 с.
323. Елагин В.М. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. *Забвению не подлежит. (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма)*. Казань, 1992. № 3 С. 88-91.
324. Еремеева А. Н. Художественная жизнь Юга России в условиях противостояния, 1917—1920 гг. : 07.00.02. Краснодар, 1999 469 с.

325. Ермаков Н.В. Очерки истории российской внешней разведки 1917 - 1933 годы. М.: МО, 1996. 272 с.
326. Ефимов А.В., Белоглазов Р.Н. Изыскать пути к парализованию... Документы карательных органов Вооруженных сил Юга России и Крымской АССР о крымско-татарском движении (1920-1923). Москва-Крым: Историко-публицистический альманах. М., 2002. Вып.4. С. 140-144.
327. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX - XX вв. М.: Аспект Пресс, 2001. 367 с.
328. Загородских Ф.С. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму. С.: Крымское гос. изд-во, 1940. 156 с.
329. Зайцов А.А. 1918 год. Очерки по истории русской гражданской войны. Париж, 1934. 275 с.
330. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны. в Крыму. Симферополь, "Таврия", 1997. 351 с.
331. Зарубин А.Г. К вопросу о крымско-украинских отношениях периода гражданской войны. *Клио*. Санкт-Петербург. 1998. №2(5). С. 217-218.
332. Зарубин А.Г. Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) *Историческое наследие Крыма*. URL: <http://a-pesni.org/nations/a-meznac.htm> — Загл. с экрана.
333. Зарубин А.Г. Украинский вопрос при П.Н. Врангеле (по материалам крымской печати 1920г.). *Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно-практическая конференция. Материалы*. Симферополь: 1996. С. 40-42.
334. Звонарев К.К. Агентурная разведка: Русская агентурная разведка до и во время войны 1914—1918 гг. М.: БДЦ-пресс, 2003. 221 с.
335. Зданович А. А. Деятельность иностранных разведок в России во время Первой мировой войны. *Журнал «Клио»*. № 1 (109) 2016. С. 167-173.
336. Зданович А. А. Контрразведка царской России в Первой мировой войне: организационные и правовые проблемы функционирования. *Великая война. Сто лет. Сборник докладов на научной конференции «Россия и Первая мировая война: история и память*. М., 2014. С. 39-51.

337. Зданович А. А. Отечественная контрразведка (1914-1920): Организационное строительство. М.: Издательство “Крафт+”, 2004. 240 с.
338. Зданович А.А. Свои и чужие – интриги разведки. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 320 с.
339. Зиновьева В. М. Судебные органы и правовая практика в районах белого движения на Юге России (Декабрь 1917 г. - ноябрь 1920 г.) : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2005. 171 с.
340. Иванов А.А. Контрразведывательные службы Белого движения на черноморском побережье России в 1918-1920 гг.: Терор под влагом борьбы со шпионажем. *Былые годы* Сочи, 2008. № 1(7). С 14 – 20.
341. Идзинский В. Движущие силы и сущность Великой российской революции. Е.: РА, 2012. 179 с.
342. Изергина, Вера Павловна. Белая идеология и Белое движение как концепты патриотизма в творчестве Ивана Ильина : диссертация ... кандидата политических наук : 23.00.01. Саранск, 2013. 212 с.
343. Измозик В.С. Политический контроль и сыск: методологические аспекты. Политический сыск в России: история и современность. СПб. 1997. С. 8—17.
344. Ильин И.А. Собрание сочинений Т. 9. М.: Русская книга, 1999. 512 с.
345. Иполитов Г.М. Деникин. М.: Молодая Гвардия, 2006. 664 с.
346. История гражданской войны в СССР Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. — март 1919 г.). М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. 678 с.
347. История гражданской войны в СССР Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции. (март 1919 г. — февраль 1920 г.). М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. 444 с.
348. История гражданской войны в СССР Т. 5. Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции. (Февраль 1920 г. — октябрь 1922 г.). М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. 420 с.

349. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство: Підручник для студентів істор. Спец. ВНЗ.К.: Либідь, 2002.С. 90-93
350. Кандидов Б.М. Церковь и контрразведка. Контрреволюционная и террористическая деятельность церковников на юге в годы гражданской войны. М.:Госиздат, 1930. 93 с.
351. Карпенко С.В. Крах последнего белого диктатора. М., 1990. 60 с.
352. Катенина Л. Борьба крымских татар против Врангеля. *Историк-марксист* № 5. 1941. С. 74-81
353. Катков Н.Ф. Агитационно-пропагандистская работа большевиков в войсках и тылу белогвардейцев в период 1918-1920 гг. Л.: Изд.ЛГУ, 1977. 168 с.
354. Кин Д. Деникинщина. Л.: Прибой, 1927. 275 с.
355. Кирмель Н. Разведывательно-подрывная деятельность центров Добровольческой армии на Юге России в годы Гражданской войны (1918–1919 гг.) *Вестник Военного университета*. 2009. № 1. С. 132–136.
356. Кирмель Н. С. Деятельность спецслужб белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России : 1918-1922 гг. : диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02. Москва, 2009. 494 с.
357. Кирмель Н.С. Борьба деникинской контрразведки против большевистского подполья в годы Гражданской войны URL – <http://www.naukaixi.ru/materials/130/>
358. Кирмель Н.С. Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918-1922 гг.). М.: ВУ, 2007. 136 с.
359. Кирмель Н.С. Документы спецслужб белогвардейских правительств и армий 1918–1922 гг. в федеральных архивах России. М.: Отечественные архивы, 2008. № 3. С.55 – 64.
360. Кирмель Н.С. Кадры белогвардейских контрразведок: проблемы подбора и расстановки. *Клио*. 2006. № 4 (35). С. 197–203.
361. Кирмель Н.С. Организационное строительство белогвардейских спецслужб на Юге России (1918-1920 гг.) [Электронный ресурс]. *Чекист*. 2005. URL – <http://www.chekist.ru/article/791>

362. Кирмель Н.С. Разведывательные и контрразведывательные органы Белой армии. 1918 – 1920 гг. URL [http://www.mil.ru/info /1068/11278/11845/25231/15824/11842/index. shtml](http://www.mil.ru/info/1068/11278/11845/25231/15824/11842/index.shtml)
363. Кирмель Н.С. Тайный фронт Гражданской войны: деникинская контрразведка против иностранного шпионажа. *Клио*. 2008. № 2. С. 98—103.
364. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М.: Наука, 2003. 486 с.
365. Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року *Український археографічний щорічник* № 15. 2010. С. 285-297
366. Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 року). *Український археографічний щорічник*. К., 2009. Вип. 13/14. С. 337-351.
367. Ковтун Г.Философия разведки. К.: Видавничий дім „Президент”, 2001. 629 с.
368. Коган С. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік). *Літопис революції*. 1929. № 2 С. 138 – 156
369. Козельський Б. В. Шлях зрадництва и авантур (петлюрівське повстанство). Харків, 1927. 147 с.
370. Контрразведовательный словарь. Москва: Высшая школа КГБ им. Ф. Э. Дзержинского; Издательство: Научно-издательский отдел ВШКГБ им. Ф. Э. Дзержинского. 1972. 371 с.
371. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года: (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. 85 с.
372. Костюк Л.И., Ракович В.Ф., Ратнер И.Д. Херсон. Улицы помнят URL – http://mycity.kherson.ua/street_kherson/street-ru/sorokina.html
373. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 156 с.
374. Кравец. С. Большая российская энциклопедия:Т. 3. М.: Большая Российская энциклопедия, 2005. 950 с.
375. Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона. М.: Олма-Пресс, 2006. 651 с.

376. Крестьянников В. Белая контрразведка в Крыму в гражданскую войну. *Русский сборник. Исследования по истории России XIX–XX вв. Т. 1.* М., 2004. С. 209–220.
377. Крестьянников В. Севастополь. Год 1920-ый. Исход. Севастополь: ЧП Арф, 2009. 184 с.
378. Крестьянников В. Варфоломеевские ночи в Севастополе. Декабрь 1917 – февраль 1918 гг. Севастополь: ЧП Арефьев, 2009. 284 с.
379. Кривенко М. В. Массовый террор в России и на юге государства в 1918 - 1920 гг. : истоки, механизмы, последствия : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Пятигорск, 2007. 186 с.
380. Крупина В. А. Украина в программе государственного строительства П. Врангеля URL <http://www.krimoved-library.ru/books/krim-vrangel-1920-god14.html#bookmark18>
381. Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917-1920рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К.: 2005. 170 с.
382. Кручинин А.С. Крымско-татарские формирования в Добровольческой армии. История неудачных попуток. М.: 1999. 93 с.
383. Кузеванов Л.И. Академизм исторического познания. М.: Российская историография, 2012. 237 с.
384. Кулага І.І., Зуєв В.В. Органи державної безпеки в Донецькій області; спогади, факти, документи. Донецьк: ТОВ "Алан", 2002. 400 с.
385. Кулаков В. В., Каширина Е. И. Внешняя и внутренняя политика белого режима на Юге России (1918–1920 гг.). *Культурная жизнь Юга России : научный журнал ВАК.* 2009. Вып. 2 (31). С. 56-60.
386. Кучик О., Кройтор В. Міжнародні обставини політичного діалогу УНР і Румунії. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини : зб. наук. пр.* Львів, 2013. Вип. 33. С. 12–23
387. Кушер, Ю. Л. Вооруженные формирования Белого движения на Юге России: история строительства : 1917-1920 гг. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2005. 301 с. : ил.
388. Лазанська Т. І. Херсонська губернія // *Енциклопедія історії України : у 10 т.* К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 378.

389. Ландер И.И. Негласные войны. История специальных служб 1919-1945. Одесса: Друк, 2007. 1824 с.
390. Линский Д. О. О национальном самосознании русского еврея. *Россия и евреи*. Сборник первый. Париж, 1978. С. 139-169.
391. Лудченко А. А. Основы научных исследований : учеб. пособие. К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. С. 34.
392. Маймескулов Л.Н.. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). Х.: Основа, 1990. 271 с.
393. Макиавелли Н. Государь. М.: Планета, 1990. 80 с.
394. Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса 1920-1965:Люди.События. О.: Наука и техника, 2008. 504 с.
395. Мельгунов С. П. Красный террор в России: 1918–1923. Берлин, 1924. 205 с.
396. Михайленко П. Українська Державна Варта. *Іменем закону*. 1993. С. 2-6
397. Михайлов А.И. Борьба Бессарабии против румынских захватчиков. М.: Научно-издательский отдел УГА НКВД СССР, 1942. 47 с.
398. Митрофаненко Ю. С. Українська отаманщина 1918–1919 років. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. 239 с.
399. Морозов А. Ю. Внешняя политика белых правительств Юга России в 1918-1920 гг. : по материалам белой прессы : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2007. 178 с.
400. Набоков В.Д. Крым в 1918/19 гг. *Новейшая история России*. 2015. № 1. С. 221-257
401. Нарцов Н. Борьба за власть Советов В Молдавии. *Борьба классов*. № 1. 1933. С. 73-89
402. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз. К.: НА СБУ, 2002. 290 с.
403. Олійник С. В. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 - травень 1920 рр.). дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук спец 07.00.01. Чернівці, 2004. 220 с.

404. Пасманик Д. С. Русская революция и еврейство: (большевизм и иудаизм) Берлин: Русская печать, 1923. 268 с.
405. Пилипчук В.Г. Військова контррозвідка: організаційно-правове забезпечення її становлення в УРСР (1917 – 1922 рр.). К.: НА СБ України. 2002. 170 с.
406. Плеве И.Р., Герман А.А., Иларионова Т.С. История немцев России URL – <http://www.geschichte.rusdeutsch.ru/18/59>
407. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. *Історичні нариси*. К.: Наук. думка, 2002. 952 с.
408. Поляков Ю. А. Гражданская война в России: возникновение и эскалация/Ю.А. Поляков. *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 32-41.
409. Потрясов И.П. Советская разведка в годы Гражданской войны и интервенции. М.: Труды Военно-политической академии им. В.И. Ленина, 1939. 140 с.
410. Процик Г. Російський націоналізм і Україна в добу революції і Громадянської війни. *Український історичний журнал (VIЖ) : науковий журнал ВАК України*. Київ: Наукова думка, 2002. Вып. 5. С. 130-139.
411. Путеводитель по фондам белой армии. Рос. гос. воен. Архив. М.: «Русское библиографическое общество», 1998. 526 с.
412. Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина (лето 1918 — весна 1920). *Русский сборник. Исследования по истории России*. М.: Модест Колеров, 2010. Т. VIII. С. 158-206.
413. Пученков, А. С. Национальный вопрос в идеологии и политике южнорусского Белого движения в годы Гражданской войны. 1917—1919 гг.: Диссертация канд. ист. наук. Специальность 07.00.02. Санкт-Петербург: 2005. 233 с.
414. Рабинович С. Иностраный шпионаж в СССР в годы Гражданской войны URL – <http://vault.exmachina.ru/spy/14/1/>
415. Революция и гражданская война в России: 1917—1923 гг. Энциклопедия в 4 томах. Москва: Терра, 2008. Т. 4. 560 с.
416. Репников А. В., Христофоров В. С. В. В. Шульгин — последний рыцарь самодержавия. Новые документы из архива ФСБ. *Новая и новейшая история: журнал*. 2003. № 4. С. 64–111.

417. Родин И. Первый мятежник-доброволец. Генерал Корнилов — полководец, разведчик, географ, дипломат. *Киевский телеграфъ*. № 2 (244). – С. 97-105
418. Росс Н. Г. Врангель в Крыму. Frankfurt-Main: Possev-Verlag, 1982. 376 с.
419. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. 416 с.
420. Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: материалы к истории Белого движения. М.: ООО «Издательство Астрель», 2002. 381 с.
421. Рябиков П.Ф. Разведывательная служба в военное время: печатано по распоряжению начальника академии. М.: Военная мысль 1919. 127 с.
422. Рябуха Ю. В. Збройні сили півдня Росії на території України у 1919 г. Дис.. на здобуття степені кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. Харків, 2008. 218 с.
423. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков: Фолио, 2000. 368 с.
424. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. Харьков: Фолио, 2006. 415 с.
425. Савченко В.А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920. О.: Оптимум, 2008. 331 с.
426. Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 413 с.
427. Свечин А. Стратегия. 2-е издание. М.: Военный вестник, 1927. 263 с.
428. Семанов С. Н. Махновщина и ее крах. *Вопросы истории*. 1966. № 9. С. 37-60
429. Семененко В. И., Радченко Л. А. История Украины с древнейших времён до наших дней. Харьков: Торсинг, 1999. 480 с.
430. Сенявская Е.С.. Психологія війни в ХХ столітті – історичний досвід Росії. URL – <http://medbib.in.ua/metodologiya-metodika-issledovaniya.html>
431. Серавин А.И. Метод «палеопсихологической реконструкции». *Психология XXI века: Тезисы Международной межвузовской научно-практической студенческой конференции «Психология XXI века»*. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2000. С. 55-56.

432. Сергеев В. На зламі. Нарис історії придніпровських територій Олександрійського повіту Херсонської губернії напередодні та під час Національно-визвольних змагань 1917 - 1920 років URL – <http://library.kr.ua/elib/sergeev/nazlami.html>
433. Симбирцев И. В. Спецслужбы первых лет СССР: На пути к большому терору. М.: Центрполиграф, 2008. 384 с.
434. Симонова Т. Поход генерала Бредова. *Родина*. 2014. № 12. С. 88-91
435. Сідак В. Національні спецслужби в період української революції 1917-1921 рр. К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. 320 с.
436. Сідак В.С. Контррозвідка останнього гетьмана: Нарис. К.: Ін-т підготовки кадрів СБ України, 1995. 50 с.
437. Сідак, В.С. З історії української розвідки та контррозвідки”(нариси). К.: Інститут СБ України, 1995. 201 с.
438. Скуліш Є.Д. Історія інформаційно-психологічного протиборства. К.: Науково-видавничий відділ Національної академії СБ України, 2012. С. 30
439. Слободин В. П. Белое движение в годы гражданской войны в России (1917—1922 гг.). М.: МЮИ МВД России, 1996. 80 с.
440. Словарь военных терминов / Сост. А. М. Плехов. М.: Военздат, 1988. 335 с.
441. Софинов П.Г. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии (1917-1922). М.: Госполитиздат, 1960. 247 с.
442. Список населенных мест по сведениям 1864 года. – Т. XLVI: Харьковская губерния / Обработан Н. Штиглицом. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб., 1869. 306 с.
443. Суетов Л.А. Белое дело. СПб.: СПбГУКИ, 2000. 196 с.
444. Тинченко Я. Офицерський корпус армії Української Народної Республіки. Київ: Темпора, 2007. 536 с.
445. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). Харків, 2000. 462 с.
446. Токовило О.В. Діяльність товариства Просвіта URL – <http://krai.lib.kherson.ua/kherson.htm>
447. Трагедия казачества. (Июнь-декабрь 1919). Париж, 1936. 745 с.

448. Турло С.С., Задлат И.П. Антология истории спецслужб. Россия. Кучково поле, 1930. 640 с.
449. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна. *Культура народів Причорномор'я*. Симферополь, 2004. С. 163–170.
450. Турченко Г. Ф. Національна політика генерала Врангеля у південноукраїнському регіоні. *Культурологічний вісник*. 2005. Вип. 14. С. 49-64.
451. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 342 с.
452. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя, 2005. 324 с.
453. Турченко Ф. Г., Турченко Г.Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 165 с.
454. Устинкин С.В. Белое движение в годы гражданской войны (1917-1922) автореф. докт. дисс. Нижний Новгород, 1996. 81 с.
455. Ушаков А. Деятельность австро-германских полевых судов в Украинской Державе П. Скоропадского. *Сборник тезисов и статей Международной студенческой научно-практической конференции*. Таганрог: ТГПИ, 2013. С. 94-96
456. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый Юг: ноябрь 1919 – ноябрь 1920. М.: Наука, 1997. 67 с.
457. Ушаков О. Демократизація місцевого самоврядування в Українській Державі П.П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 року). *Права людини перед викликами XXI століття*. Донецьк: «Юго-Восток ЛТД», 2013. С. 48-51.
458. Ушаков О. Дипломатичні відносини Української Держави П. Скоропадського з Болгарським Царством. *Мова і соціум: етнокультурний аспект*. Бердянськ: БДПУ, 2014. С. 58-61
459. Ушаков О. Органи місцевого самоврядування українських національних урядів в добу Української революції 1917-1921 рр. на півдні України. Бердянськ: Архів кафедри історії України. 2014 – 95 с.
460. Ушаков О. Пенітенціарна система України: історичний аспект. *Права людини перед викликами XI століття. Випуск V*. Луганськ: Ноулідж, 2013. С. 241-245

461. Федюк В. П. Белое движение на юге России 1917 – 1920 гг. : Дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Ярославль, 1995. 572 с.
462. Фидельский С. В. Органы внутренних дел в борьбе с уголовной преступностью на Юге России в 1918-1919 гг. URL – <http://cyberleninka.ru/article/n/organy-vnutrennih-del-v-borbe-s-ugolovnoy-prestupnostyu-na-yuge-rossii-v-1918-1919-gg>
463. Хаяли Р.И. Крымские татары в этническом составе населения КРЫМА В конце XIX – начала XX столетия. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 66. С. 74-80.
464. Христова Н. М. Архівна Евристика : практичні аспекти. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 281–286.
465. Цветков В. Ж. Лавр Георгиевич Корнилов. *Вопросы истории №1*. М.: Наука, 2006. С.55-84
466. Цветков В. Ж. Отречение Государя Императора Николая II и акт непринятия власти Великим Князем Михаилом Александровичем – события, определившие исходные позиции политико-правового статуса Белого движения (март 1917). URL – <http://www.dk1868.ru/statii/Tstvetkov9.htm>
467. Цветков В.Ж. «Месяц действий» белого подполья. *Родина*. 2008. № 12.С.48-52.
468. Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). М.: ВУ, 2009. 636 с.
469. Цветков В.Ж. Белые армии Юга России. 1917 – 1920 гг. М.: ВУ, 2000. 168 с.
470. Цветков В.Ж. Возникновение и деятельность «самочинных» структур контрразведки на белом Юге России в 1918-1920 гг. *Исторические чтения на Лубянке*. М., 2007. № 9 С. 54-65.
471. Цветков В.Ж. Государственная стража Екатеринославской губернии в борьбе с повстанческим движением в Новороссии (август — начало октября 1919 г.). *Белая Гвардия. Альманах*. М.: Наука, 1997. С. 18
472. Цветков В.Ж. Новые публикации источников по истории Белого движения в России (1917-1922 гг.). *Отечественная история*. 2004. № 2 С. 155-159.

473. Цветков В.Ж. Особенности антисоветской разведывательной работы подпольных военно-политических структур Белого движения 1917-1918 гг. *Исторические чтения на Лубянке*. 2008. № 11. С. 36-50.
474. Цветков В.Ж. Разведка и контрразведка белогвардейских правительств. 1918-1922 годы. *Исторические чтения на Лубянке. Российские спецслужбы на переломе эпох: конец XIX в. – 1922 год*. № 6. С. 80-87
475. Цветков В.Ж. С. Н. Ряснянский – основоположник спецслужб Белого движения на юге России. *Исторические чтения на Лубянке. Руководители и сотрудники спецслужб России*. 2005. № 12. С. 147-159
476. Цветков В.Ж. Сотрудничество военных ведомств Великобритании с Белым движением в России в 1918-1920 гг. «Последняя война Российской Империи» *Материалы международной научной конференции* М.: 2006. С. 209-216.
477. Цветков В.Ж. Спецслужбы (контрразведка) Белого движения. *Вопросы истории*. 2001. № 10. С.121 – 135.
478. Цветков В.Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917-1922 гг. *История*. 2005. № 8. С. 69-85
479. Цветков В.Ж. Сельское хозяйство белого юга России. Реализация законодательных актов белогвардейских правительств. Кооперация, земское самоуправление на белом юге России в 1919 – 20 гг. URL – http://www.dk1868.ru/statii/tstvetkov_agr/agr_ar_ogl.htm
480. Цибулькін В. В. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. К.: «Преса України», 2011. 536 с.
481. Цинев Г. К., Селиванов Ю.В. Военные контрразведчики: Особым отделам ВЧК-КГБ. М.: Воениздат, 1978. 340 с.
482. Чахотин С.С. Психическое насилие над массами. Ярославль: ЯрГУ, 2016. 272 с.
483. Чебриков В. М. История советских органов государственной безопасности: учебник. М.: ВШ КГБ им. Дзержинского. Спец кафедра №9, 1977. 639 с.
484. Черкасов-Георгиевский В.Г. Вожди белых армий / В.Г. Черкасов-Георгиевский. Смоленск: Русич, 2003. 512 с.

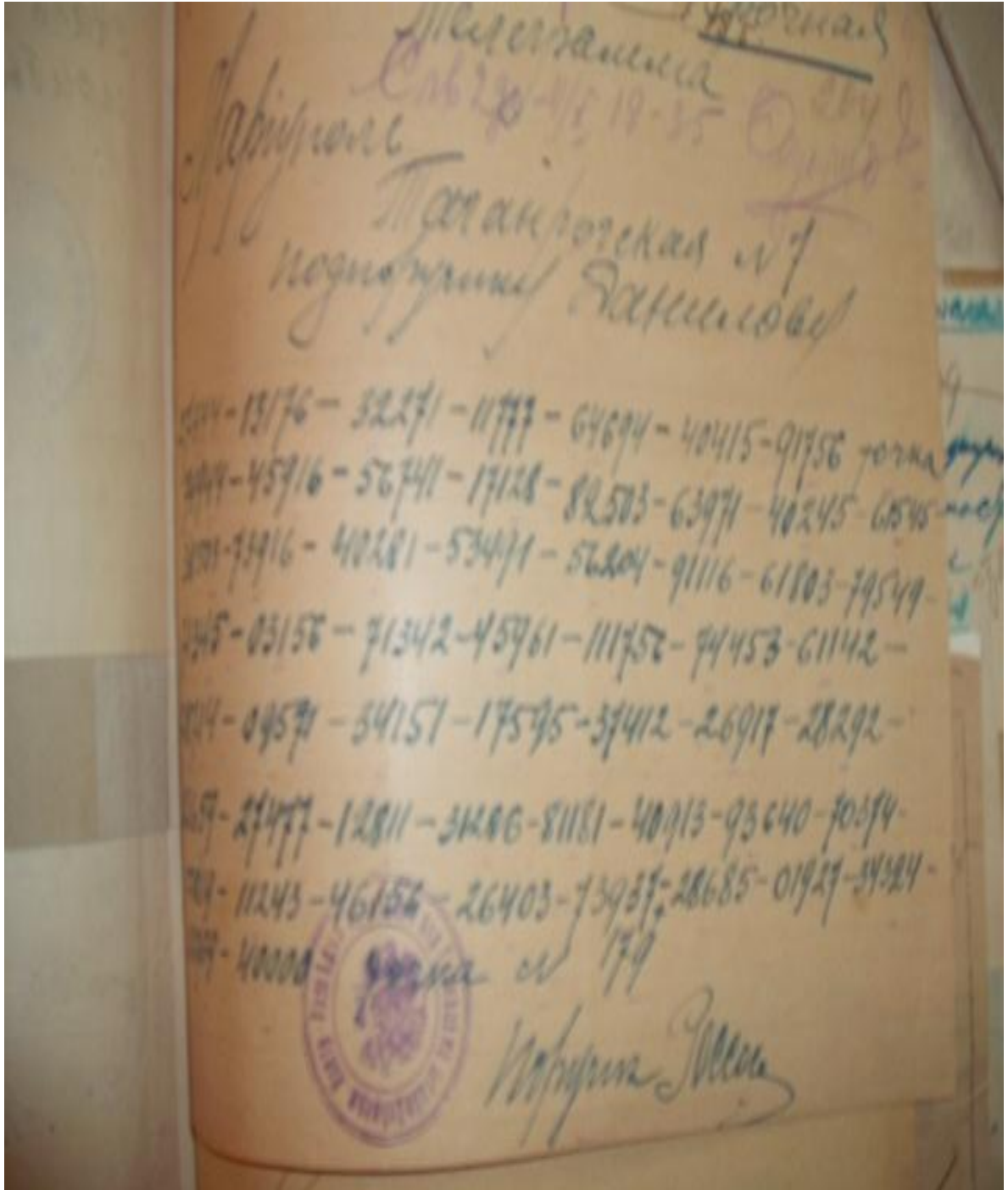
485. Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). З.:РА «Тандем – У», 2007. 478 с.
486. Шаваев А. Г., Лекарев С. В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта истории и теории. М.: БДЦ-пресс, 2003. 564 с.
487. Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. М.: изд-во «Алгоритм», 2004. 640 с.
488. Шапорда В.А. Південь України в період денікінського режиму (грудень 1918 - січень 1920 рр.). Дисертація канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв: 2013. 200 с.
489. Шехтман И. Б. История погромного движения на Украине. Том 2. Погромы Добровольческой армии на Украине./ И.Б. Шехтман. М.: 1932. 394 с.
490. Шкляев И.Н. Подпольная контрразведка Одесского областного комитета КП(б)У во время австоро-германской оккупации и англо-французской интервенции. *Тезисы первой областной историко-краеведческой, научно-практической конференции «Воспитание историей»*. Одесса: 1989. С. 53-54.
491. Шорников П. М. Белые и красные на Днестре: саботаж Гражданской войны? *Русин*. 2014. № 4. С. 78-98
492. Шорников П.М. Бессарабский фронт (1918-1940 гг.). *Русин*. Тирасполь: Полиграфист, 2011. 288 с. С. 103-105
493. Шруба М. Псевдонимы русского зарубежья: Материалы и исследования. М.: Новое литературное обозрение, 2016. 656 с.
494. Штанько Я. В. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918-1920 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Івано-Франківськ: 2006. 214 арк.
495. Шувалов А. А. Командный состав Красной армии и Белого движения в годы Гражданской войны: октябрь 1917 — конец 1920 года: дис.... канд. ист. наук. Брянск: 2007. 320 с.
496. Мірчук П. Україно-московська війна (1917-1919)) .Торонто: Ліга Визволення України, 1957. 80 с.
497. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919-6.Y.1920). Варшава: 1932. 240 с.
498. Капустянський М. Похід українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд: У 2 кн. Мюнхен: Хвильовий, 1946. Кн.1. 110 с.

499. Капустянський М. Похід українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд. Мюнхен: Хвильовий. Кн.2. 200 с.
500. Lerner Leeund Wilmoth Brenda Lerner. Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security. Detroit: Gale, 2004. 424 p.
501. Rhodri Jeffreys-Jones, Cloak and Dollar: A History of American Secret Intelligence. Yale University Press, 2002. 357 p.
502. Richard C. S. Trahair, Encyclopedia of Cold War Espionage, Spies, and Secret Operations, Westport, Conn.: Greenwood Press, 2004 473 p.
503. Russell C.E. Espionage and Counterespionage. NY: Cicero Book Club By Country Life Press, 1926. – 88 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

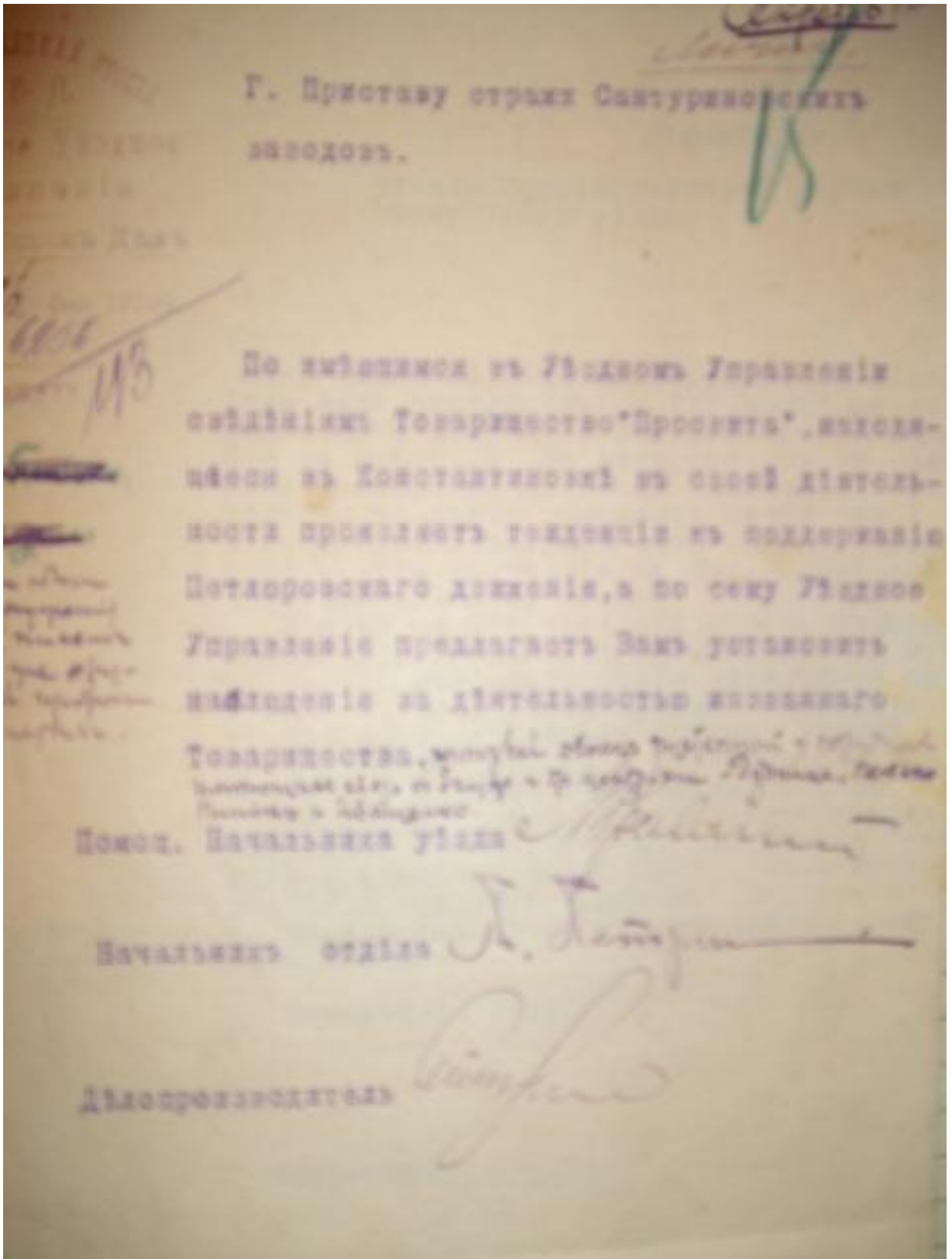
Шифрування контррозвідального пункту № 7 (Юзівка)

Державний архів Донецької області – Ф. Р-128.– Оп. 2 – Спр. 4. – 24 арк.

Додаток Б

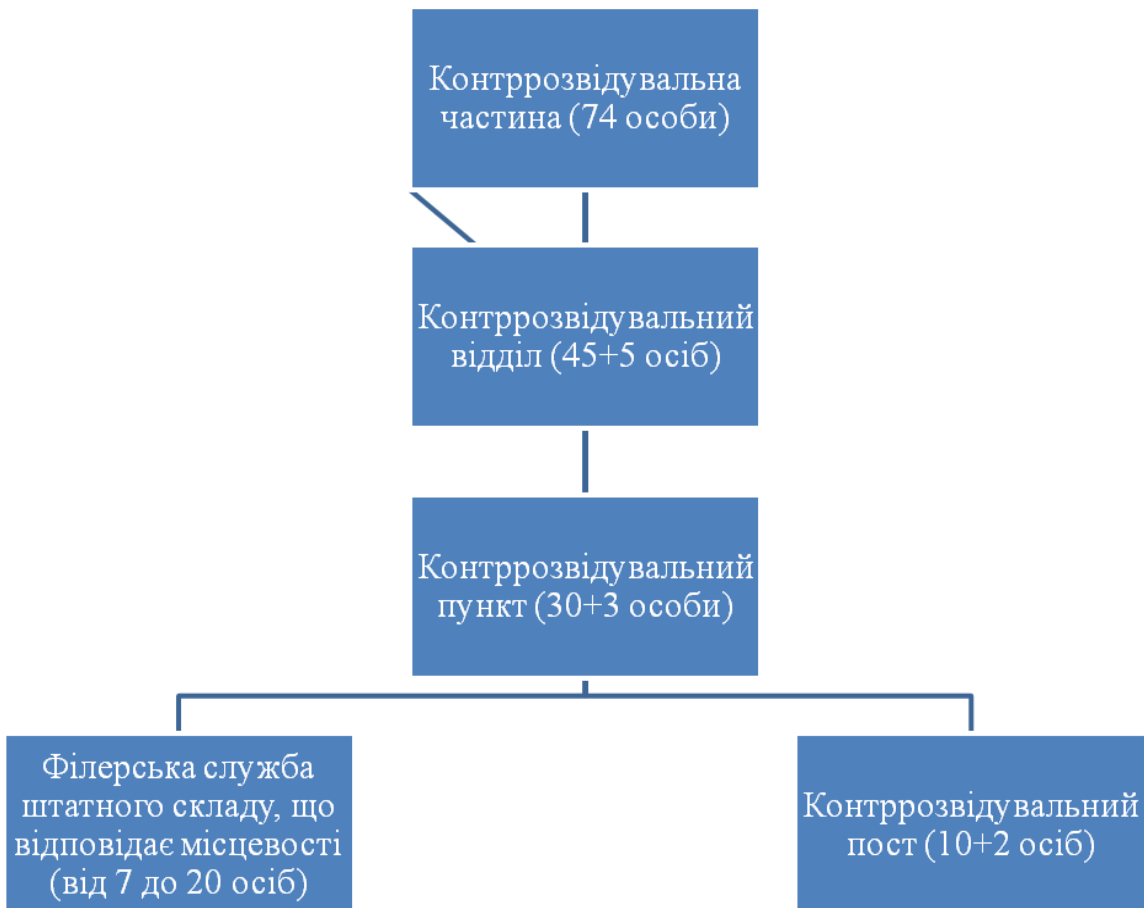
Запит коменданта Юзівки щодо діяльності «Просвіти»

Додаток В

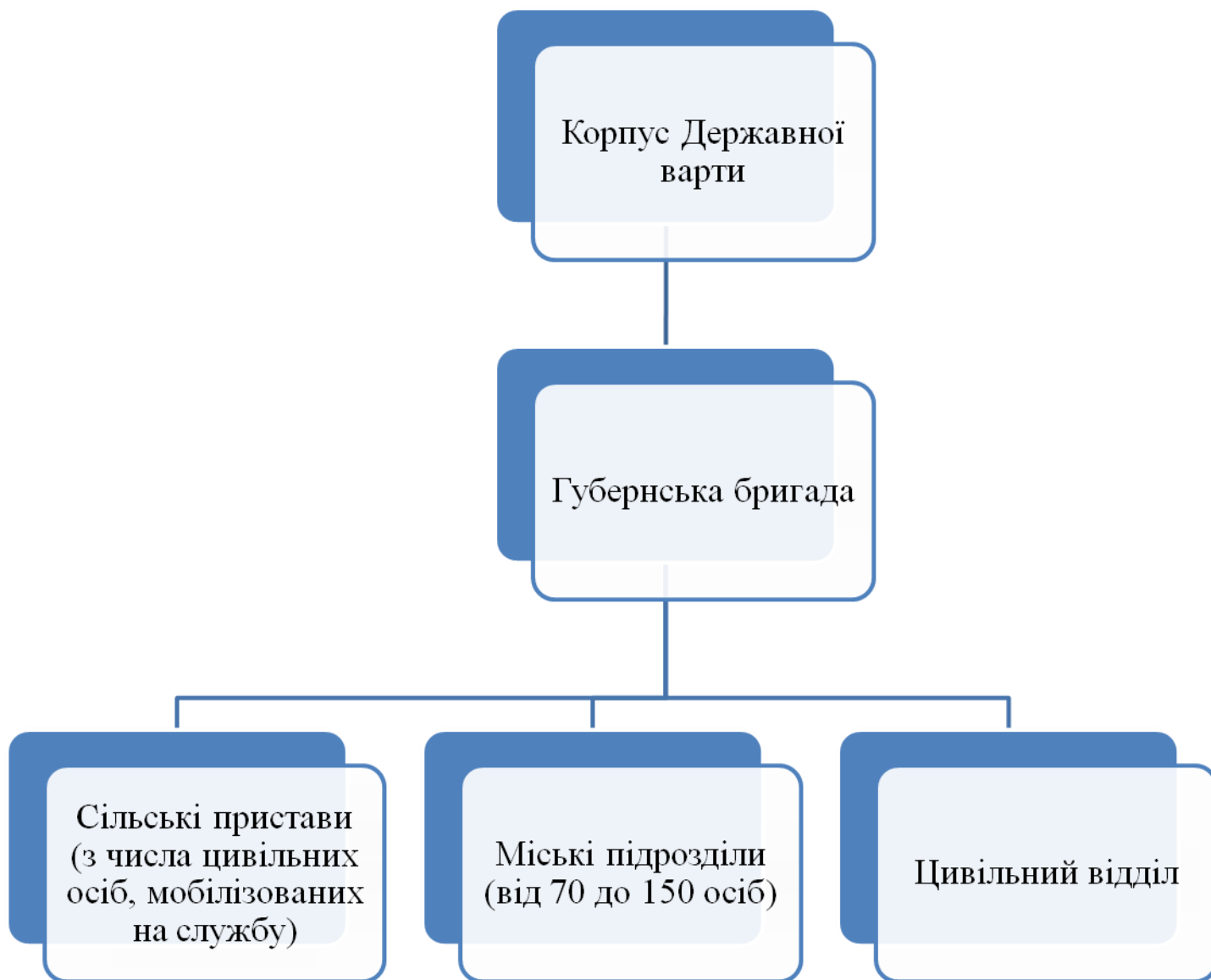
Схема ієрархічної побудови контррозвідувальної служби та кількість службовців на теренах південноукраїнського регіону у 1919-1920 рр.

Складено автором на основі джерел Російського державного військового архіву

Додаток Г.

Ієрархія структур Державної варти Півдні України у 1919-1920 рр.

Складено автором на основі документів Російського Державного військового архіву

Додаток Д

Підрозділи державоохоронних сил Білого руху у південноукраїнському регіоні (зима 1918 – весна 1920 рр.)

Складено автором на основі опрацьованих документів Державного архіву Одеської області, Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України

Додаток Ж

Перелік встановлених керівників контррозвідвальних осередків Білого руху на теренах південноукраїнського регіону

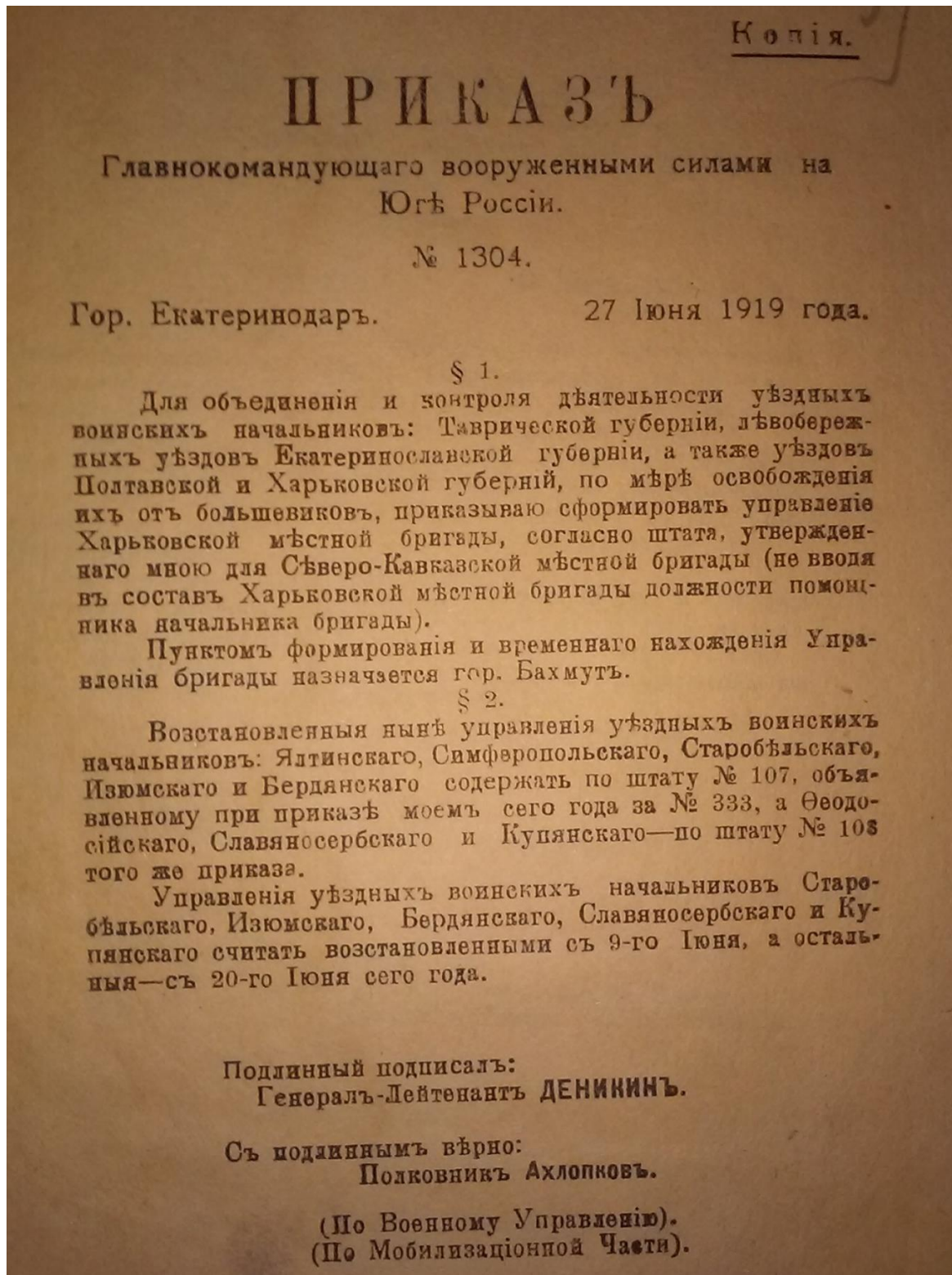
№ за п/п	Дані про очільника осередку контррозвідки	Посада	Період роботи	Примітка
1.	Логвінський Л., полковник	Начальник контррозвідвального відділу штабу військ Новоросійської області	? – лютий 1919 р.	
2.	Орлов В., статський радник	Начальник контррозвідвального відділу штабу військ Новоросійської області	лютий 1919р. – жовтень 1919 р.	
3.	Гепецький О., Полковник	Начальник контррозвідвального відділу штабу військ Новоросійської області	жовтень 1919 р. – зима 1920 р.	
4.	Кірпи́чников В., цивільний чиновник	Начальник контррозвідвального пункту	лютий 1919 р. – зима 1920 р.	
5.	Ненюков Д., віце-адмірал	Одеський центр Добровольчої армії	?	
6.	Кравець М., Ротмістр	Начальник контррозвідвального пункту	зима 1919 р. – зима 1920 р.	
7.	Андгуладзе Г., Генерал	Тираспольський Центр Добровольчої армії	зима 1919 р. – зима 1920 р.	
8.	Сміленко, Прапорщик	Миколаївський контррозвідвальний пункт	зима 1919 р. – листопад 1919 р.	
9.	Шейерман, поручик	Миколаївський контррозвідвальний пункт	листопад 1919 р. – січень 1920 р.	виконуючий обов'язки
10.	Вольцевич М., Генерал	Миколаївський Центр Добровольчої армії	?	
11.	Беляєв	Олександрійський контррозвідвальний пункт	зима 1919 р. – зима 1920 р.	

12.	Абольянц А., Полковник	Бердянський осередок «Спілки скалічених воїнів»	квітень 1918	Структура не входила до штатного розпису, будучи де-факто неофіційним осередком
13.	Штемпель М., Полковник	Таганрозький центр Добровольчої армії	?	Центр поширював свою роботу на східну частину сучасної Донецької області
14.	Астраханцев Л., Полковник	Начальник контррозвідального відділу Кримського півострова	зима 1919 р. – зима 1920 р.	
15.	Кутєпов, полковник	Начальник пропускового паспортного пункту	осінь 1919 р. – літо 1920	
16.	Шатілов В., генерал-лейтенант	Кримський Центр Добровольчої армії	?	
17.	де Бодє А., генерал-майор	Кримський Центр Добровольчої армії	?	
18.	Ройтман Ф., Майор	Начальник Сімферопольського контррозвідального пункту	зима 1919 р. – зима 1920 р	
19.	Насєвзик В., ротмістр	Маріупольський контррозвідальний пункт	зима 1919 р. – зима 1920 р	
20.	Россосо, поручик	Начальник Юзівського контррозвідального пункту	зима 1919 р. – зима 1920 р	
21.	Бантїш Л.,ротмістр	Таганрозьке управління контррозвідки Війська Донського	?	Контролювала частину агентурної мережі на теренах Катеринославської губернії
22.	Продайко І., чиновник військового часу	Начальник Олександрівського контррозвідального пункту	Лютий 1919 р. – літо 1919 р.	
23.	Григорьєв, Полковник	Начальник Олександрівського контррозвідального пункту	літо 1919 р. – ?	

Складено автором на основі джерел Державних архівів Одеської, Запорізької, Донецької, Миколаївської областей, Російського Державного військового архіву

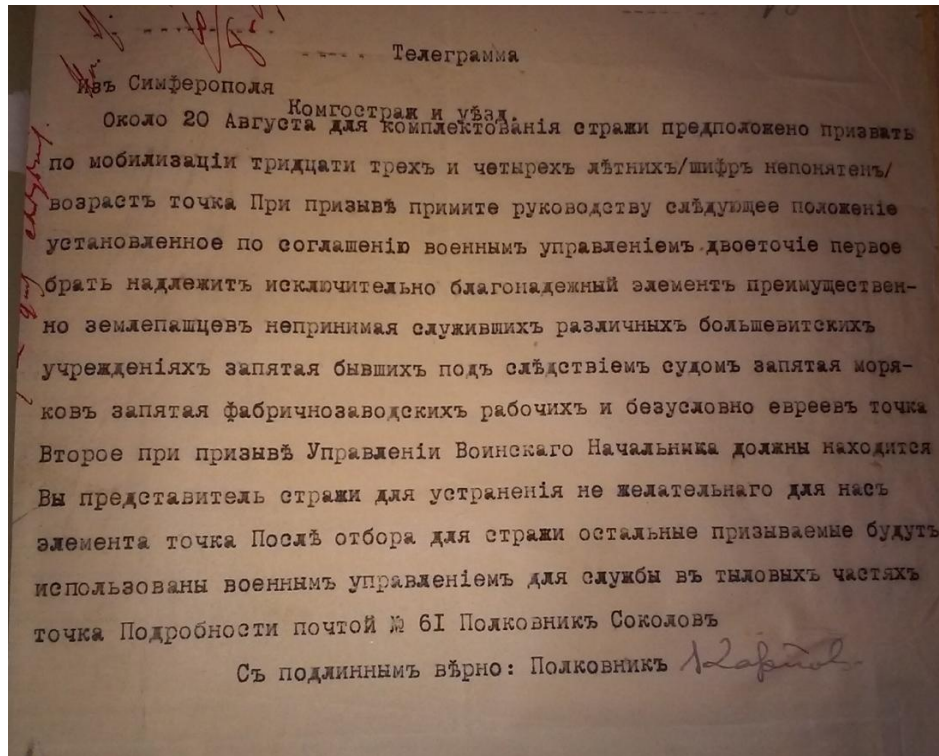
Додаток 3

Наказ Головнокомандувача А. Денікіна про формування окремих частин Державної варти

Додаток К

**Телеграма про особливості мобілізаційних заходів до армії
та ролі у ній Державної варти**

Державний архів Запорізької області – Ф-233. – Оп. 2. – Спр. 1. – арк. 43